

HOW MY DAYS PASSED

An Armenian Picaresque

Hagop Der Balian

ԻՆՉՊԷՍ ԱՆՅԱՆ ԻՄ ՕՐԵՐ

Հայկական Փիքարեսք Մը

Յակոբ Տէր Պալեան

Haigazian University Press
Beirut 2024

How My Days Passed
An Armenian Picaresque
By Hagop Der Balian

Edited with an introduction by
Ken Seigneurie and Antranik Dakessian

Translated from the Armenian original by
Vatche Ghazarian

Haigazian University Press
Beirut 2024

Original Title:
How My Days Passed
An Armenian Picaresque
By Hagop Der Balian
Translated from the Armenian by
Vatche Ghazarian

Edited with an introduction by
Ken Seigneurie and Antranik Dakessian

Cover photo: Only known photo of the Der Balian family, ca. 1910:
Kévork Der Balian surrounded by his two sisters and children,
Azniv and Harutiun. Top row: Hagop Der Balian and his mother,
Vartouhi

Յակոբ Տէր Պալեան

Ինչպէս անցան իմ օրեր
Հայկական Փիքարեսք Մը

Կողքի լուսանկար.- Տէր Պալեաններու միակ ընտանեկան
խմբանկարը, շուրջ 1910. Գէորգ Տէր Պալեան շրջապատուած
իր երկու քոյրերով եւ զաւակներով՝ Ազնիւ եւ Յարութիւն: Վերի
շարք՝ Յակոբ Տէր Պալեան եւ մայրը՝ Վարդուի:

First Edition 2024

© 2024 HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or
introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or
by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording,
or otherwise), without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-58-1

Table of Contents/ Բովանդակություն

Table of Contents	5
Acknowledgements	7
Map of the Armenian Genocide and Exile Routes	8
Ken Seigneurie and Antranik Dakessian	9
Gladys Der Balian-Pardo	19
Raymond Kévorkian	21
Hagop Der Balian	33
Our family	35
<i>Seferberlik</i>	36
Bale of trouble	37
Hither and thither, awaiting destiny	38
Glory to You, God	40
My first performance	42
Business ethics, Ras Ul-Ayn style	43
Thieves and killers tire, too	44
We don't pity, we don't stop	47
A raptors' feast	50
No room for me in the next world	53
Business ethics II	54
A last wish	57
I was the beast	58
His life unto you	60
Let's do something! what do you say?	63
My dear sir, we did not grow out of the ground	65
Hagop of all trades	67
Eats, shoots and leaves	70
Thistle soup	71
Leveraging Mustafa and Ali	73
A gamble pays off	75
Some eat ghee, others boiled willow bark	77
Farewell to Sergeant Mustafa	79
A business is born	81
Gladys Der Balian-Pardo	83
Epilogue (translated from the French by May Semaan Seigneurie)	83

Photos/Լուսանկարներ		87
Յակոբ Տէր Պալեան	Ինչպէս անցան իմ օրեր	99
Քէն Սենիորի եւ Անդրանիկ Տազետեան	Հայ քրիստոնէական փիլքարեսք մը	101
Կլաոսի Տէր Պալեան-Փարոս	Նախաբան ֆրանսերէն հրատարակութեան (թարգմ.՝ Ա. Տազետեան)	115
Յարութին Ր. Գէորգեան	Մուտք (թարգմ.՝ Ա. Տազետեան)	117
Յակոբ Տէր Պալեան	Ինչպէս անցան իմ օրեր	129
	Մեր ընտանիքը	131
	<i>Սեֆէրպերլիք</i>	132
	Հակ մը փորձանք	133
	Հոս ու հոն. մեր ճակատագրին կը սպասենք	134
	Փառք քեզ, Տէր	136
	Առաջին արարքս	138
	Գործի բարոյակարգ. Րաս Ուլ Այնի ոճով	139
	Գողերն ու ոճրագործներն ալ կը յոգնին	141
	Մենք չենք խղճար, մենք չենք դադրիր	145
	Գիշատիչներուն խրախճանքը	148
	Միւս աշխարհին մէջ ինծի տեղ չէ մնացած	150
	Գործի բարոյակարգ Բ.	152
	Վերջին փափաք մը	155
	Գազանը ես էի	157
	Կեանքը քեզի	158
	Բան մը ընենք. ի՞նչ կ'ըսես	162
	Ճանըմ, մենք ալ գետնէն չելանք հարկաւ	163
	Բոլոր գործերուն Յակոբն եմ	166
	Կերաւ, կրակեց, գնաց	169
	Քէօմէճի դարաւանա	170
	Մուսթաֆան եւ Ալին իրար դէմ կը հանեն	173
	Խաղս արդիւնք կու տայ	175
	Ոմանք իւր կ'ուտեն, ուրիշներ՝ ֆալախա	178
	Մնաս բարով, Մուսթաֆա չաւուշ	180
	Նոր գործի կ'անցնիմ	182
Կլաոսի Տէր Պալեան-Փարոս	Վերջաբան (թարգմ.՝ Ա. Տազետեան)	185
Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկ		187

Editors' Acknowledgements

We would like to thank the following people and institutions who have ensured that this labor remain one of love: Derian Armenological Library of Haigazian University; Simon Fraser University for providing a summer research term in 2023; Carla Chalhoub and the staff of Jafet Library at the American University of Beirut for providing research space in summer 2023 and 2024; George Der Balian for his initiative in bringing this manuscript to our attention and supporting the translation and publication processes; Raymond Kévorkian for his expertise and deep knowledge of the history of the Armenian genocide; Vatche Ghazarian for his translations from the Armenian and May Semaan Seigneurie for her translations from the French; Levon Nordiguian for his role in mediating key contacts; Olivier E. Pardo, Mesrop Adamian, and Astrid Der Balian for their good will and advice.

An Armenian Christian Picaresque

Ken Seigneurie and Antranik Dakessian

If we stumble into the abyss, you direct us to heaven.

– Grigor Narekatsi, *Book of Lamentations*

“There can be no poetry after Auschwitz,” Theodor Adorno famously remarked, yet writing about genocide proliferates. Unspeakable suffering paradoxically demands expression, not only of its depth and breadth, but of the hope that meaning can exist beyond it. Yet Adorno was no doubt correct that any bid to aesthetically represent genocide in the modern world must fail. For if we take seriously the notion that a through-line runs from the Enlightenment to numerous 20th-century campaigns of extermination, beginning with the massacre of the Herero in 1904, then modernity itself carries the seed of genocide.¹ Modern literature, operating within this framework, is therefore itself part and parcel of the genocidal ethos in that the pillars of modernity – a disenchanting universe, the rejection of moral tradition (what Kant called “tutelage”), instrumental reason, and the individual’s autonomous and buffered consciousness – are also the pillars of modern literature.² It is, therefore, not altogether surprising that the literature of liberal humanism can find no purchase over genocide.³

Literary attempts to deal with genocide are often enough rooted in Enlightenment mind-body dualist thinking, privileging one side over the other. Expressivist approaches emphasizing the body and affect soon cloy and verge on the maudlin to readers who are not intimately connected to the events. Conversely, the positivist depiction of facts, presented according to any of several aesthetic paradigms from realism to formalism, fails to engage our affective core even when supported by statistics and historical imagery. The rare examples of genocide narratives that manage to convey the dignity of

¹ The claim that Enlightenment itself yields genocide was most famously developed by Horkheimer and Adorno (Max Horkheimer and Theodor W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*, ed. Gunzelin Schmid Noerr, trans. Edmund Jephcott, Stanford University Press, 2002).

² The idea of a “buffered” modern consciousness comes from Charles Taylor (*A Secular Age*, Belknap Press of Harvard University Press, 2007, pp. 134-42).

³ See Rubina Perroomian’s “Problematic Aspects of Reading Genocide Literature,” in *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, ed. Richard G. Hovannisian, Wayne State University Press, Detroit, 1998, pp. 175-86. From a different angle, the periodical press has conceded the difficulty of adequately rendering trauma in literature (Parul Sehgal, “The Case Against the Trauma Plot,” *The New Yorker*, 27 Dec. 2021).

suffering tend to be personal accounts that manage to resonate beyond both the worlds of tribe and social science. They point without fantasy or sentimentalism to a surpassing of the ontological limits of the human.⁴ Perhaps a literature that is less ambitious to achieve an effect, less beholden to the Enlightenment tradition, whose frames of reference are not entirely materialist, might be most likely to deal effectively with genocide. After all, to exceed human limitations when common sense dictates that it is impossible, one must rely on an alternate source of hope. Such seems to be the case with Hagop Der Balian's *How My Days Passed*.

Composed years after the trials he and his family endured, Hagop's narrative bears witness to the intense 1915-16 period of what we have come to know as the Armenian Genocide of 1894-1923.⁵ First-hand accounts of genocide make up a veritable modern genre in themselves, and to a certain extent, this short narrative is a modest addition to a massive corpus.⁶ As Raymond Kevorkian notes in his Foreword to this book, "thousands of testimonies" of the genocide of Armenians exist today and most share a family resemblance. They begin with a relatively calm, usually prosperous, customary life that is brusquely interrupted by *seferberlik* (mobilization) or the rumors of deportation. A period of shock and disbelief follows as people struggle to

⁴ Consider, for example, Leon Z. Surmelian's *I Ask You Ladies and Gentlemen* (Armenian Institute, London, [1945] 2019). For literary depictions of the Armenian Genocide, see Peroomian's "New Directions in Literary Responses to the Armenian Genocide," in *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, Richard G. Hovannisian (ed.), Transaction Publishers, New Brunswick, NJ 2003.

⁵ It remains unclear when Hagop composed his story. On the one hand, the simplicity and apparent spontaneity of the writing as suggested by, for example, his daughter Gladys's inability to read the handwriting and the brusque way in which the narrative simply stops, argues for an early, almost impulsive, act of composition. On the other hand, Mesrop Adamian's comment that Hagop's manuscript is grammatically faultless suggests that the text was reworked over a period of time.

⁶ See Adam Jones (ed.), *Genocide*, SAGE Publications Ltd, London, 2008; *Sage Knowledge*, SAGE Library of International Relations, 28 Oct 2023, doi: <https://doi.org/10.4135/9781446261804>. For a comprehensive treatment of genocide, see also Eric D. Weitz, *A Century of Genocide*. 1st ed., Princeton University Press, 2003. For scholarly analyses of the Armenian Genocide, see Raymond H. Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I. B. Tauris, London, 2011. For narrativizations, see Vahé Tachjian, *Daily Life in the Abyss: Genocide Diaries, 1915-1918*, translated by G. M. Goshgarian, Berghahn, New York, 2017; D. E. Miller, & L. T. Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993. For arguments around denial, see Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence Against the Armenians, 1789-2009*, Oxford University Press, 2015.

fathom how daily life can so easily tilt into horror. Then the travails of endless wandering in deserts, dangerous river crossings, humiliation, atrocity, violent death, and the survival of a saved remnant, all evoke an ordeal of biblical proportions. Hagop Der Balian's *How My Days Passed* shares in all these features. A structuralist might say that Armenian genocide literature has its own grammar.

Yet within this genre, beginning with the title, this narrative defies expectations. An early 20th-century book entitled *How My Days Passed* sounds more like a scion's account of tea rooms and badminton courts than a chronicle of starvation, disease and casual slaughter. The narrative is similarly restrained in its deflection of attention from momentous world history to the family's everyday life. Hagop makes little effort to situate events within the tectonic shifts of World War I beyond what the family itself bears and intuits. Names and terms we expect to see – Abdul Hamid II, Jamal Pasha, Young Turks – do not appear. Nor does he speculate on the political debates around the deportation and forced marches the family undergoes from Adana in south-central Turkey through northern Syria into Mosul, Iraq.⁷ Indeed, place names appear only inasmuch as the family encounters them, so we know about Adana as their last home, Aleppo as the antechamber of death, Ras ul-Ayn as their initiation into horror, Der Zor for its infamy among refugees, and Mosul where Hagop and his siblings finally escape their captors. The signposts of this narrative are the successive tragedies endured by the family and, finally, their liberation. Hagop's avoidance of analysis, embellishment, and complex emplotment give the narrative an intensely personal atmosphere, perhaps so personal that Hagop never intended it to be published and even his kin waited decades to consider it.

In terms of character, the narrative is also focused and rings as true as the events depicted. When the ordeal begins, Hagop is about 18, somewhat older than most authors of survivor narratives.⁸ His age and situation at the time of

⁷ Numerous studies of the political situation in Turkey during the Genocide exist. In addition to others already mentioned, see: Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, 6th rev. ed., Berghahn Books, New York, 2003; Thomas De Waal, *Great Catastrophe: Armenians and Turks in the Shadow of Genocide*, Oxford University Press, 2015; Hans-Lukas Kieser, Margaret Lavinia Anderson, Seyhan Bayraktar, and Thomas Schmutz (eds.), *The End of the Ottomans: The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism*, I.B. Tauris, London, 2019; Ümit Kurt, *The Armenians of Aintab: The Economics of Genocide in an Ottoman Province*, Harvard University Press, 2021.

⁸ Garnik Banean, for example, was five years old during the events he recounts (Garnik Banean, *Goodbye, Antoura: A Memoir of the Armenian Genocide*, edited by Aram Goudsouzian, trans. Simon Beugekian, Stanford University Press, 2015). Other

the events means that he is thrust into the role of leader, rather than the more common role of child victim. Hagop's story is also a coming-of-age story as he learns how to navigate a treacherous social world that is structured to dispossess and exterminate him and his family. We witness the building of his character as events bring out the grain of his wit, resourcefulness, and love for others. No level of self-sacrifice seems beyond him; a sampling of the slave labor he performs includes work as a construction laborer, cook, translator, baker, accountant, and especially amanuensis as it is his command of writing that allows him to contact Armenian authorities in Istanbul who, in turn, are able to save him and his remaining siblings when they are at the end of their health and resources. Hagop learns to leverage his captors' greed and to touch their moral sensibilities in his ongoing bid to survive, but he is always at their mercy, vulnerable to their quirky acts of kindness and their wanton violence that equate to lives saved or lost in an instant. We also see how the decision to exterminate the Armenian Christian population was neither quick nor uniformly executed. It waxes and wanes as Arab, Chechen and Turk aggressors each act according to different and changing motivations such that even the infamous camp at Ras ul-Ayn was at one point under the control of a relatively benevolent ruler. Through it all, Hagop's tone is mostly restrained, almost intimate, punctuated by rare outbursts at atrocity or at his inability to save loved ones. The rare occasions when he directly addresses the reader come at moments of despair, yet even the struggle against his antagonists unfolds primarily as a series of trials between Hagop and himself as he overcomes hopelessness and contrives to find the narrow path that will lead the remnant of his family through a genocidal landscape.

Hagop's character may also go some way toward explaining his survival despite the fact that young men were usually the first to be slaughtered. How was he able to survive when so many others perished, and to bring two of his four siblings out alive as well? Was it because he was short of stature and able to pass as a child? Or because at times he dressed as a girl to avoid detection?

childhood accounts include Kerop Bedoukian's *Some of Us Survived: The Story of an Armenian Boy* (Farrar Straus & Giroux, New York, 1979), Aram Haigaz's *Four Years in the Mountains of Kurdistan: An Armenian Boy's Memoir of Survival*, translated from the Armenian by Iris Haigaz Chekenian, Maiden Lane Press, New York, 2015, and Papken Injarabian's *Azo the Slave Boy and his Road to Freedom*, Gomidas Institute, London, 2015. For an academic study, see Nazan Maksudyan's *Ottoman Children and Youth in World War I*, Syracuse University Press, Syracuse, 2019. For a relatively rare account by a young man, see Alexanian, *Forced into Genocide: Memoirs of an Armenian Soldier in the Ottoman Turkish Army*, edited by Adrienne G. Alexanian, translation from Armenian by Simon Beugekian (in collaboration with Adrienne G. Alexanian), Transaction Publishers (Taylor & Francis), 2017.

Or because of his quick wit in life-and-death moments? Or because he was able to put himself in the mind of his tormentors and cleverly, sometimes-roguishly, turn the tables on them? Or was it because as a compassionate young man, he was respected and loved by not only would-be benefactors, but also by many of his captors as well? Or was it just luck or Providence? All probably played a role. What comes through clearly, however, is a young man's modest but determined will to save his family whatever the cost to himself.

There can, of course, be nothing good about genocide, but it serves no purpose to ignore the paradoxical facts that a campaign to destroy can steel cultural identity; that a concerted effort to humiliate can sow pride; and that a systematic plan to eradicate can lead to renewal. Indeed, the foundational narrative of at least one civilization focuses on a savior who endures humiliation and torture to paradoxically return to life in triumph, and this Christian story has infused the English-language literary tradition from *The Dream of the Rood* to Cormac McCarthy. For the philosopher Charles Taylor, a "social imaginary" is the way we "collectively imagine, even pre-theoretically, our social life."⁹ That a Christian social imaginary should structure the modern narrative of a deeply Christian culture is not, therefore, surprising.¹⁰ Books on the Armenian Genocide, for example, often frame their content or even their titles according to Christian themes.¹¹

How My Days Passed details events that most would not hesitate to categorize as "atrocities" yet the word never appears in the text, and while Hagop periodically admits to being beyond hope, still he perseveres. He was not an active believer and at times shows a lack of esteem toward clerics in his narrative, but he certainly came from a family and tradition of deep faith, which

⁹ Taylor, p. 146.

¹⁰ Lorne Shirinian notes that Armenian survivor memoirs often frame their text in Christian terms ("Survivor Memoirs of the Armenian Genocide as Cultural History" in *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Richard G. Hovannisian (ed.), Wayne State University Press, Detroit, 1998, p. 168). This is not necessarily a sectarian move inasmuch as early-20th century Armenian identity is inseparable from the Christian religion, and secondly, the Young Turks' campaign to eradicate the Armenian population was predicated on a policy to eliminate the Christian presence, especially the Armenians but also members of the Eastern Orthodox, Roman Catholic, Syriac, and Protestant Churches (see Kevorkian's *The Armenian Genocide*, and the more polemical book by Benny Morris and Dror Ze'evi, *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894-1924*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2019).

¹¹ Two examples would be Grikoris Balakian's *Armenian Golgotha*, translated by Peter Balakian with Aris Sevag, 1st ed., Alfred A. Knopf, [1922, 1959] 2009 and M. Salbi's (Aram Sahakian) *Our Cross*, translated by Ishkhan Chinpashean, H. and K. Manjikian Publications, Studio City, CA, 2014.

might well have had something to do with his attitude.¹² Yet if the motivating spirit resembles that of a religious culture, the narrative we read seems to emerge from an entirely different generic pedigree. What kind of story is it that features a roguish young man who survives against odds by his wit and resourcefulness to wrest success from the jaws of a hostile, inhumane world? Such is a serviceable definition of the literary genre known as the picaresque.¹³

Ignoring for the moment that *How My Days Passed* is a nonfictional memoir, the narrative bears resemblance to the famous picaresque novel, *Lazarillo de Tormes* (*La vida de Lazarillo de Tormes*, 1554).¹⁴ Hagop, like Lazarillo, begins naïve and hopelessly outmatched against immense forces set on exploiting him to death. Both learn quickly and find leverage over their oppressors where none is apparently to be had. Both prioritize survival over abstract principle, and both achieve a degree of business success in the face of extreme penury. Yet the differences between *How My Days Passed* and *Lazarillo* are just as revealing. Hagop's personal survival is inseparable from that of his family members; he is invigorated when they survive, devitalized when they decline. Indeed, the similarity between Hagop and the literary type of the picaro breaks down, not around the fact that one is a memoir and the other a fiction, but around the questions of solidarity and ethics. Like the picaro, Hagop can drive a bargain where others would be fleeced, and he can swindle with alacrity as when he shortchanges the Turkish soldiers out of their stew meat in order to feed starving Armenian slave-laborers. Yet he never resorts to violent vengeance as Lazarillo does when the latter tricks his blind tormentor into leaping into a stone pillar. Instead, when Hagop manages to procure a knife and the reader anticipates desperate violence against his persecutors or even

¹² Georges Der Balian notes that his father “was not a practicing religious believer” but did receive house blessings from an Armenian orthodox priest from time to time (email, 29 Jan. 2024). Gladys Der Balian-Pardo's footnote in *How My Days Passed* states that the Der Balian had priests in the family for thirteen generations until the 20th century, “Der” in their surname indicating a priestly connection.

¹³ On the picaresque, see J.A.G. Ardila (ed.), *The Picaresque Novel in Western Literature: From the Sixteenth Century to the Neopicaresque*, Cambridge University Press, 2015 and Alexander Blackburn, *The Myth of the Picaro Continuity and Transformation in the Picaresque Novel, 1554-1954*, 1st ed., the University of North Carolina Press, 1979.

¹⁴ Rather than consider Hagop's narrative as resembling the picaresque, it might be more accurate to note that the picaresque resembles a Christian narrative as Alexander Samson seems to suggest, “The degradation and fall of its [the picaresque's] protagonists reflects and critiques society's failings and failures, while their redemption and salvation follows an ideal pattern of Christian resurrection and spiritual reawakening” (“*Lazarillo de Tormes* and the Dream of a World Without Poverty” in *The Picaresque Novel in Western Literature*, p. 31).

suicide, he calmly uses it to cut his sister's hair to make her resemble a boy and thereby avoid child rapists. As he endures beatings and humiliations, the fantasy of vengeance seldom crosses his mind, and often enough he returns good for ill. When considering how this narrative emerges from a Christian social imaginary and traces the trajectory of a clever young man, one might see *How My Days Passed* as an example of a hitherto unrecognized genre, the Armenian Christian picaresque.

The contrast between Lazarillo and Hagop is most vivid around the questions of hunger and the imminence of death. Hunger forces both Lazarillo and Hagop to suspend morality and the reader avoids passing judgement on either; indeed, hunger sanctions almost any moral breach in the modern moral universe pioneered by Lazarillo. Hagop, too, defies law and taboo in response to hunger, but his conscience never abdicates, holding him to account and keeping him from nihilism. He eats amphibians raw and is ready to cut open a corpse's belly to retrieve gold coins that had been swallowed, but in both cases, he acts and subsequently rejects the decision. Later, when he is urged to desecrate his brother's corpse in order to retrieve the gold coins the latter had swallowed and that would surely ensure survival for another period of time, he prefers death rather than to take that step. Nor does his conscience desert him when he is gripped by despair, especially when he witnesses the death throes of his parents and those of his eight-year-old sister, Gladys, who suffers through the advanced stages of gangrene. As she sobs uncontrollably and demands to be taken to a shaded spot where throngs have already gathered, the sleepless and helpless Hagop admits, "I lose my mind and am on the verge of insanity." Knowing that he will have to leave Gladys when the forced march resumes, he prays to God, "that she would just die and that I bury her with my own hands, lest her body remain abandoned when we set out the next day." Assailed by these thoughts and the inability to help the sobbing child, Hagop admits, "I lift my hand in anger to strike her, and.... her head hits the wall of the well."¹⁵ Does he strike her or does he restrain himself? In any case, later that same

¹⁵ The Armenian-English translator, Vatche Ghazarian, writes of this passage in an email, 28 April 2022:

"I was unable to ascertain a word in the manuscript [indicated by the ellipses in the quotation]. There, Der Balian says about Gladys: 'I lifted my hand to hit her out of my anger, and ... her head hit the wall of the well.' It makes sense only if I consider that Der Balian allowed two orthographic mistakes in one verb, in which case it should read 'I did not hit.' If so, the reader will immediately wonder why Gladys's head hit the wall. Spontaneously? Perhaps she tried to move her head to avoid the potential strike, or she was depleted of energy so much that her head spontaneously and coincidentally hit the wall. Alternatively, one might identify contrary impulses within him to both confess that he hit her and obscure the trace of the confession."

day, eight-year-old Gladys dies of gangrene and Hagop is wracked by remorse that according to his daughter (also named Gladys), dogged him for the rest of his life. Hagop's conscience vividly illustrates the different moral universes between the early modern humanist text of *Lazarillo* and the modern Armenian Christian picaresque of *How My Days Passed*. Lazarillo must learn to live with corruption as it frames his intimate life into the future; even in failure, Hagop maintains his convictions.

Hagop Der Balian was doubtless in his late twenties living just outside Paris when he began writing this account of how history had compelled him and his family into the vortex of exile, forced marches, and genocide a decade earlier.¹⁶ According to his son and his niece, Hagop was by nature a soft-spoken, discreet, family-oriented man. Perhaps this helps explain a tension in his narrative; it as if the impulse to write struggled against a sense of the proprieties, a conviction that decent people do not write about indecencies.¹⁷ Contrary imperatives seem to play out between the young man's need to bear witness and his natural reticence.¹⁸ Indeed, once he and his siblings emerge from the ordeal and are safe in British-occupied Mosul, Hagop adds very little, noting ironically that he, a former slave laborer and cook on the road crew, takes over as manager of a British-sponsored grocery store catering to exploited road workers near Mosul, declaring in the final lines of his narrative: "I'm doing a terrific business. . . ." At that point, the narrative abruptly ends even though Hagop, Azniv and Sarkis remain in Mosul another two years until 1918. Hagop, who arguably owed his and his siblings' lives to his ability to write, is not known to have ever again set pen to paper. His daughter, Gladys, writes in her Preface that her father did not intend his text to be published, and avoided speaking about the genocide with his children. She translated Hagop's Armenian manuscript into French decades after his death in 1972.

Hagop and his youngest brother, Sarkis, eventually moved to Paris; his sister, Azniv, married and moved to Ethiopia.¹⁹ By all accounts, Hagop's life in France was one of penury; at one point, he and his children earned the family's

¹⁶ Based on a phone conversation with Georges Der Balian (14 November 2023), this is the best estimate for the initial composition of this narrative without excluding the possibility that the author worked on it over the course of years afterwards.

¹⁷ Phone conversation with Astrid Der Balian (28 September 2023) and with Georges Der Balian (14 November 2023).

¹⁸ Janine Altounian offers insight into the psychological stresses involved in writing about the Armenian genocide (*Mémoires du génocide arménien: Héritage traumatique et travail analytique*, Presses universitaires de Paris, Paris, 2009).

¹⁹ The material in this paragraph is drawn from the phone conversation with Astrid Der Balian (28 September 2023) and numerous conversations with Georges Der Balian Pardo at various times from 2017 to 2023.

living attaching plugs to electrical wires for sale at a flea market while his wife worked as a seamstress. Despite poverty and anti-Armenian emigrant sentiment in Paris, Hagop was deeply grateful to France for having provided asylum for him and his family and for playing an instrumental role in exposing the genocide. He managed to provide an excellent education, if not luxury, for his children. His youngest brother, Sarkis, went on to become a world-famous shoemaker for personalities such as Marie Curie, Greta Garbo, Jean Anouilh, and Salvador Dali, almost as if in aesthetic compensation for his sister's death for want of footwear.²⁰ In keeping with the character of his narrator in *How My Days Passed*, Hagop's family legacy today is that of a devoted patriarch.

A word is in order about the manuscript. In 2012 or 2013, Hagop's daughter, Gladys Der Balian-Pardo, decided to translate her father's Armenian manuscript text into French.²¹ Because she found the hard copy original (see the facsimile photo) almost illegible after decades in storage, she asked a Paris-based professor of Armenian, Mesrop Adamian, to correct and rewrite it in a legible Armenian. Professor Adamian recalled in a phone interview some ten years later, "not one error" marred Hagop's Armenian.²² From Professor Adamian's Armenian manuscript copy, Vatche Ghazarian, produced an English translation in which he endeavored to "keep the simplistic voice and the redundancies of the author, to be true to him and his work."²³ Ghazarian also noted, "The author produced a good number of paragraphs using the historical present tense."²⁴ The editors have decided to keep the present tense in English out of fidelity to the original Armenian and to retain the sense of immediacy that exists in the original. The only exception to the use of the present tense occurs when Hagop announces a flashback explaining how he met the Patriarch of the Chaldean Catholic Church in Mosul (chapter entitled, "My dear sir, we did not grow out of the ground"). The original Armenian manuscript consists of one, uninterrupted block of text, and the French version repeats the format even though the content varies widely. The editors of this bilingual Armenian-English edition have, therefore, included chapter breaks with content-related titles as signposts for reading. The editors also added the parenthetical subtitle, "An Armenian Picaresque." The footnotes to *How My Days Passed*, unless

²⁰ <http://www.thehistorialist.com/2015/05/sarkis-der-balian-master-of-armenian.html> .

²¹ This text was published in 2019 (Hagop Der Balian, *Mémoires d'un Survivant du Génocide des Arméniens: D'Adana à Mossoul*, translated by Gladys Der Balian-Pardo, Armenian Catholicosate of Cilicia, Antelias, Lebanon, 2019).

²² Phone conversation, 22 September 2023.

²³ Email, 10 February 2022.

²⁴ Email, 28 April 2022.

otherwise indicated, are provided by the eminent scholar of the Armenian genocide, Raymond H. Kévorkian.

In sum, several features make Hagop's account a unique contribution to literature of the Armenian genocide. An historian would note that Hagop corroborates other accounts about life in Ras ul-Ayn and that not many first-hand accounts exist of the forced marches near Mosul, so at the level of factual accounts, this narrative is valuable. A specialist in literature and psychology would note that this is a rare participant narrative of young adulthood during deportation detailing the evolving responses to violence, intimidation, and coercion. It also provides a glimpse into the psyche of the Der Balian children's tormentors without indulging in any simple moral polarities. Yet perhaps the most valuable contribution of *How My Days Passed* is its depiction of a boy who learns how to survive by his wits in an inhospitable adult world, to care for others, to face atrocious indignities, and to transform his fears and anxieties into a personality adapted to survival without losing his humanity. Thus, if there is any hope for "poetry after Auschwitz," one could hardly do better than point to Hagop's Armenian Christian picaresque.

Preface to the French Edition

Gladys Der Balian-Pardo

My father, Hagop Der Balian (1897? - 1972), recorded the following events years after they occurred. He did not intend this “document-memoir” to be published. I, however, thought it would be worthwhile to share this testimony on what had been his adolescence. He writes objectively, with sobriety and decency in a style that is unsophisticated and spontaneous, even at times revealing confusion. I remain astonished at this very young man’s self-control as he combines candor, maturity and common sense. He even manages to make us smile at times with wit and hints of humor that filter through the tragedy.

I wish to thank most warmly all my friends who made this humble testimony accessible to the general [francophone] public. First and foremost, Stéphane Ahyan undertook the difficult work of deciphering and legibly transcribing my father’s Armenian manuscript with much dedication and patience in order to make this translation possible. Nothing could have been done without his contribution, and I will forever be grateful to him. My teacher Jean Plaud honored me by reading the first draft and encouraged me to continue, as did Professor Andrée Chaput. Unfortunately, both passed away before the project’s completion. Mesrop Adamian, gifted with great solicitude and remarkable tenacity, made use of his excellent command of the Armenian language to avoid any error of interpretation. With her linguistic skills and consciousness, Anne Plaud offered me the privilege of benefitting from her sharp, critical mind.

Last but not least, I thank all my relatives and friends who read the first drafts and enriched me with their comments: Linda Cassou, Annie Kambourian, Toros Kambourian, Astrid Der Balian and, of course, my son Olivier.

Foreword

Raymond H. Kevorkian

The handwritten notebook of Hagop Der Balian is one of thousands of testimonies by deportees who survived the planned destruction of the Ottoman Armenian population. Written in France decades after the events, it recounts the experiences of a 17- or 18-year-old young man who reveals an extraordinary sense of responsibility and initiative in the quest to save his siblings after the death of their parents during the exile and forced marches.

Originally from Aintab¹ (Gaziantep) in southeastern Anatolia, near the Syrian border, his family belonged to the generations of craftsmen who struggled to make a living and who did not hesitate to go wherever opportunity knocked. Adana, the great city of Cilicia some 225 kilometers to the west and scarred by the massacres that took place there in April 1909 as in other Armenian towns in the region, offered just such opportunities. So it was that a few months before the outbreak of World War I, the Der Balian family settled in Adana only to find itself swept away with the flows of deportees during the summer and fall of 1915.

To better grasp this testimony, it will be useful to set it in its historical context and to clarify the chronology of events.

According to information provided by U.S. Consul, E. Nathan, deportations from the city of Adana ceased momentarily around May 28, 1915. Nathan even announces the repatriation of prominent families that had been sent away three weeks earlier, despite the opposition of influential members in Adana's unionists club, suggesting that supporters and opponents of deportations

¹ Of the 84,000 Aintab residents, 36,000 were Armenians who maintained several churches and 25 educational institutions, with 5000 children in schools (R. H. Kévorkian and P. B. Papoudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du Génocide*, Paris, 1992, pp. 318-23). There were also two Armenian villages, Arel and Orul, hosting respectively 8 and 50 Armenian homes on the roads to Rumkale and Nusaybin.

vigorously debated the issue.² Armenian survivors confirm that Ismail Bey and the chief of police, Cemal Bey, were opposed to the deportations and clashed with members of the local Ittihad club, chaired by Ismail Safa.³ Apparently, the *vali* was powerful enough to resist pressure from local unionists. He also had the advantage of not having to endure the presence of a secretary-chair of the CUP (Committee of Union and Progress). It is likely that Cemal Pasha's intervention also made his task easier.

It was undoubtedly to put an end to the Adana exception — from April to July 1915 the Armenian populations of Dörtyol, Hacin, Zeytun, Hasanbeyli and Sis had already been deported — that Talat's deputy at the Ministry of the Interior, Ali Münif, also a representative of Adana, was sent on site. The effects of his presence were almost immediate. At the end of July, around a hundred “suspects,” including N. Geokderelian and the lawyer Garabed Chalian, were arrested and sent to Aleppo, and public hangings resumed. A fourteen-year-old adolescent boy, from Dörtyol, was executed along with adults after being judged by the court martial presided by Colonel Hüseyin Avni.⁴ Ali Münif, “member of the special commission for deportation, [...] who arrived to supervise the operations,” announced a general deportation in Adana, Tarsus and Mersin. Two hundred and fifty families were ordered to leave Adana along with as many from Mersin and Tarsus where accusations of espionage and insurrection were also brought up.⁵

² Letter of Nathan to Morgenthau, dated May 28th 1915 (Ara Sarafian (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, 1915-1917, II, The Peripheries*, Watertown, 1994, doc. 44, pp 78-79.

³ Sebuh Aguni, *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը [History of the Massacre of a Million Armenians]*, Constantinople 1921, p. 306.

⁴ Aguni. In a letter to Morgenthau, dated 11 September 1915 (Ara Sarafian (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide, II*, p. 270), the consul Nathan confirms that Ali Münif was at the origin of the observed stringency because he had decided that there would be “no exceptions.”

⁵ Letter from the consul of Mersin, Nathan, to H. Morgenthau, dated 26 July 1915.

During the same period, the Austro-Hungarian Vice-Consul of Adana, Richard Stöckel, informed his superior in Aleppo that Muslim *muhacir* [migrants] continued to arrive to occupy the towns “abandoned” by the Armenians.⁶ “Non-residents,” who were spared the first time, were definitively deported around mid-August, and from September 2 and 3, 1915, the bulk of the Armenian population of Adana, including Catholics and Protestants, were deported. Eight convoys, comprising approximately five thousand families, were thus dispatched under the direction of Ali Münif and the chief of police, Adil bey, from the beginning of September to the end of October. A thousand households of artisans and qualified personnel, working for the army or the administration, were nevertheless spared these measures, as well as around forty people who agreed to convert.⁷ According to the missionary W. Chambers, the Armenians of Adana were authorized to sell their moveable assets before leaving, but their real estate properties were confiscated after their departure.⁸

A foreign resident estimates at twenty thousand the number of Armenians deported from Adana during the last days of August 1915, a period during which the city resembled a big rummage sale.⁹ Another witness observed that authorities seized bank deposits and safe contents of Armenian depositors in Adana and

⁶ A telegram from July 7 (Hilmar Kaiser, *Baghdad Railways. Politics and the Socio-Economic Transformation of the Çukurova*, PhD dissertation, European University of Florence, 2001, p. 314).

⁷ Aguni, p. 307; William N. Chambers, a missionary in Adana, confirms in a report dated 3 December 1915 that Protestants were not spared (Arnold Toynbee, *Livre bleu du gouvernement britannique*, Paris, 1916, reprint 1987, doc. 128, p. 513).

⁸ Toynbee, p. 518.

⁹ A report by Miss H. E. Wallis, a foreign resident of Adana from September 1914 to September 1915 (Toynbee, doc. 129, pp. 516-17). Elizabeth S. Webb, a missionary in Adana, confirms the figure of 20,000 deportees in a report written on April 13, 1917 in Weaton, Illinois (James L. Barton, “*Turkish Atrocities*” *Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Ann Arbor 1998, p. 169).

requisitioned the Armenian schools and churches of the city in addition to the population's properties.¹⁰

Unlike deportees from other Ottoman provinces, it seems that a significant number of the Armenians from Adana were sent to the Damascus region and further south “upon personal intervention” by Cemal Pasha.¹¹ Once again, the former *vali* of Adana apparently showed leniency toward his former constituents. By allowing many of them to avoid passing through the concentration camps along the Euphrates line, he clearly saved their lives. This special provision, reserved for his “friends” in Adana, indicates that Cemal Pasha knew very well what fate was in store for the deportees sent to camps in the Syrian desert. After having reached the Osmaniye camp by train, the deportees from Adana discovered what awaited them as they continued their journey on foot toward the Intilli and Katma concentration camps, then the Karlik transit center, located near the railway station in Aleppo, whose role we will see during the second phase of the genocide.¹²

According to Hagop Der Balian's account, his family was deported in the first convoy at the beginning of May 1915, but was stopped in Tarsus before returning to Adana around the beginning of June. Like their compatriots in the city, the Der Balian's were therefore definitively deported during the month of September, probably in the fifth or sixth convoy. They took the road to Osmaniye, across the Anti-Taurus range and arrived at Katma, where the concentration camp was being set up, then they managed to reach Aleppo. Near the network of camps established on the northern axis of Aleppo, the deportees from Adana benefited, as we have seen, from the leniency of the commander of the Fourth Army, Ahmed Cemal, who controlled the region, but

¹⁰ Barton, p. 169.

¹¹ Barton, p. 170.

¹² Puzant Yeghiayan (ed.), *Պատմություն Արամայի հայրը* [History of the Armenians of Adana] Antelias, 1970, pp. 337, 347-49.

also from the fact that the Directorate of Deportees from Aleppo was still being formed in order to be located in Aleppo, a city which quickly became forbidden to Armenians. These first refugees from Aleppo were rounded up by the police at the end of October and sent by train to Ras ul-Ayn. The Der Balian family was among them.

Located east of Urfa and south of Dyarbekir, on the border of Syria and Mesopotamia in a desert region, Ras ul-Ayn was, before the construction of the Baghdadbahn line, a simple stopover made up of around twenty Chechen homes established by the Ottoman sultan in the wake of the Russo-Turkish war of 1877-1878. In 1914 it was still a modest regional town and terminus of the Baghdadbahn line before becoming the following year one of the main concentration camps for Armenian deportees. Located far from everything and away from prying eyes, the town gradually turned into a huge relegation center during the summer and fall of 1915, witnessing the countless convoys coming from the Armenian provinces whose roads converge toward Urfa and Ras ul-Ayn. Around the same time, the report of the American Consul in Baghdad, Charles P. Brissel, tells us that the *vali* of Baghdad, when he was Prefect of the Sancak of Mardin, “began the persecutions against the Armenians around Mardin and sent them to Ras ul-Ayn.

A report in Baghdad indicates that those sent to Ras ul-Ayn were massacred shortly after arriving there or on the way.¹³ Subsequently, many other convoys from Urfa, where the first and second axes joined, arrived there. We are, however, much less informed about operations in this region than for the camps in the western zones, because the closest diplomats, the German and

¹³ US National Archives, State Department RG 59, 867.4016/191, No. 372; a report from 29 August 1915 addressed to ambassador H. Morgenthau (Sarafian (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, I*, Armenian Review [pub.], Watertown, 1993, pp. 127-28). The *vali* in question, ex-prefect of Marash, is Hayrat bey, who was in office from May 1915 to August 1917 (APC/PAJ, the Patriarchate Information Office, 314, list of those who were guilty of massacres in Mosul).

American consuls Holstein and Brissel, were in Mosul or Baghdad, more than 300/500 km away, at the edge of the Mesopotamian desert, and the consuls of Aleppo, Walter Rössler (German) and Jesse Jackson (American), had great difficulties monitoring operations from Aleppo. In his report of August 13, 1915, Rössler tells us that he was nevertheless “able to obtain precise information on another group that left Adiyaman [northwest of Urfa]. Of the six hundred and ninety-six people who left, “three hundred and twenty-one arrived in Aleppo: two hundred and six men and fifty-seven women were killed.”¹⁴ These figures testify to the harassment that the deportees endured on this road linking the deportations crossroad of Malatia to Urfa and Ras ul-Ayn, via Adiyaman. In the same document, Rössler reports: “A group from Sivas who arrived here [in Aleppo] on August 12 had been on the road for three months, and was completely exhausted. Some died as soon as they arrived.”¹⁵

The only direct external testimony comes from a Turkish-speaking Austrian engineer, Lismayer, who had been working in the region on the construction of the railway for around twenty years. For obvious reasons, his name is not mentioned by Rössler and the missionary from Urfa, Jacob Künzler, who transmitted the information collected by the engineer to Aleppo.¹⁶ However, G. Balakian, who met him a few weeks later, revealed his name by mentioning his testimony¹⁷: “It was the last days of October [1915]. Lismayer was busy establishing a campaign line (Decauville) between Sormağa and Ras ul-Ayn when he saw a long column coming from the north descending slowly toward Ras ul-Ayn [...]. Only as the crowd was approaching did the Austrian realize that it

¹⁴ Johannes Lepsius (ed.), *Archives du génocide des Arméniens*, Paris 1986, doc. 137, pp. 130-31.

¹⁵ Lepsius, pp. 130-31.

¹⁶ Lepsius, Lismayer's unsigned report, pp. 131-33.

¹⁷ Grikoris Balakian, *Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրություննէն* [*Armenian Golgotha: Episodes from the Armenian Martyrology*], vol. 1, Vienne 1922, p. 294.

was not a military formation, but a huge caravan of women. They marched under the surveillance of soldiers and, according to some estimates, their number was as high as 40,000 [...]. Their convoy did not include a single man”¹⁸. Another Baghdadbahn engineer, Mr. Graif, reported to Dr. Niepage, a professor in Aleppo, “that along the rail roadway to Tell Abiad and Ras ul-Ayn, naked corpses of raped women were lying in masses,” while the German Consul of Mosul, who took the Aleppo-Mosul road, “had seen so many children's hands cut off in several places on the way that the road could have been paved with them.”¹⁹ Another German Consul and officer, Scheubner-Richter, reported, in a travel note dated November 5, 1915: “From Erzerum to Mosul, passing through Hinis, Mush, Bitlis and Siirt, I found all the villages and all the houses formerly inhabited by Armenians completely empty and ransacked. I have not seen a single Armenian man alive.”²⁰

From November 1915, the deportees interned in the Islahiye, Katma and Azaz camps were sent to Ras ul-Ayn to clean and decontaminate the strategic Adana-Aleppo Road²¹: “Their evacuation by train toward Ras ul-Ayn had begun” wrote a survivor.²² The city had a very bad reputation “based on the fact that all the unlucky convoys that had been directed there coming from the interior provinces [i.e. via the Urfa route] had already been massacred. The same fate awaited the deportees who had

¹⁸ Balakian, *Armenian Golgotha*, Vol. 2, Paris, 1959, p. 39.

¹⁹ A first report by Martin Niepage, sent on 15 October 1915 with the consul Rössler to the German Embassy in Constantinople, was published by J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, Berlin 1919, pp. 165-67, doc. 182. The second report, which mentions German complicity, was only published in the French translation of *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* (usually known as the *Blue book of the Armenian Genocide*), pp. 507-16.

²⁰ Lepsius, *Archives du génocide*, doc. 195, pp. 166-67.

²¹ *Ibid.*

²² Raymond H. Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie et de Mésopotamie*, Paris, RHAC II, 1998, pp. 65-67, the testimony of Kaloust Hazarabedian.

the misfortune of being brought to Ras ul-Ayn via the Konya-Bozanti line. All along the road, the Arab policemen, civil servants and even a large part of the population sarcastically made them understand what fate was reserved for them. Some of them would tell snippets of previous massacres [...]. Obtaining information on the first massacres of Ras ul-Ayn had become impossible. The remnants of convoys from the interior that had arrived there had been, by and large, entirely massacred. There were no witnesses left.”²³

According to the testimony of J. Kheroyan, who was appointed director of the Ras ul-Ayn concentration camp at the end of October 1915, when he took office, there were ten thousand tents - or around fifty thousand Armenians deportees — erected ten minutes from the town, on a hill.²⁴ As elsewhere, the tents were very close to each other to improve the security of the deportees. The sub-prefect, Yusuf Ziya bey, who remained in post until February 1916, proved to be a kind man, encouraged in this by the prefect of Der Zor, Ali Suad bey, under whose authority Ras ul-Ayn was at that time. Controlling all state officials, including those in the Sub-Directorate of Deportees, Ziya even allowed deportees with sufficient means to live in the city; he also tolerated small local businesses and organized the protection of the camp as best he could against Arab looters, then accustomed to taking advantage of the deportees. For four months, from November 1915 to the end of February 1916, that camp operated under almost normal conditions for this type of structure, compared to other establishments of the same kind. Convoys were surely sent regularly to Der Zor, but without excessive brutality. However, the impromptu visit of Cevdet, brother-in-law of Vice-Senior General Enver, seems to have had harmful effects for the Ras ul-Ayn camp. Upon arriving in Ras ul-Ayn, on his way to take up his new functions as *vali* of Adana, Cevdet was scandalized at the lot

²³ Kévorkian, pp. 107-8, the testimony of Aram Andonian.

²⁴ Kévorkian, pp. 110-14, the testimony of J. Kheroyan.

enjoyed by the Armenian deportees²⁵: there were no more than around a hundred deaths per day²⁶ — approximately thirteen to fourteen thousand people nevertheless lost their lives during the four months of “normal” camp activities.²⁷

Cevdet surely had a hand in the sacking of the sub-prefect of Ras ul-Ayn, which occurred ten days after his visit, and his replacement by a confirmed unionist, Kerim Refik bey. The implementation of the upcoming program certainly required such a measure. Kerim Refik bey took office in mid-March and immediately began the task entrusted to him: the extermination of the Ras ul-Ayn camp deportees. Preparations began on March 17, 1916 and continued until the 21st, the date on which the operation aimed at systematically eliminating the forty thousand remaining internees was launched.²⁸ The sub-prefect was powerfully assisted in this task by Adil bey, the Director of the Deportees, an “educated” Istanbulite, and the local Chechens, whose leader is none other than the mayor of Ras ul-Ayn, Arslan bey and his deputy and brother Hüseyin bey.²⁹ Officially, these irregular soldiers were supposed to ensure the protection of deportees sent to the south. In reality, they were the real executors of the decisions taken by the Sub-Directorate of Deportees. Indeed, a few months later, they infamously massacred the deportees of Der Zor, in July 1916.

The first information concerning the extermination of the deportees from the Ras ul-Ayn camp only reached Aleppo at the beginning of April. The first telegram from Consul Rössler is dated April 6, 1916 and alludes only to a massacre by

²⁵ Kévorkian, *L'Extermination des déportés*, pp. 110-14

²⁶ Lepsius, doc. 137, pp. 130-31.

²⁷ This is the figure presented by Naïm bey in Aram Andonian's book, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Paris 1920, p. 39.

²⁸ Kévorkian, pp. 107-9, Aram Andonian's text on Ras ul-Ayn.

²⁹ Kévorkian, pp. 107-9.

“Circassians.”³⁰ In his report of April 27, the diplomat is more precise: “According to the account of a perfectly reliable German who spent several days in Ras ul-Ayn and the surrounding area [...] Almost every day, for a month, 300 to 500 people were taken out of the camp and shot dead about ten kilometers from Ras ul-Ayn. The corpses were thrown into the river named Djirdjib el Hamar. [...] It was the Chechens established in the region of Ras ul-Ayn who acted as executioners.”³¹ However, it is necessary to call on the testimonies of the few survivors to understand the full extent of the carnage. The director of the camp, J. Kheroyan, provides detail: “On April 23 [May 6 of the Gregorian calendar], only a few hundred people remained: sick, blind, disabled and a small number of children. [...] After the expedition of each convoy, there were hundreds of dead people for whom large mass graves had to be dug.” He concludes: “A few days after the departure of the last convoy, the sub-prefect announced that the concentration camp activities were stopped, and he asked me to give him the registers.”³² The lucky ones lived a few more days and reached the area around Sheddadiye, in the Khabur valley, where they were killed.³³

The testimony of Hagop Der Balian confirms the information we have about life in the Ras ul-Ayn concentration camp. The five

³⁰ The information given by Andonian is confirmed in Rössler’s telegram: Lepsius, doc. 257, p. 200.

³¹ A.A. Türkei 183/38, A27200 (Lepsius, pp. 203-5). This information is confirmed in the general report written by Consul Jackson (US National Archives, State Department RG 59, 867.4016/ 373, report of the 4th of March 1918 (Sarafian (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, I*, pp. 148-49). This information is complemented by Garabed K. Mouradian’s testimony (Kévorkian, pp. 119-20). In her report of 11 April 1918, Elvesta T. Leslie, a missionary in Aintab then assistant to the American vice-consul in Urfa (Barton, *Turkish Atrocities*, p. 109), relates the testimony of a carriage driver who told her that in the fall of 1915, on the road between Urfa and Rakka on the bank of the Euphrates, four to five hundred children were burned alive all at once and that in March 1916, 30,000 deportees from the Ras ul-Ayn camp were massacred.

³² Kévorkian, pp. 113-14.

³³ Andonian, p. 48.

surviving members of the Der Balian family, of which Hagop is the eldest, were put back on the road at the end of March 1916, under the surveillance of Chechen militiamen of the Special Organization, in an imposing convoy. Descending the Khabur valley, they reached Hassakeh, then turned east toward Nusaybin, then marched to Cizre. The information provided by Hagop indicates a march of several weeks, sometimes with returns to the starting point, clearly intended to exhaust the deportees and eliminate them. The small core of survivors is sent by the left bank of the Tigris from Cizre to Mosul.

Hagop's testimony provides valuable information on the nature of the relationships between victims and executioners through the transcription of trivial conversations, which most often concern the money that the deportees had to give to their “guardians.” Some descriptions of the cruelties committed by the Chechens illustrate the dominant state of mind, an abuse of authority by individuals with no moral or legal constraints. These same descriptions also show the maturity of the elder of the family, Hagop, who grasped the executioners' psychology and knew how to use it to escape, day after day, planned death.

The experience of the Der Balian children's stay in Mosul, which extended from the summer of 1916 to the fall of 1918, shows the abilities of this young man to provide for his two brothers (Harutiun and Sarkis) and two sisters (Gladys and Azniv), even if Harutiun and Gladys did not survive the deprivations they endured for two years and died in Mosul shortly after their arrival. Barely twenty years old, Hagop became a kebab seller, a restaurant owner, a military cook; he managed to place Azniv and Sarkis in a religious institution and sometimes even succeeded in renting a place to live, sustaining the livelihood of his younger siblings. He also learned to communicate with Turkish officers and non-commissioned officers, skillfully using his status as a cook to coax them, even if he was regularly threatened with death. This world of violence was relieved by the intervention of Armenian adults,

who did their best to alleviate the fate of these children. In particular, the deputy of Aleppo in the Ottoman parliament, Harutiun Boshgezenian, member of the Union and Progress Committee, played a determining role in the survival of Hagop, Azniv and the youngest, Sarkis, who was then seven or eight years old.

As pointed out in the Introduction to this book, the manuscript stops “abruptly” after British forces took control of Mosul, in November 1918, and the situation improved. We might add that what happened next is known, and that the author perhaps did not consider it useful to mention that he and his brothers and sister were taken care of by the Armenian charitable organizations that organized the transfer of survivors by boat from Mosul, via the Suez Canal, to Syria. It is likely that Azniv and Sarkis attended the orphanages of Aleppo, while Hagop had to manage to cover his needs as well as those of an aunt and her children, also stranded in Aleppo. His departure for France in 1926 must have become possible when he was convinced that Azniv and Sarkis were old enough to leave their orphanages and that he could soon after bring them to France.

How My Days Passed

Our Family

I am the son of Kevork Der Balian, a native of the Kozanlu quarter of Aintab.¹ My mother, Vartuhi, is Hagop Andelian's daughter from the Suburdju quarter. We're three brothers and two sisters—I, Hagop, the eldest, my brother Harutiun, the middle, and Sarkis, the youngest. My sisters are Azniv, the eldest, and Gladys, the youngest.² My father was a boilermaker by trade. The poor man had no respite. He worked day and night and barely managed to ensure our daily means. As for my mother, who knew how to sew, she worked day and night ceaselessly to provide for our schooling and clothing.

[I studied at the Vartanian school of Aintab. I had barely two years to go to finish, but faced with my parents' financial difficulties, I had to quit school. I went to work at the warehouse with my maternal uncle, Penyamin Andelian. Still, I wasn't able to bring much help to my family as I was still very young.]

Days and years pass until work became scarce owing to the incident in Adana in April 1909 and the misfortune that befell us.³ My poor father was baffled and felt compelled to emigrate to Adana. We remained in Aintab. My mother continued to provide for our needs, working day and night, and my father, a month after his departure, began to help us somewhat. Six months later, my father's business became very successful with good earnings. We had to send my brother Harutiun to join him in Adana. He went, stayed there for six months, and returned. This time, my father insisted that I join him, but I'd already left school and was working in my maternal uncle's store so the extended family refused to send me. My father left his business and came to

¹ ***Gladys Der Balian-Pardo (GDP)***. The overwhelming majority of Armenians belong to the Armenian Apostolic Church whose priests may marry. The surname of Armenian clergymen systematically takes the particle "Der," meaning "Father." The Der Balian counted thirteen generations of priests up to the generation of Hagop. ***Editors' note:*** The translator of this text into French, Hagop's daughter, Gladys Der Balian Pardo includes four notes in the text, each preceded by "*GDP*"; all other notes are provided by the eminent scholar of the Armenian genocide, Raymond Kévorkian, unless otherwise indicated. Gladys also added three short contextualizing passages at the beginning of the narrative that we have decided to keep but to place within brackets as in the next paragraph.

² ***GDP***.- Little Gladys's English first name, unusual in the context, evoked the respectful and affectionate memory that my grandmother had of one of her English teachers who had that name. Everyone's date of birth had been written in the family Bible, which was lost. We can estimate the dates of birth with a margin of error of at least one year: Hagop, 1897; Azniv, 1902; Harutiun, 1906; Gladys, 1908; and Sarkis, 1911.

³ Reference to the massacres that occurred in Cilicia in April, 1909.

Aintab. He stayed a month in Aintab and took me back with him to Adana by way of Iskenderun.

When I arrived in Adana, I started to look around. I saw that my father's business was very successful. He could earn a gold coin a day. A few days later, I went to work for a merchant named Harutiun Kuyumjian, nicknamed "Devil Harutiun," and he was indeed a devil. After working there for a few months, I realized this and that I wouldn't become an accomplished person if I stayed there, so I quit and looked for another place of employment. I wandered for a few days, then went to work at Alexan Topalian & Sons' store for a monthly salary of two gold coins.⁴ Tateos Tahmazian, the store manager, liked me very much and six months later he raised my salary to two and a half gold coins, then to three after one year, and then in the third year to four gold coins a month. In this way my earnings increased.

Once I started working at Topalian's store, we decided to bring our family to Adana and settle there. [We wrote to my mother telling her to do whatever was necessary to put an end to our exile and to join us with the whole family. She did everything very quickly and we rented a whole house for us.] We placed my brother Harutiun in Vartan Effendi Piranian's store.⁵ He earned two gold coins a month, which along with my salary, made six. My mother and little Gladys earned four gold coins a month cleaning cotton bolls. Azniv attended school. So with our earnings added to the surplus of my father's income, a portion of which covered our expenses, we began attaining a certain social status year after year. [At this point, after we were settled, we envisioned starting our own business. God would certainly help us prosper.]

Seferberlik⁶

And then one night, we see people passing through the streets, with drums and shrill pipes. We ask what all the commotion is about and they say it's *seferberlik*. We don't grasp its meaning, since it's a word we've never before heard in our lives. After that baneful drumbeating, the condition of Armenians begins to deteriorate day by day, and finally war breaks out.

One day, a few months later, plainclothes police distribute evacuation orders. Families have to be ready to leave within twenty-four hours. We are among those chosen; after 24 hours, we, along with 136 other families as I

⁴ A gold coin or Turkish lira = 5 *mecidiyes*; 1 *mecidiye* (a currency minted under the Sultan Abdulmejid) = 20 *kuruş* or *piastres*; 1 *kuruş* = 40 *paras*.

⁵ *Effendi* signals the social status of an educated gentleman. Other courtesy titles include *bey* and *pasha*, the latter indicating a high rank in the Ottoman political system.

⁶ *Seferberlik* refers to military mobilization.

recall, assemble at the station in Adana.⁷ Many other Armenians have come there to see us. They're crying and wondering what all this could mean. Within a few hours of our departure, the train arrives in Darson [Tarsus]. Police are waiting there and escort us to the Osmaniye Hotel, across from the American College. We stay there for a few days and watch as Armenians from Zeytun who had arrived before us are driven daily to Konya by way of Bozanti.⁸ A few days later, it's our turn. When we arrive at Gülek Station near Darson, military police accost us, "Where are you going? Who allowed you to leave? Go back!"

We are forced to return to the hotel, and shortly afterwards, a policeman comes to the hotel, "The governorate wants some of you." Four or five of our elders go to the governorate and I follow them.

When we arrive, our elders go in and the governor announces, "I just received a telegram. Your departure is postponed, you're free to go wherever you wish."

When I hear this, I run back to our folk, "Hurray! You can go wherever you want!" At that point, the clever ones rent a carriage and leave immediately for Adana. We calculate that it would be better to leave the next day by train instead of leaving the same day by carriage.

We're in the middle of these thoughts when a policeman appears, "You have to wait until the second order." Those who chose to leave were gone; the rest of us remain.

Bale of Trouble

We stay there a day, two days, three days – for ten days, yet nobody tells us anything. Some leave in secret, and again nobody says anything. So we, too, take the train and go back to Adana and resume our work, but our hearts are not in it. Again, rumors surface that we'll be driven to Aleppo. Finally, a few days later, everything becomes clear. They start sending people daily from several neighborhoods to Osmaniye. Observing the situation, my mother says, "Son, apply to get work in the footwear roughing machine factories of Terpani and let's stay here."⁹ This doesn't look like our previous forced departure. If we're seven, five will remain; if five, three will remain; if three, none."

⁷ The Der Balian were part of the first convoy of deportees from Adana, sent in May 1915, which would be recalled shortly thereafter.

⁸ A train station where a tunnel was being built across the Taurus Range in order to connect by rail Constantinople to the Adana plain.

⁹ The Terpani factory was owned by a Greek family and located near the Adana train station in the south of the city.

“What will be, will be,” I say, “Best to stick close to where the most people are; whatever happens to them, happens to us.” In secret, I prepare our luggage along with several bales of our effects and valuables, including a tent and goods from our store. We deposit some of them in the bank under the name of Topalian with the hope of recovering them when we return.

Our neighborhood’s turn comes at last; we’re forced to get ready and go. When we arrive at Osmaniye, we find out that one of our bales, like many others, has not arrived. All our clothes are in the missing bale, but worse, my sister Azniv, without asking us, had slipped a few books of a political nature in the bale with our name marked in them. When we hear this, we’re stricken with anxiety day and night because if the bale is opened, it’s enough to send us to the gallows.

We desperately seek a solution. A train station guard, Sdepan Effendi Geogerchinian, is a good friend of ours. I go and inform him of the situation, begging him, “Please, find our bale and bring it to us.” He promises to do what he can.

As soon as Mr. Sdepan’s train leaves, I go to the telegraph office and cable the stationmaster requesting that he be kind enough to send us our bale. The stationmaster is Mr. Sdepan’s brother-in-law. Both our telegram and Mr. Sdepan arrive in Adana at about the same time. When he is told about the telegram, Mr. Sdepan is thankful for the reminder and searches for our bale among those that had remained there. He finds it but when he asks for it to be sent to us, a policeman objects, saying, “These will stay here.”

The policeman and the stationmaster have words and the latter telephones to the prefect, and the prefect gives orders to send all the remaining bales to their owners. The next day, we see the arrival of our bale and the bales of fellow Armenians. First thing we do on opening the bale is to burn the books, and then we sleep peacefully that night, praying, “Glory to you, God! This, too, has passed.”

Hither and Thither, Awaiting Destiny

We stay eight days in Osmaniye observing the events, and we realize it’s impossible to remain there any longer. We rent a carriage and set out for Katma.¹⁰ A few days later, when we arrive in Katma, we find out that staying there is impossible, too, due to both disease and to the political situation. We rent another carriage, head for Aleppo, and enter the city secretly as the pass

¹⁰ The concentration camp in the village of Katma near Aleppo housed tens of thousands of deportees at the height of its activity, from the fall of 1915 to the spring of 1916. Approximately 20,000 died there.

we had been granted stipulates that we should enter Aleppo by way of Rajo, which we had neglected to do.¹¹

Once in Aleppo, we ask around and find a man from Aintab. We learn that my paternal uncle and his family had arrived before us and that his house is nearby, so we lodge there. Asking about the situation, we also learn that my maternal aunt Panjarjian's family is in Aleppo. We go that very night, find and meet with them, and learn that an important person had arranged for their stay in the city. Clinging to the same hope, we rent a house and wait there like prisoners, having no other choice as those who venture out are often apprehended and sent away without the rest of their family.

A few days later, we receive a letter from Hama from my maternal uncle, inviting us to move there. We decide to wait, thinking that perhaps we would be able to stay in Aleppo, that we could go to Hama any time. As we're entertaining these thoughts, I fall ill. A few days later, my mother also gets sick, both of us bedridden. We see a doctor and recover a few days later, but in the meantime, the road to Damascus had been closed and the Turks had begun sending people to Der Zor.

One day, we wake up to see police carriages stationed in front of the doors of all the Armenian homes in the neighborhood, and we hear shouting, "Come on, get ready!" We have no alternative but to get in the carriages and leave Aleppo. They take us to Sebil on the outskirts of the city and make us get out, yelling, "Sit here!"¹²

That day, many people bribe those in charge and take the train with their own money to Damascus. We and some others stay, thinking that at night we would bribe the officials and return to the city. When evening comes, rumors surface that a *sevkiyat*, deportation, would take place to Ras ul-Ayn. As we hear this, my mother implores me, "Son, let's bribe someone and head toward Damascus."

She insists and begs, but I maintain, "I will not give them any money. Let them drive us wherever they wish. If they have plans to kill us, they'll kill us wherever we go. Otherwise, under these conditions, we'll need all the money we have." In the end, they agree with me and we stay there awaiting our destiny.

At midnight, the police command, "Get a move on! Be ready!" We prepare and climb into the carriages, and they take us to the Baghdad railway station. We wait there till morning when that fateful train takes us to the cursed city of Ras ul-Ayn. When we set out and cross Jarabulus, the Arabs living around Urfa lift their hands to their necks and signal to us that we'll all be massacred. Seeing

¹¹ A concentration camp in Rajo was linked with those of Katma and Azaz on the road to Aleppo.

¹² A transit camp for deportees located in the immediate surroundings of Aleppo.

these gestures, we feel desperate. We forget about eating and drinking and remain almost famished until we arrive in the unholy place called Ras ul-Ayn in the evening.¹³

The following morning, they take us to a mound across from Ras ul-Ayn.¹⁴ We find others who were brought there before us living in tents. We find a spot, pitch our tent, and wait. Everything is inexpensive, almost free, brought from Mardin and sold. We're comfortable and nobody bothers us. But among those who arrived before us, the only ones left are mostly old women and others who are half-dead. They tell us that a little farther along the road to Mardin, all the others had been massacred and that the wells are still full of their corpses.

As we hear this, reality hits us. Still, we cling to the hope that no matter what, the Turks will soon be defeated and miss the chance to massacre us. We wait for news from arriving trains to find out what's happening. Nothing. Nothing. New Armenian crowds arrive daily and our numbers grow to forty thousand. Some begin to build government buildings; others, houses and so on. Everybody plans for themselves. In the meantime, disease breaks out among us and a hundred or more people die each day, naked, starving, nobody to care for them. The only medicine available is sulphate of quinine and it is very expensive.

Glory to You, God!

Three months go by and we're still hoping. One day, one of our neighbors dies, a money-changer from Mersin. My mother goes to help the family as best she can. During that time a man comes to us looking for clothes. I have six or seven suits of clothes, so I say to myself that I'll sell one of them. I take it out, show it, and sell it for three English gold coins. When my mother comes back, I tell her, "Mother, take these three gold coins."

"What is this money?"

"I sold one of my suits."

¹³ The Ras ul-Ayn concentration camp, located in a desolate region near the outer limits of Syria and Mesopotamia, opened in September, 1915. It received deportees who came via Mardin as well as others by train on the Baghdadbahn line. Ras ul-Ayn was founded at the end of the 19th century by Chechen refugees from the North Caucasus and developed with the arrival of the Baghdadbahn. The camp was located on the southern periphery of the town (Kévorkian, pp. 649-52).

¹⁴ The mound is in fact an archaeological tell and the only elevated point in the town. Beneath the tell is buried an ancient city of the Mitanni Empire which prospered in the 2nd millennium BC.

When she hears this, she breaks into tears, “What does it mean when a man sells his clothes? Now we’ve spent everything. That was the last straw.” She keeps weeping.

I say, “Mother, if they let us live, the clothes I have left are enough.” But to whom am I talking or trying to convince? She keeps weeping, and I have no choice but to ignore her tears and go out. On my return, she’s lying down. That day, she eats nothing. The next day, again, she doesn’t get up from her bed. She must have contracted a virus at the money-changer’s house.¹⁵

She stays in bed for a few days, unable to stand her headache. We do everything in our power, applying the cures suggested by a woman she knows. Nothing works. I go fetch the local doctor, an Armenian from Aintab, Movses Levonian, but there are no drugs except sulphate. The doctor comes and checks her, “She’ll be fine, don’t worry,” and leaves.

When my mother sees this, she says, “My remedies have run out. I’m going to die. Bring me a priest so I can take communion while I’m still conscious.”

My heart’s on fire, but I say, “Why do you need a Christian priest?” I refuse to bring one. The next day, I go out and when I return, I see that my father had brought three priests for communion. I leave unnoticed and begin to sob silently from inside.

When the priests leave, I go in, and she says, “Glory to you, God! I don’t care if I die – at least my conscience is comforted.”

After eight days, her condition worsens. Meanwhile, I prepare a shroud for her and all the other necessities, and hide them under her pillow. When her health deteriorates further, I stay with her all the time and remain throughout the nights tending to her. I ask the doctor about her condition and he says, “If she can make the twenty-one-day mark, she’ll survive. But remember that when the fever attacks happen, you’ve got to rub her hands and feet. Then maybe the evil spell will pass, having run its course.”

It was the twentieth day; we have some freshly baked bread. I cut a piece from the edge and began to eat. My mother sees this, “Please, son, give me a bite,” and she stretches out her hands to receive it.

“Let’s wait another day, Mum; I’ll give you some tomorrow.” She drops her hands on the bed, “You know best. Do as you wish.”

On the morning of November 30, 1915, the twenty-first day, exhausted by lack of sleep, I leave tending her to my father and sleep a little. Barely do I nod off for an hour when my father wakes me, “Hagop, son, get up. Her condition is deteriorating.” I jump up at once and wake my sister and brother, and we begin to rub her hands and feet while crying and wailing. But she is already long gone and my father tells me that with a last effort she had touched my face

¹⁵ *GDP*. - She was afflicted with typhus.

affectionately while I was asleep. We continue rubbing her for a few more minutes, and then we see her hands move. She opens her eyes suddenly and says, "Glory to You, God! Glory to God in the highest. Peace on earth and goodwill toward men."

"Mum, let me give you some water," I say.

"No, no, isn't it the damned water here that has made me like this?" Instantly, we spread a clean bed on the side and move her there. She lies down and says, "Son! Take care of yourself!" and she closes her eyes. We continue to rub her hands and feet, but everything we do is in vain. We stay as she leaves for the other world, leaving five orphans behind.

We start to weep and wail, crying and calling out, but to no avail. We cover her with the shroud I'd hidden under her pillow and take her body to the cemetery. We leave our dear mother under that soil and return to our tent crying and wailing. Night and day, we have no other task, not eating or drinking, just weeping and visiting the cemetery.

My First Performance

Barely a week passes when my sister Azniv also falls ill, bedridden. I fetch the doctor again, and he tells my father, "Take particularly good care of her. This is more serious than the previous case."

When my father hears this, he sobs, "Ah! My whole family will be wiped out." The next morning, he, too, takes to his bed, severely ill.

What to do now? Not even eight days have passed since we laid my mother in the ground. I am the eldest among us. What do I know? What can I do?

We work. We do all we can, but we have no medicine save milk, yogurt, and sulphate. A few days later, I find my father's condition worsened. I call a priest to come give him communion. The priest puts a portion in his mouth, but my father's mind is addled. He asks, "What's this?" and jumps up to rush out of the tent, hits his head on the tent pole and falls. He has no idea what he's doing.

Meanwhile, my sister spends her crucial twenty-first day in bed. If she makes it through the day, she'll survive. Which of the two should I take care of? I'm going mad. Around the evening of December 30, 1915, as I clean the saliva that had collected around my father's lips, I see his eyes fading. What now? I'm on the verge of madness. If I cry, my sister will hear and quite possibly go into shock. If I don't cry... How can you stop yourself from crying when you send both your mother and father to the other world within a month?

I send my sister Gladys out to find and bring my brother Harutiun. I forbid them to cry. I cover my father's eyes, wrap his body in a shroud and kiss his face: "Goodbye, my father! Don't forget us." I call upon a few people to dig a

grave next to my mother's, and after delivering him to the dark soil, I return to my tent in the evening.¹⁶ A few friends come to do whatever is needed. They help and console me, but how can one feel consoled? On the outside, I didn't cry, but in my heart, I shed bitter tears. But what good does anything do?

A few hours later, my sister opens her eyes and starts talking. The following morning, she asks, "Where's my father?"

What can I say? How can I answer? "What do I care about a father? Our parents didn't want us, so I don't want them either."

"Did he die?"

"Does it matter if he died? Let him die!" She finally understands the situation. I do all I can to cushion the shock and keep her from agonizing grief. I pull it off.

Business Ethics, Ras ul-Ayn Style

A few more days pass and we run out of money. We spend half of our last gold coin. I'm thinking about what to do and how to live. To stop seeing my father's and mother's clothes, we sell them and eat with the proceeds. I see no way out of this situation. What to do? How to earn a livelihood for five people with my father and mother gone, and with me left to carry the burden? I must think. I begin to sell some of our belongings. I take with me a few pieces of zephyr and Istanbul fabrics and go to Ras ul-Ayn. I sit in the bazaar and show them to passersby. An old Chechen woman approaches me and asks about the prices. I tell her and she says, "Very well, follow me!" I accompany her to her home.

"Sit!" she says. After a long wait, a man with a repugnant face comes in.

"What is it, son of an infidel?"

"It is what you see, Effendi."

"How much are these?"

"The going prices," I respond.

"You know what you are today? Do you know what will become of you?"

"What will become of us, Effendi? There's nothing to worry about."

"A few days ago, I arrived after purging a bunch of you. Now your turn is coming. Tomorrow you'll leave all this and be gone."

What could I say to this? "Effendi, what you say is true. Today, a father beats his son at a given moment, but a few minutes later, it's all over and he resumes

¹⁶ The "cemetery" was located at the northern end of the concentration camp, on the highest point of the archaeological tell, approximately 500 meters from the railway station.

loving his son. Today, likewise, our king is angry with us and beats us. Maybe tomorrow he'll love us."

The man pulls out his horse-whip and charges me, "You arguing with me?" I scoop up whatever I can and run, leaving the rest of my goods in the house. As it turns out, that dog was Arslan Bey, leader of the Chechens.¹⁷

Back in the tent, I have to sit and think. What to do? To whom could I turn? I think a lot but can find no way out. Once again, I gather a few things and go to the market. This time, I sell everything irrespective of the price and return home. A few days later, for a second time, I take some items and return after selling them, but again no money is left after a few days. So, I tell my brother Harutiun: "Get up! Go buy two mecdiyes' worth of milk or yogurt for us to sell." My brother fetches the yogurt, and that day he passes among the tents and sells it all within two hours. Besides eating, we earn two mecdiyes because there's no family that doesn't need yogurt or milk. Almost every tent has a sick person.

Early the following morning, with no other option, I go with my brother and buy milk and yogurt. Again, aside from being able to eat, we earn one or two mecdiyes. Thereafter my brother and I sell milk and yogurt daily, but when we go to the market to buy yogurt, what the Chechens buy for one mecdiye, the Armenians buy for five, since they need it and that's our only medicine. The Chechens tell us, "You have a lot of money. We'll deal with you once the *sevkijat* takes you." We listen to all this and understand, but what can we do? We must work in order not to starve while waiting for our destiny to arrive.

Thieves and Killers Tire, Too

A few weeks later, authorities show up to say, "Let the bachelors come forward!" They bring them together and send them, supposedly to Der Zor. Early the next morning, some Armenians go to collect brushwood two hours away and stumble upon the corpses of all those who'd left the day before.¹⁸ They drop the brushwood and hurry back to tell us what they saw. Anxiety grips us – we, too, had been told to be ready to march in a few days. Many Armenians sign a paper and send it to the government, affirming that they are willing to convert to Islam. The government responds: "Very well." People rejoice at the government's response, believing that by becoming Muslims they will at least escape the calamity to come.

¹⁷ Arslan Bey was also the mayor of Ras ul-Ayn.

¹⁸ These events probably occurred during the last days of March 1916, when the new deputy prefect organized the extermination of the camp's deportees.

The next morning, however, we wake up to find ourselves and the entire area surrounded by Chechens who refuse to allow anyone out, even to urinate. They tell us to get ready for the forced march, “Let everyone leave a piece of paper in their tent with their name on it. We’ll send your property after you.” Believing this, many poor people bundled their belongings and left them to be sent after them, not realizing that they were making it easier for the Chechens to take them away.

When I figure this out, I begin to look for solutions. First, there’s a priest across from our tent. I call him to give us communion. The priest doesn’t come. I don’t blame him – everyone feels they’re on the threshold of the Last Judgment, thinking and imagining things that could befall them and what the massacre will be like. So, I say to myself, let it be without communion.

I arrange for each of us to wear three or four sets of clothes layered over each other. Then, for the money we had—sixty-three gold coins—I cut my shoes open and place twenty-eight gold coins, in sevens, near the counters, and then I slash my shoes with a knife on all sides and smear mud on them so nobody would want to take them. My sister Azniv, my brother Harutiun, and I swallow the remaining coins, ten or twelve each. We leave only a few mecdiyes unhidden.

A few minutes later, everybody is ready and heads to the slaughterhouse, buried in tears and grief, wondering how we’ll be massacred. Having gathered four orphans around me, I bid my father and mother a last farewell as we pass their graves. I’m crying aloud in my mind, “Mother, Father, rise up and let us go under this earth. You were fortunate to die by God’s will. We don’t know which beasts will kill us, or how they’ll kill us, or even in which mountains and valleys our corpses will fall prey to animals.”

We set off, crossing the bridge in Ras ul-Ayn. They were giving sacks of flour to those crossing the bridge. Barely a few took it. Ninety-five percent did not, since they had eaten and were full. Five minutes later, the Chechen police begin to insult a priest and take his watch. The Chechens are eyeing everything, searching for something to steal. We move forward as if we’re already dead and wonder whether we’re going to be massacred here or there. They lead us until evening and have us sit in a field by the bank of the Khabour River. To count or to know how many we are is impossible, but there have to be some thirty thousand people. We sit in the middle of the field. God rains on us from above and we sit there all night long like this.

Early in the morning, they announce, “Be ready to cross the river!” How could I cross? What can I do with the little ones? Under compulsion, we strip to our underwear. Many enter the water carrying their daughter or son on their shoulders. The water, higher than our necks, sweeps many away, but who is there to watch or help? Everybody thinks of only one thing, saving their own

skin. Finally, we, too, enter the water. I take my sister Azniv on my shoulders while my brother Harutiun carries Gladys. We cross with great difficulty and then return to take our little Sarkis across. When I return, I see my sister Azniv sitting there, crying. She tells me that a Chechen had accosted her, harassed her, and took the shawl she was wearing. "No problem," I tell her. "They took today what they'd take tomorrow anyway." Still, from that time on, a panicking fear seizes me that they would inflict many tribulations on me because of my sister. We change our location and sit elsewhere so they would lose our trail.

That day too, trudging through the mud until evening, we arrive again at the bank of the Khabour River. We sit again. It rains nonstop, night and day. We remain drenched, starving, our teeth chattering. Early the next morning, again we enter the water to cross, and again we take the road. From end to end, our caravan's length stretches about three walking hours, but we're harried by savage Arabs, who from all sides dash in and out of the column to plunder us. The Chechens prevent them and the Arabs must content themselves with robbing stragglers in the rear.

We travel like this for five days. We get up, cross the river in the morning, and walk until evening, only to find that we arrive in almost the same spot we'd left the day before. Drenched and hungry, we agonize. Many begin to cry and eat capitulum, artichoke thistle, and grass on the road. We end up eating grass, too, but for what? Without salt, eating grass simply makes us more susceptible to illness. I prefer to die of hunger than to eat grass. Finally, the fifth day, they take us to sit near a hill and tell us, "Form separate groups based on your native cities. Those who accept Islam will be sent back home, and those who decline will be exiled."

Again, many rejoice at the sound of these words. I say to the heady ones, "Gentlemen, these are Chechens. First, they'll rob us, then kill us. Keep your money hidden as much as you can." Many jeer at this, so from now on, I keep my comments to myself. They begin to take groups of ten to the other side of the hill. Each group is escorted by two Chechens. Five minutes later, again ten people. Nobody can see what's on the other side of the hill, so many begin to whisper, "What's happening?"

I say to myself, "What will be, will be. They're robbing these people. We'll leave in the evening. By then, they'll be tired and maybe we'll have an easier time getting through. And if they kill us, we'll die today rather than tomorrow."

We have three meciديات on us in change. I put two meciديات inside the pocket of my inner pants and the one meciyide in the pocket of my outer pants. It's near evening. We move forward to the other side of the hill. A Chechen sees my sister, grabs her, "Where are your folks? Let them come." We approach. They start searching my sister.

I intervene, “Effendi, no need to waste your time. The money is with me. But go ahead and search if you don’t believe me.”

“What is it to you if I search her or not? Who is she to you?”

“She’s my wife, Effendi. Her mother and father died in Katma, and so did mine, so we married each other.”

“So, where’s the money? Let’s see it!”

I reach into my pocket and pull out the one mecrediye.

“Hey, what’s this?” and he throws the mecrediye at me.

“Wait, Effendi, I have two more,” and pull out the two mecrediyes from my inner pants. “What are these? Take some money out!”

“Effendi, even before you asked, I told you I have the money and I gave you what we have. Again, if you don’t trust me, you’re welcome – it’s your duty – to search.” My sister and brother are trembling at that moment. I tell them, “What’s wrong? Let him search. It’s his duty.”

Hearing this, he loses interest in us. “Go!” showing us the spot where those who preceded us were.

“Very well, Bey Effendi, we’re leaving. But you took what we had, and there are five of us. What are we going to do without money?”

It so happens that he pities me and pulls out a mecrediye, “Here’s another mecrediye for you!” So, we slip out of a robbery and still have one mecrediye.

We join those who had preceded us. “What happened to you?” they ask.

“What do you think? They took what we had.” I don’t want to tell them the truth. The robbers had spent their energy on these poor folks who’d just lost everything. At the beginning they had stripped naked the women and girls to examine them thoroughly and make sure nothing was concealed. For three days, they ransack the miserable group continuously, and people lose what little they have. The robbers pile the gold and jewelry like a heap of wheat on a carpet spread on the ground. There were people who had up to a thousand gold coins, but these cursed gold pieces ungratefully abandon their owners to become loot in the Chechens’ pockets.

We Don’t Pity, We Don’t Stop

After staying there for three days, hungry and thirsty, they drive us on again. They make us walk some two hours through thorny paths, two hours through wet and muddy trails, two hours through rocky places. When we enter knee-high or even higher swamps, ninety percent of the poor people end up barefoot because it’s impossible to walk fast through the mud. A mother leaves her daughter behind, a father his son.... They move forward. People jostle and push one another across the vast, wide-open fields, as tightly as if they were

exiting the gate of a church. The cause of this crowding is the Bedouins who rush us from both sides and behind to rob and abduct girls and women. So people shoulder each other as they advance to avoid at least this disaster. But all the jostling and shoving mean that hundreds of old men, women, and little children are trampled in the mud, the old men and women calling their sons, the little ones calling their fathers and mothers. You see all of this with your own eyes, and pity overcomes you. It makes you want to save at least one from the mud, but while you try to save someone, you become exhausted and prey to the Bedouins yourself. So even though we see all this with our own eyes, we don't pity, we don't stop. Everybody saves their own skin.

Under these circumstances, I make a plan. I entrust my sister Gladys to my brother Harutiun, while I teach my brother Sarkis and sister Azniv a left and right exercise to avoid the Arabs. For example, my brother and I stand opposite each other, with our sister in the middle, and we watch the direction from which the Bedouins are charging on us. Then we shout "Left!" or "Right!" and make her turn accordingly.

The Chechens begin to sell girls in the villages. If a girl or her custodian refuses, they shoot immediately. One night, in the dark, I find a dull knife and cut my sister's hair. I apply mud and soot to her face and so on, to make her ugly and unhealthy looking. This lasts a couple of more days until we arrive at a place called Haserja.¹⁹

Early in the morning, they announce, "Separate! Children apart, women over here, the sick over there."

What should I do? What should I think? We mingle ourselves in with the sick. They divide the entire crowd into five parts. There are families whose members each go to different groups. When I see this, I tell those around me that the problem is different today. It seems to me that these people are bent on massacring us. Some tell me, "You're crazy. Nothing will happen. You're a scaremonger."

"Wait a little and you'll see. This day doesn't look good to me." In fact, villagers could be seen on the move with axes, swords, and weapons. At this point, by the looks of it, they will massacre us. They set us on the road out of Haserja. Two groups of people had already preceded us. Two groups are behind, and we are in between. We arrive at a hill about an hour away. They yell, "Sit!"

I can't forget to mention that it rained every day almost nonstop, with barely a break of four or five hours in each day. We were soaked completely. During a break in the rain, they call out, "Let all the males move over to the other side." We're sitting in the front, so Harutiun and I have to go, leaving the little

¹⁹ A small town in the Khabour Valley located southeast of Ras ul-Ayn.

ones and my sister there. Eventually, almost all the males of our group join us.... Suddenly, we turn and see those who had preceded us. They had been stripped naked and were being massacred, many with swords and sabers, others by blows to the head with Bedouin maces. We begin to sob at the sight, tearlessly. It's Judgment Day for us. Our mother and father had brought us up to come to this cursed place and for these beasts to kill us. From across the river, having heard us sobbing, my little sister, Gladys, and my brother Sarkis come toward us. A gendarme strikes them with the butt of his rifle and leaves them on their backs. The poor little ones get up and he strikes them again with the rifle butt.

At that moment, a boy from Adana pleads to the Chechen waiting for us, "Please, Effendi, have pity on my lame sister and let me go."

"Give me five gold coins to save yourself."

"Effendi, we don't have it now, but if we make it to Nusaybin, I'll cable to Aleppo to have it brought, and I'll give you even more."

"Sit down, miserable wretch!" he said.

When I hear this money business, I think that five minutes from now everything will be theirs. Now is the time to pull out five gold coins from the counter of my shoes. If it works, fine. If not, they'll massacre us anyway. I reach down to the counters of my shoes, pretending to clean off the mud. I take out five gold coins, wipe them clean of mud using my wet clothes, and put them in the palm of my hand. I stand up.

Seeing me, the Chechen points his gun toward me, "Stay seated or I'll kill you."

I stretch out my hands, "Effendi, I have something to say."

"Okay, come over here."

"Effendi, we are five orphans, and we here, are two brothers. Here is the money we have, five gold coins, which I am giving to you. If a person trusts Muslims who are brought up drinking halal milk, they act with purity like the milk, so I leave it to your conscience. Do as you think best."

He pockets the gold pieces, "Hey, infidel! I won't have you killed. Go sit!"

I go and sit and repeatedly kneel and beg: "Please, Effendi."

He repeatedly shakes his head, "Don't worry. I won't have you killed."

In this situation, many plead: "Please, Effendi, what is our fault? What happened? Is there a new order?"

The Chechen responds, "Here, occupying our land, you're cutting our beards.²⁰ By joining the English, the Russians, the French, you're making war against us, so we'll fuck your commandments, put you all to the sword."

²⁰ Metaphorically: "You are ungrateful."

Dear reader! Think about our condition at that moment! Our hearts turn almost to stone, not a single tear emerges from our eyes. Our blood brothers are being massacred before our eyes after a thousand-and-one tortures. And once they're gone, we too will die in five minutes after similar tortures. But it's not death; rather, it's to be torn to pieces by the hands of these beasts and massacred.

In the end, when they had finished massacring others, it was our turn. Two Chechens approach us, make us get up, and order us to walk. I wait a moment; I see that the man does nothing. I say to my brother Harutiun, "Follow me," and we begin to walk toward the women. A Chechen sees us and yells,

"Hey, where are you going?"

"The Effendi told us," and we accelerate our step. What was I thinking? If they're going to whack us, let them do so; we're already dead either way, but there's a proverb, "He who escapes in due time is saved." Recalling this, we manage to escape to join my sister and the little ones. While we were on the move, I think the Chechen to whom I had given money told his comrades to let us go although I can't verify this.

When we reach my sister, we hug and cry in our hearts. The Armenians gather around me at that moment and since they were unable to see the butchery behind the hill, they ask, "What are they doing on the other side? Why did they let you come back?"

What should I answer? I say, "Sisters, mothers, brothers, I don't know. They told us to go and we came." Can I tell them that I gave them money and they allowed us to return? In any case, a couple of minutes later, a thought obsesses me: what shall I do to change my appearance and avoid recognition? What do I fear? That they would finish the massacre and come looking for the boy who had given them five gold coins. Since they robbed us four or five days ago, they would wonder where the five gold coins came from, demand the rest, and kill us.

A Raptors' Feast

In Ras ul-Ayn there was a woman from Malatya who used to bring us water. "Sister Mariam," I say, "Give me the old dress you are wearing and give your daughter's dress to my brother. So long as I'm alive, I'll do whatever I can for you." We had been very charitable to her already, providing almost all her sustenance after my father's and mother's death.

"My son, even if you asked for my life, I wouldn't keep it from you. Here!" And taking her garment off, she gives it to me – she, like many of us, wears two or three layers of garments. Immediately, I take off my clothes and put on

the woman's dress and have my brother put on her daughter's dress. I take off my shoes and throw them away after taking out the gold coins. Taking off the fez, we cover our heads with a piece of white cloth as a kerchief and transform ourselves into women. I also find something resembling a stick and start walking as if I were lame.

Sister Mariam's lice welcome us. I put my hand to my neck, pick up two or three and throw them on the ground. Again a few more. An endless task, but I end up disregarding them as if I'd been brought up among lice.

An hour or two later, having finished their carnage, they come and set us on the road again. The Chechen to whom I had given money is striding back and forth in the crowd searching for me and failing to find me because it's impossible. They massacred and slaughtered many, but there's still quite a crowd, not just a thousand or two thousand people. No matter how many they eliminate, there are still a lot of us.

Some of the wretched among us begin to ask, "Effendi, where's my husband?" or "Effendi, where's my son?" The Chechens respond, "There's a collapsed bridge nearby. We took them there to restore it. They'll be back in a week." And many poor people still believe them. I had seen the event with my own eyes. Whom should I believe? Nonetheless, could I tell anyone that this is what they did?

On the fifteenth day they bring us to the city called Nusaybin.²¹ We rejoice at our deliverance from the hands of these brutal Chechens. No matter what happens from now on, there'll be no more massacres, we think. They drive us out of Nusaybin and leave us at the base of a hill with water on three sides. The Chechens return and deliver us to the military police of the Fourth Army, who had fought with Armenians in the Van region and had been defeated. An hour later, a local government official arrives and declares, "I heard you endured a lot of suffering on the road. We shall punish those responsible and send you flour and other necessities shortly. No need to worry at all."

"Long live our Sultan!" the miserable people cry three times, and the official leaves.

Several hours pass and evening comes, but no flour or anything else arrives. At nightfall, the military police come by the light of matches looking for girls to kidnap. What can we do? To whom can we turn? We find ourselves again in a labyrinth. Many begin to take opium and other poisonous substances to commit suicide. We had harbored a hope that by arriving at Nusaybin and having been delivered from the hands of the Chechen beasts, we would survive. Instead, our ordeal resumes with even greater harshness and many commit suicide out of despair.

²¹ Located between Ras ul-Ayn and Mardin.

Early the next morning, the government official returns, and again he promises to send flour shortly. Again, we wait, but nothing happens. Instead, the military police bring bread from the city and call out, "Let those who want to buy bread come forward!" We go and pay with a gold coin; they steal three mecdiyes and give us four loaves for one mecdiye.²² We pay no attention and take it. Fifteen days of forced fasting had exhausted us, and we're no longer able to walk.

Over the next two days, I spend several gold coins for bread and whatever food they brought, saying to myself that if we could eat just one day, we would be able to endure for several days. On the third day, they announce, "Get ready for deportation!" Again, we prepare and set out. We walk until evening and then they make us sit in a field. The Chechens had at least let us drink water. These here forbid us from drinking water and keep us under guard. That evening, they command, "Let the natives of each region select a representative and send them here!" We select representatives and they go. A few hours later, when the representatives gather, they are told, "We require five hundred gold coins by early morning tomorrow. If you do not bring them, know that you will be executed."

The representatives return after dark. It's raining. The darkness makes it impossible to see. The representatives call out, "Prepare money! We must give them five hundred gold coins early tomorrow morning. If we don't come up with the sum, they'll shoot us. We're ready to denounce those who refuse to give what they have. We will not die for you."

The following morning, everybody wakes up early; the money is somehow collected and delivered. Although the Chechens had robbed us, many like me had found ways to conceal their money. Again, they announce, "Let those who want bread come and get it!" And again, a few people go to purchase bread, three loaves for one mecdiye, a gold coin being considered two-and-a-half mecdiyes.

Again, they command, "Get ready!" and again, we set out. We walk until evening and are told to sit. The summons goes out, "Representatives, come here!" They do not want to go, but they have no choice. Having been compromised once in representing the deported, willingly or not, they must go. "Bring us those who purchased bread this morning!" The representatives know who purchased bread because they had been placed next to the bread sellers while the bread was being sold. They come and take some of us whom

²² There is evidence that the worth of a mecdiye fluctuated from time to time and place to place. Therefore, either at that specific time and place a mecdiye was considered to be equal to 25 kuruş (seems unlikely), or a mecdiye was collected by Hagop as change.

they had seen purchasing bread to the authorities who in turn demand, “Now, we want fifty gold coins from each of you. If you don’t bring it, you’ll be shot.”

The poor people bring whatever they have; others borrow from their loved ones. “It’s not enough.”

“Effendi, this is all we have. We have nothing else.”

“Shut up, wretch! Take off your clothes!”

They undress one and leave him in his underwear. “Go sit there!” The poor man, as good as dead already, goes and sits.... They shoot him in the back and kill him. No distinction is made between man or woman. Many use their damned curved daggers to slash the victim across the face and then push him to the ground.

All these horrible actions take place in the crowd. A young Kurd, barely twelve years old, wades into the mass of people swinging a bayonet at random, striking and killing. Who can say anything or touch him? The brutalities of these beasts last fifteen days. The people are being slashed from one side and shot from the other, while some, unable to walk on the roads, remain in the mud where their corpses became prey for raptors and scavenging animals.

No Room for Me in the Next World

Eventually, people perish from starvation as well. Before, there was grass; now there isn’t any. We make our way through rocky places. Ninety-five percent of us have injured or swollen feet and can hardly walk. While crossing through water, many catch frogs and turtles to carry with them until evening, and in the evening, they find brushwood to make a fire to cook and eat them without salt. We, too, catch reptiles and walk until evening when we immediately huddle together and lie down, hiding our faces from the military police. We warm each other with our breath till morning. But for what? Rain, rain, rain. Again and again. It never stops. We are drenched in water and mud.

One day, we catch a turtle and two frogs. When we stop for the day, I hold the turtle’s head, and with the sharp edge of a flint, I cut the head off with great difficulty. Then I try to crack the shell with stones. At that moment, a military police sergeant passes by, “Bring this too!” They seize me and take me away.

“Hey, you! I want fifty gold coins right now. Otherwise, you see what’s happening. This is what’ll become of you.”

“Effendi, I don’t have a piece of gold, let alone fifty gold coins.” He strikes me on the head with his horse-whip. My head is cut open and bleeding.

“Get undressed!”

I undress and am about to sit. Another military police officer arrives at that moment, “Hurry up, the Effendi wants you right now!” The beast leaves, telling

his comrade, “Don’t let this one loose without taking fifty gold coins. I’ll be right back,” and he leaves. His comrade takes over, “Hey! you see those being shot. We’ll shoot you too. Give what you’re asked and save yourself.”

“Effendi, look here! We had money, but it’s all gone. We need money. If we had money, do you think I’d be working over a turtle shell? I would never eat a frog or turtle. And let me tell you this, too, Effendi. We’re five orphans, yet you’re going to shoot me when I’ve done nothing and am innocent. Fine! No problem. But if there’s another world, I’ll settle my account with you there and my hand will not let go of your collar.”

The man softens, “You don’t have money at all? Give me whatever you have and I’ll set you free.”

“Effendi, I kiss your hands and feet, I don’t have anything.”

“Then, get out of here!” and he lets me go. Yet again, I return to my loved ones, clutching them to quench my affection, “I went to the otherworld and came back one more time. The graveyard there was already full with no room left for me, so they threw me back yet again.” Bitter tears roll from our eyes and we lament our destiny. We throw the frog away to one side and the turtle to the other. Who could eat under such conditions? We’re sated. It’s evening. Another day passes.

Business Ethics II

The following day, we set out again. On the seventeenth day, we arrive at a place called Cizre and the military police deliver us to the new military police of Cizre and leave.²³ Here, too, a government official comes and makes promises as in Nusaybin. The people again exclaim, “Long live our Sultan!” Here, too, nothing changes except that people are somewhat able to purchase bread with their own money from approaching villagers. We stay there for three days.

On the third day, a man comes looking for a watch. I decide to sell mine. It’s a Zenith, a good watch, which we had been able to hide until now in my little sister’s pocket, along with two pairs of gold earrings and a ring or two. Luckily, he never looked at them. I show the watch to the man.

“What do you want for it?”

“Three gold coins,” I said.

“Are you crazy? Tomorrow you’ll leave everything free of charge. Here’s one mecdiye for you.”

²³ Northeast of Nusaybin, halfway between Mardin and Mosul.

“Effendi, do you see this river?” – it’s the Tigris River – “I’d just as soon throw this watch in it than to sell it to you for one mecdiye.” The man looks at me with disdain and leaves, as if his aim is to look for a better one. When he doesn’t find one, he comes back, finds me, and forces a mecdiye and forty kuruş into my hand. What can I do? What can I say? The man seems to be one of the city notables. At that moment, a villager arrives with eggs. For the mecdiye, I buy five eggs and we eat one each. And so, we exchange the watch for five eggs.

Early the next morning, the familiar command, “Get ready!” and we set out. Some old people still ask, “Effendi, how far are we going?” The policeman responds laughingly, “There’s no end to your journey. The only end is death; otherwise, you’ll go on like this forever.” That day, as we proceed along the riverbank, many who are despondent throw themselves in the Tigris River and drown. Many others, half-dead and unable to go on, remain on the roadside.

At one point, a little boy, barely ten years old, comes forward crying. A policeman asks, “Why are you crying?”

“Why not cry? You killed my father, you killed my brothers, my mother remained on the road, and my sister was kidnapped on the way. What else can I do?” He begins to weep even more. That stone-hearted policeman is moved by this little boy’s words. He hoists him up on his horse and carries him until evening. That night he gives the boy to a villager.

As for us, we have no more means and are exhausted. A splinter has pierced my sister Gladys’s foot and the wound is festering. My sister Azniv’s feet are swollen again and she can no longer move. My heels are swollen, and so are my brother Harutiun’s. Only little Sarkis is spared. At five years old, he is able to walk better than we can.

My sister Azniv sits on the road, “I can’t go on. Leave me here.”

I tell her, “Walk, or I’ll leave your corpse here!” then I realize she cannot walk. I put her on my back but I can’t carry her because I can hardly carry myself. What can I do? I find a man right there and give him two mecdiyes to carry her until evening, and he carries her. Next, my sister Gladys is unable to walk. I find a man to carry her too. We walk a short distance and I see that the porter has abandoned Gladys on a rock. I have to carry her myself. My feet hurt. Sitting and rubbing my feet, I think, either I continue my journey, or I die and will be delivered. So long as I’m alive, I have to walk until my last breath.

Finally, the day turns to evening. When we sit, these beasts also force us to choose representatives. They, too, want money. The poor people have nothing. What can they do? What can they give? Everything that had been kept hidden has been plundered, and that stuff called “money” no longer exists for us. It comes down again to selling the girls. Every time we come across a village, we

see people come and pick whomever they want. The military police set a price according to the girl's value, sell her, and deliver her to her master by force.

Three days after departing from Cizre, they take us across the Tigris River on rafts to Samersaq village.²⁴ The next day we set out from there and trudge through a mud field that reaches up our legs and is impossible to emerge from. That day, until evening, we sow human beings in that mud. Some two thousand people remain in the mud owing to their inability to move forward.

When we look back, we see the beasts already undressing them, even of their underwear, before killing them or inflicting various tortures upon them for pleasure. When evening comes, we arrive where we'll camp for the night. A young man comes to the bank of the Tigris River to wash the mud off his hands. Suddenly, a military policeman from behind yells, "Wretched dog! Where are you?" He fires his rifle and immediately the fellow falls face down in the water. We, two brothers, are standing right there. He tells us, "Move this corpse to the middle of the water." What can we do? We must obey, or a bullet was ready for us too. We enter the water and, seizing the body of the expiring young man, we pull him into the middle of the current. The water reaches our throats. The beast's compassion is moved; he says, "Leave him and come!" We leave the poor man in the middle of the water and return, surviving that tribulation as well. We spend that night in a terrible wind and rain-storm. Our teeth are chattering spontaneously. We're losing what is called our will to live.

The military police start shooting into the crowd for fun. It's a question of luck. Whoever is shot, is shot. No money is left to be robbed; no young men are left. Only old women and children.

On the roads, villagers come with bread. You have to give them either a shirt or underwear or some such in exchange for bread; otherwise, they won't sell. I take off a shirt and hand it over to receive bread, but the thief takes my shirt and runs without giving me bread or anything. What can I do? We're hungry and can hardly walk. I tell my brother, "Take off a shirt, and let's see if we can exchange it for bread." Experience taught us. We don't deliver the shirt without taking the bread first, and we eat one loaf each. We pass a few more days like that, exchanging our clothes for bread until we're left with just a shirt and underwear, nothing else. We had exchanged what we had for bread.

²⁴ Probably present-day Zummar, halfway between Cizre and Mosul.

A Last Wish

On the fifteenth day, they take us to the village called Zakho, actually a small town. They gather us in a valley upon our arrival and a little later, a government official packs us into the courtyard of an inn and sends us some bread. We begin to eat, but many die soon after eating the bread because their stomachs are damaged owing to eating nothing for extended periods.

After staying there a week, they set us out again toward Mosul. When we take the road, my sister Gladys is unable to walk because of the pain in her foot. The wound, having pierced the center of her big toe, was growing. What can I do? My brother and I take turns carrying her, but she can't stand the pain. What can I do? How should I treat her? Powerless, I sprinkle salt on the wound to cut the smell. The poor girl cries even louder.

Walking five more days like this, we arrive in Mosul and they cram us into the courtyard of a shabby inn across from the mosque of the Prophet Jonah. We count our numbers; we have been reduced to 362 people. Our trek here from Ras ul-Ayn has lasted sixty days, fifty-five of which were rainy, always rainy.

My sister Gladys weeps for the pain in her foot. What shall I do? To whom shall I turn? We don't have ten paras in our pockets for either medicine or yogurt to feed her. I pass my hand through her hair, and all I see are lice, lots of lice, and more lice. I cut her hair short immediately and take her to the field where I scratch her head properly and rid her of as many lice as I can.

But what's the use? She can't stand the pain in her foot and the gash of the wound is growing wider. The following morning, I get permission from the military police and put her on my shoulder to take her into the city to the refugee hospital. I look for the hospital until evening when I finally find it but to no avail. There's no doctor. They tell me to come back tomorrow! I carry her back and we arrive at the inn sometime in the night. We lay down on the ground, placing a stone under our heads. But Gladys can't sleep and hugs my neck all night long, moaning, "Brother, Brother!" We could not sleep. There is no such thing as sleep.

When I get up in the morning, what do I see? My sister's foot had melted like water and the bones were hanging. When I see this, I lose my mind and am on the verge of insanity. She begs, "Brother, cut this that's hanging." What shall I do? She cries.

O reader! What would you do in my place? Would you cut your sister's foot and dispose of it, or have pity and endure the spectacle? We're buried in these grievous thoughts, yet at the same time they're saying that there'll be a deportation the next day. Those who pass by us flee declaring, "Ugh! It stinks terribly."

The courtyard is full of sun. There's only one shaded spot in front of a door where all the people are piled on top of each other. At that moment, my sister begs me, "Brother, take me to the shade!" Having lost my mind, I no longer know what to do. I was praying to God that she would just die and that I bury her with my own hands, lest her body remain abandoned when we set out the next day.

She sobs, cries, and beseeches us to take her to the shade. O Lord God! What can I do? I go toward the porch, but the others won't let me put her in the shade. I don't have money to do what is needed. I lift my hand in anger to strike her, and.... her head hits the wall of the well. She implores us, "Ah, brothers! You'll survive whatever happens. My sister Azniv will also survive. I'm thinking about Sarkis, who's still only five, wondering under whose hands he'll grow up. You are my sister and brothers. Don't treat me like this! In the end, you'll regret it. Take me to the shade. Please. That's all I ask."

My friend! An eight-year-old girl is speaking these words. You're her brother – find the strength to bear this scene. Blood, not tears, is running inside me. What's the use?

I tell my sister, "Take her to the shade out of my sight, if you can. Let my eyes not see!" The moment my sister hugs her and lifts her, it happens instantly. Gladys leaves for the other world. She had said her last good-bye to her loved ones.

She, at least, was delivered from this cursed world, but she leaves in my heart her immense sufferings that will remain with me unto death. I'll remain obsessed by the sight of my eight-year-old sister reduced to such a condition, speaking these words and asking for nothing but shade – a wish that remained unfulfilled.²⁵ When she closes her eyes and leaves for the other world, we collapse in tears.

My brother and I find a piece of iron. One of us breaks ground with the iron, the other scoops the soil out by hand. While mourning, we dig a grave three-feet deep. We carry her and place her in her eternal bed that she, having endured such pain, rest in peace at last. We return to the inn weeping and moaning. That day also we lie down in the evening, suffused with pain.

I Was the Beast

We wake up the following morning. They divide us into groups and send each group to a different village. They send our group an hour outside Mosul

²⁵ *GDP*.- I can indeed testify that this feeling of remorse remained with him throughout his life.

to a village called Yarimja where they leave us in a ruined house.²⁶ Those of us who are able to work go to the fields to labor; they earn a dry loaf of bread a day. As for us, my brother Harutiun goes to gather and sell brushwood for twenty or ten paras, and with this we buy and eat whatever bread they give us.

Days later, my brother also becomes unable to work. Three of the gold coins that he had swallowed were not egested, remaining stuck in his bowel, torturing him day in and day out. My sister Azniv had also swallowed coins, but fortunately and unbeknownst to her, she had passed them during our trek. The pain steadily increases in me, and I search for a solution.

There had been a woman among us who had swallowed money and the money remained in her belly. A week after her death, I think of going in the evening, opening the grave, cutting the woman's belly open, taking out the money, and at least in this way saving my brother with the power of the money. The woman had said there were fourteen gold coins in her belly that had failed to pass. Finding a knife, I go in the evening, clear the soil from the grave, and expose the belly of the corpse. But no matter how hard I try; the knife fails to break the skin. The belly is swollen. In the end, I push the knife with all my strength into the belly. The belly of the corpse explodes. Entrails and so on splatter out and a horrible stench spread. In pure panic, I flee without getting anything and return to my tent. The next morning, people are saying that a wild beast had torn open the grave at night and disinterred the corpse, unaware that I was the beast that had violated the poor woman's grave without getting any benefit.

We stay there for a few days, then they drive us an hour-and-a-half away from Mosul to a monastery with a multitude of large rooms by the Tigris riverbank where we remain for a month. A number of refugees had stayed in that monastery before us, and shortly after our arrival, we are joined by refugees from Der Zor who fill the place. Again, several people die daily and are buried on top of each other in a ditch dug on the grounds of the monastery.

To earn enough to survive, Harutiun and I stand guard at the gate of the monastery all night long, ostensibly to earn three kuruş, but they refuse to pay us. My brother Harutiun finds some iron wires, makes a hook, and starts pulling things out of the local well, which is very deep. Every day, my brother pulls things from the well to take to Mosul to sell. That's how we spend our days.

²⁶ A town located south of Mosul, on the left bank of the Tigris, opposite the current airport.

His Life unto You!

After a month in the monastery, they again drive us away and disperse us in villages. We end up in a village three hours from Mosul. I don't recall the name of the village. Again, they leave us in a ruin. A day, two days pass. What to do? We're at a loss. My brother Harutiun, unable to work anymore, lies down all day long. He has diarrhea as if he had taken a laxative. One day, despite his condition, he goes begging in the streets and gets a few pieces of bread, and we each eat a piece. The following morning, I say, "I can't today. Brother! Go get some things for us."

"I can't. You go yourself today." No matter how many times I ask, he doesn't go. I wait an hour, two hours and see he's not going to budge, so I feel compelled to go and beg. I see an old woman sitting by a door. I look at her and say to myself, "Hagop, are you going to ask this woman for a piece of bread? Go die of hunger; it's better than this." And without lingering, I return. That night, too, we go to bed hungry.

Before, when we were on the road, we resisted hunger because our bodies were strong. Now, we're exhausted. Every day, one of us would fall ill. Fifty of us had come here and almost forty of these, mostly old women, go begging while ten go to work for the Arabs in the fields for two small loaves of bread a day.

My brother Harutiun also begins to lose control of himself; his diarrhea persists. He would go and lie down on the sands by the riverbank to warm his belly in the sun. Young villagers would gather around him, thinking he's dead.

The anguish begins to intensify again. What can I do? To whom can I turn? The following day, I also go to the field to work picking hemp. I pick for about an hour before realizing that I can't continue. I don't have the strength. I had never worked so hard in my life and must go back.

O Lord God! What can I do? My brother will die like this and what will become of us, hungry, thirsty, without a bed. We were at the last extremity of misery: barefoot, bareheaded, with just a shirt and underwear. The following day, I go to Mosul, after pleading my case to the city's military police. I wander in the city and am given to understand that Zakaria Effendi Bzdigian and Hagop Effendi Ohanian, both of whom I knew from Adana, were in Mosul. That day, I go looking for them and finally find them around noon. When I enter, they exclaim, "What do you want? Lord have mercy!"

I recognize them, but they don't recognize me, "May God have mercy! Don't you recognize me?"

"No, we don't recognize you."

"I'm the Hagop Der Balian that you know."

Looking at my face more attentively, they pale and are stupefied. They invite me to sit next to them. I tell them everything that had happened to us. They bring food. I eat. They also give me a few kuruş – I don't recall how much.

"I haven't come for these. Coins are lodged in my brother's and sister's bellies, and my brother suffers immensely. I'd like to put them in a hospital to keep them from this misfortune."

"Very well." They write a letter and send it with me to the doctor. The doctor takes this letter, writes another, and tells me to take them to the hospital.

I return to the village, and the following morning, I leave my brother Sarkis in the village and take the two others to the hospital. As I leave the hospital, sadness overwhelms me. I cry, "O my God! Will these two also die here?" I'm confused and go to Bzdigian.

"What did you do?" they ask.

"I took them to the hospital, but I want to take them back. It doesn't seem good to me." Seeing that I am sobbing, they write another letter.

I go to the hospital, take my two siblings, and walk out. Harutian begs me, "Brother, why are you taking me away? I'll die anyway; I know it well. Let me at least die comfortably in this hospital instead of dying in the street, hungry and thirsty."

"Brother," I tell him, "if you stay here, you'll die. I don't like this hospital."

"Let me die; leave me here."

Finally, unable to resist his pleading, I leave him there and take my little sister with me. I go and tell Bzdigian what had happened. He tells me, "There's an asylum at the Protestants' school. Leave your sister there. See Doctor Movses Levonian, a native of Aintab; he'll make the arrangements."

I search for and find the doctor, who is the same one who had been in Ras ul-Ayn. I tell him everything that had befallen us, and after ardent pleas, he shows willingness to admit my sister to the asylum along with my brother Sarkis. I leave my sister there, go to the village, and the following day, taking my brother Sarkis with me, I deliver him to the asylum.

I go to Bzdigian and Ohanian and tell them, "Find me a job."

They think about it and say, "Very well," and together they write a letter to the township director to give me a job.

I take the letter to the township director who says, "My son, there's no such position now. Only laborers are needed to break stones."

"No problem, Effendi!" I say, "I'll break stones."

"Very well," he says, writes a letter, and sends me away.

Early the next morning, I start breaking stones. I work for a week. After receiving my wage, the first thing I do is to buy yogurt and go to the hospital located outside the city. I take permission and enter. I go to my brother, feed

him the yogurt, and see him improved. I thought if he could stay there a week or two, he would recover.

But the windows of this place called a hospital are open, without panes, while the mattress is made of sackcloth, filled with straw, and there are no covers even though it's autumn.

"Goodbye, brother! I'll come again during the week."

I go and tell my sister about the matter, saying, "It's fine. Let him stay a few more days, rest a little, then I'll go and bring him out."

Three days later, again I take yogurt and go. When I enter and look at my brother's face, I don't like what I see. "How are you?"

"Brother, I'm not well at all. Look at these beds; all three of them are vacated. The occupants died. I think it's my turn now."

I sigh to myself and say, "Stand up. Let me see!" He can't stand up. "Don't worry about it. Save your energy. I'll come on Sunday and take you out."

Two days later, on Sunday, again I bring yogurt and go to the hospital. As the nurse opens the door, she declares, "His life unto you! He passed away." I charge in like a madman and see his eyes open. When he sees me, it's from the depth of his heart. I feed him the yogurt little by little. He finishes the yogurt and asks for water. I give him a little water. He seems sleepy, while in truth, he is in agony, giving up his soul. I get up, take a little yogurt, and again begin to feed him in little portions.

That night, I lie down next to him on the floor until morning. I'm like ice from the cold. You can imagine what a sick person would feel. When day breaks, again I give him water until after noon. I put a little bit of yogurt to his lips, but he does not eat. He can no longer speak; he just says, "water, Brother."

There are worms on the mattress owing to his diarrhea. He's at the final stage of weight loss; you can see all his bones and understand the situation. I shed bitter, bloody tears from within. My poor brother would look around and see only me by his bedside to tend to him and on whom to quench his longing for love and tenderness.

At that moment, the odious hospital guard bursts in, grabs me before his eyes, beats me, and kicks me out, saying, "Whorehouse dog! So long as you're standing here, this guy's not going to die." And he locks the door.

If I could turn into an angel for a moment, I would pluck that man's soul. But what can I do? I submit, bowing my neck, and leaving my beloved in that condition, I go out.

I report to Doctor Levonian everything that happened. He says, "My son, he was condemned to die long ago. Find a razor, cut his belly open tomorrow, and at least take the gold coins out to spare yourselves."

How can you cut open your brother's belly and take out his entrails? This is inconceivable to me.

Early the next morning, I go. He had expired long before I arrived. He, too, had gone to the other world. I cry, I weep, but to what avail? He had bid his last farewell and was delivered from this cursed world. We take him out and bring his body to the cemetery. I start digging the ground. They push me aside, not letting me dig. They dig a hole and throw him in it.

I beg and scream, "Don't you fear God! What do you want? Let the dead lie peacefully in the grave." But nobody is listening. I take off his shirt and underwear, and leave him naked in the grave. I take his shirt and underwear and wash them in the Tigris River as if they belonged to a stranger. I dry them in the sun, and sell them both for one hundred paras. I buy bread and distribute it to the poor for the peace of his soul.

O reader! Think to what extent a man must have a heart of stone to leave his brother in such condition at the age of ten and deliver him to the earth.

Let's Do Something! What Do You Say?

I go to my sister, unable to utter a word. "What's the matter," she asks.

"Nothing," I say. But she understands from the way I speak. They, Azniv and Sarkis, too, shed bitter tears for their brother.

"My God! What's happening to us? We're wasting away day after day. What are we being reduced to? How can a person endure so much pain and suffering?" I rage, I plead, but to no avail.

I pause, think, and say to myself, "You still have a lot of obligations to fulfill. You have a brother and a sister; you must think about them, and do at least what's necessary to keep them alive. What's done is done. There's no hope for those who left. May God have mercy on their souls." With such thoughts, I begin to console my sister and little brother, as if the deceased were not our brother but a stranger.

The following morning, we – two brothers and one sister – go to the grave of our beloved brother who was buried in front of the refugees' hospital of Mosul. We arrive and begin to sob and shed bitter tears anew. After saying a last farewell, we return to the city. I leave my sister Azniv and brother Sarkis in the asylum and resume breaking stones.

I break stones for a few more days, and then notice that my heel is swollen. I don't know if it's because of walking barefoot. I don't feel it much for a day or two and I work, but the third day, being unable to work, I go to the city. What can I do? To whom can I turn? I have saved only two mecdiyes, and that by eating only dry bread.

I have no place to sleep. What can I do? In the end, I find a man, an old man of sixty-five, a native of Adana named Hovhannes Baghdasarian. Together, we give half a mecrediye each to rent a shop for a month to sleep in. After sleeping a day or two in the shop, I have only five kuruş left, while the old man has a little money. One of his acquaintances who had remained in Adana had mailed it to him.

“Hovhannes Agha, let’s do something! What do you say? Since we sleep in this shop, let’s make liver skewers during the day to sell. We might be able to earn something.” He finds what I say reasonable. We go and buy a few earthenware plates, a spit, a stove, and so on. We spend two mecrediyes and arrange everything as necessary.

Early the following morning, I go, buy two lamb livers for two kuruş, and bring them. I wash and chop them, and we prepare the fire. Hovhannes Agha, holding a piece of cardboard, fans the fire while I skewer liver. We call out, “Yo! Over here! Good kebabs, clean kebabs,” and so on. Some pay ten paras, others five, and they eat. That day, after we also ate, the proceeds are half a mecrediye. The following day I buy three livers. We sell out again. We make a name for ourselves and almost always sell out. We sell up to five livers a day.

This lasts for one month, then we hear that there’ll be a deportation to Kirkuk the following day. I leave the shop and go to my sister and brother, while Hovhannes Agha goes to join one of his acquaintances. Early the next morning, the military police start picking up refugees wherever they come across them. They also go after those whose residences are known to them. They come to our chapel and round up those who are upstairs. We, two brothers and a sister, along with two old women, hide in the basement, above a burial chamber. I open the crypt and we hide in it, “Don’t make any noise! Stay where you are!” I tell them, and with God’s help, we succeed. The military police leave without noticing us. In fact, the place we’re hiding is not habitable, so no one would suspect that people could be there.

After an hour passes, the custodian of the church, one Muallim Yusuf, a native of Mardin, comes, “You’re here? I don’t want you to stay. Go away or I’ll report you! I won’t endanger myself because of you. Hurry up, get out of here!” No matter how much I beseech and entreat, it’s no use. Desperate, we leave and go to the Patriarchate of the Chaldean Church.

My Dear Sir, We Did Not Grow Out of the Ground²⁷

I must explain my acquaintance with the Patriarch. When I was making kebabs, I was also writing letters for many people in Turkish. One day, I thought it might be useful if I wrote a letter to Harutiun Effendi Boshgezenian in Istanbul.²⁸ I didn't know his address, but I knew he was the deputy of Aleppo, residing in Istanbul. I had no contact information for any other relative. I wrote a letter in my mother's name:

My husband passed away like this; my son Harutiun died like that, and my daughter Gladys died in such-and-such a way, and now I am left with my three orphans. If you manage to contact us with help, we might survive. If not, we're already on the edge of the grave.

I related all that had happened to us, put my mother's signature as Vartuhi Andelian, and I took the letter to the post office, addressing it to:

Harutiun Effendi Boshgezenian
Deputy of Aleppo
Deputy's Assembly
Istanbul.

²⁷ **Editors' note.**- This section explaining how Hagop came into contact with the Patriarch is put in the past tense.

²⁸ As a member of the Committee of Union and Progress (CUP) and deputy of Aleppo, Boshgezenian was not bothered during the roundup of Armenian elites. The day after the Mudros armistice, he remained one of the few Armenian deputies still alive. He delivered, on November 18, 1918, a harsh speech toward his former comrades, affirming that they were:

“today facing a major crime, one of the saddest bloodiest pages of Ottoman history ... the Armenian massacre”; that the country as a whole was being held responsible for these acts; that many Turks and, notably, the inhabitants of a city such as Konya, as well as some prefects, had nonetheless opposed the government's orders and tried to protect Armenian deportees; that the government had enacted its programs with the help of its prefects, the local military authorities, the gendarmerie, groups of *çetes* (released convicts organized in bands) and, more generally, state officials; and that it would therefore be difficult to put the blame on the Young Turks leaders alone, the more so as the population had taken part in the violence alongside the *çetes* in a number of localities. The Armenian deputy then demanded that the country cease to encourage “the dishonorable people” who continued to organize provocations and to issue blanket denials that the crimes had occurred although they themselves had perpetrated them. He concluded by saying that the essence of the matter resided in the fate that would be meted out to these people; that Turkey's destiny depended on whether they were punished; and that it was necessary to arrest the guilty, most of whom were still circulating freely, with all impunity. (Kévorkian, p. 723).

Then I wrote the date on the wall of the shop. I signed in my mother's name as a precaution to avoid any problems in the case of censorship. Luckily, this letter made it through without censorship. When he read the letter, Boshgezenian Effendi wrote to the patriarchate through Davud Effendi, the Deputy of Mosul in Istanbul, asking him to find the woman with such-and-such a surname and to do for her whatever was necessary and more.

The letter arrived at the patriarchate and they searched long and hard for such a woman, but they wrote back to Istanbul that there was no such woman. A response came back saying, "They didn't all die in a month. Find them!" This time, the Patriarch felt obliged to hire two or three people and instruct them that if such a person was found, he would give them a reward. They searched for us, and again failed. One day, they went to the chapel while we were still there and even asked my sister if she knew about this. She said, "I don't know," because she couldn't imagine that someone from outside could be looking for us. I neglected to tell her that I had written a letter. Besides, I had little hope that the letter could pass the censorship. I had written it trusting to chance. One evening, when I came home, my sister asked me, "Today, they were looking for a woman named Vartuhi from Aintab. Do you know her?"

"Who's looking for her?" I asked.

"Muallim Yusuf knows." I went to Muallim Yusuf at once and asked, "Who's looking for Vartuhi from Aintab?"

"Go away! You have nothing in common with the person they're looking for. A wealthy person from Istanbul is looking for his sister."

When I heard "Istanbul," I became more confident, "My dear sir, we did not grow out of the ground. We had our status in the past. So I'll ask you again: Who was looking for Vartuhi Andelian? Tell me that! It's us they're looking for."

"Go to the Chaldean Patriarchate," he said.

I searched for the Patriarchate and found it. There were a couple of people standing before the door. I asked, "Friend, where is the Patriarch?"

One responded, "What's the matter?"

"It seems he's looking for the family of Vartuhi Andelian. We are they." It turned out that he was the man who had visited the chapel. He took me with him to the presence of the Patriarch.

I kissed the Patriarch's hand and stood still.

"Who are you? Where are you from?" and so on. After he received the information, "Where is your mother?"

What should I say to this? I told him, "Effendi, she died."

"Where did she die?"

"Here in Mosul."

"Go bring your brother and sister."

I went and brought my sister and brother. He gave each a pair of shoes, saying, "Very well. I'll write to Istanbul and when the answer comes, I will send after you, because we do not have permission to give you anything. We must wait for the second letter."

It was a few days after this incident that they rounded up the refugees, and I had to go to the Patriarch. I went in and again kissed the Patriarch's hand. He said, "What's the matter, my son?"

"Effendi, you might have heard. The Armenians are being picked up and dispatched again. The authorities came to the chapel too where we were hiding. Luckily, we were saved, but Muallim Yusuf won't let us stay there, 'If you don't go, I'll report you to the government,' he says. Look, Effendi! I have brought my sister to this point with her honor intact, but from here on, you will be responsible for what happens to her and to my little brother. I don't care if I die, but I beg you to find a solution for them."

The patriarch thought for a few minutes, and then he summoned a lame priest named Davud, and said to him, "Go with this boy. Leave both his sister and brother at Deputy Davud's house." We, the priest and I, went together, picked up my sister and brother, and took them to the deputy's house. It was nearby and we left them there. Immediately, they gave my brother and sister clothes and so on, along with a private room. Feeling assured, I returned to the chapel. I sneaked into the stable and hid next to a donkey. The stable was small and when the donkey pissed, you couldn't stand the smell. But I had no choice; I had to stay hidden to avoid deportation.

In the evening, Muallim Yusuf came to feed his donkey. He saw me there, "Didn't I tell you to leave this place? Well, now I'm going to report you." I begged and beseeched, "Please, I'm reduced to staying in this stinking stable. Wait until tomorrow, and I'll leave."

"No, no, no." I had to leave, leaving myself to fate.

Hagop of All Trades

From the stable, I head straight to a bakery where there's an Armenian from Aintab. He's allowed to stay because those who work in government facilities are exempt from deportation. I implore him, "Hadji, please, find me a job. I can bring water, wood, and so on, I can provide all kinds of services."

"We don't need anybody, my son. But if you could write, such-and-such bakery needs a clerk; I would have taken you there."

"I can write; please take me there."

He can't resist my plea and takes me to a bakery.

"Muhammad Effendi... here, I brought you a clerk."

“Agha, what can this boy do? I want a competent person.”

I intervened, “Muhammad Effendi, I don’t want money or anything else from you. If you want, I don’t even want bread. You already know the reason why I have come to you and why I want to work for free. Just let me stay a few days. If you’re not satisfied, I’ll leave.”

When he hears these words, he asks me to wait. We sit, “During the day, you’ll collect the money at the bakery, and at night, you’ll distribute bread to families with vouchers all night long.” The former clerk was so incompetent that he kept a ledger where he attributed Ahmed’s debt to Muhammad and Toros’s to Giragos. For, say, voucher number 50 he would open the ledger and when he couldn’t find it, he would search for voucher 150 or 250 or 350. Then, failing to find the person’s account, he would do whatever came into his head. From his side, Muhammad Effendi would yell, “Damned the soul of clerks like you, whorehouse dogs,” and so on.

What can I say? He had a point. I see that it won’t work like this, so I say to him, “Effendi, I’ll make you a deal. Give me your ledgers for fifteen days, and allow nobody to interfere. I’ll deliver you from your debts.” He had accumulated debt thanks to the erroneous accounts. He consents and gives me the ledgers.

Now, when somebody brings a voucher, I say, “Your account is incorrect. Settle up!”

The client would argue, for example, “I paid just two days or a day ago.”

I review things and eventually we come to terms. Then I write his amount on the voucher and give it to him, saying, “Don’t ever lose this paper; otherwise, the sum will be lost, because I haven’t entered the amount in the ledger.” In short, by correcting everybody’s account in this way, within fifteen days I’m able to throw away the old ledger and begin a new one in which I copy the sums from the vouchers. But in the time, it takes to bring the accounts to this state, I’m exhausted and sleep barely two hours a day after writing all day long and distributing bread at night.

I have other challenges too. Natives of Mosul speak Arabic. Kurdish refugees speak Kurdish, the Turks Turkish, while some Armenian women would come and speak Armenian. I understand Armenian and Turkish, but what could I do about the Arabic and Kurdish? I hire someone to teach me the words I need. I’m devoted to my work. A month later, Muhammad Effendi not only pays off his debt but makes a profit besides.

This encourages him to entrust the bakery to me, “Do whatever you want according to your conscience.” Now, I’m in charge. A military policeman comes to ask for bread, a municipal policeman comes and asks for bread. If I give it to them, I’m a good man, but if I don’t, the outcome is known in advance. I have no choice but to adapt.

A few weeks pass since the letter had been sent to Istanbul. One day, the Patriarch summons us, gives us some money, and says, "After you spend this, come again. I'll give you more." I take my sister and brother out of the deputy's house, rent a house, and furnish it with some necessities since the tribulations had ended and nobody was being arrested anymore. A week later, he again sends for us. Again, we go, and again he gives us money. I realize that I no longer need the money. Our bread I take home from the bakery, and I was selling more bread to buy necessities. I write a letter to Istanbul to Harutiun Effendi thanking him. I inform him, "What you have sent to date is enough. Our work is going well for now."

Several months pass. I see the Armenians increasing in number. What should I do? If I give bread to the Armenians, the Kurds grumble; if I give to the Kurds, the Turks or the Arabs grumble. But I don't want the Armenians to go without bread. I think of a solution. I meet the Armenians secretly and advise them to sew together the vouchers of four or five people and send only one person after bread, so that nobody can say I give to Armenians more than to others. Then, during bread distribution, I read out the names of three Kurds, one Arab, and one Turk, while the one Armenian whose name I read represents four people. In view of this, the Kurds or Turks say, "We can't blame this man. See, he gives one to the Armenians, but five to us. He's a very good man" because they are unaware of the reality.

A few months later, the government stops giving us flour for bread and we have to close the bakery. I think, "What to do now?" I open a grocery, try it for a few days and realize that I won't be able to make it. Next, I open a restaurant even if I don't know how to prepare soup. I go buy some lamb meat and return. I make *kavurma* (deep-fried meat), *tas kebab* (meat stew), *kizartma* (roasted lamb) with onion and so on, and prepare whatever else I can. I have many customers: troops, Arabs, and others. Just fill the plates and give it to them; they eat what's put in front of them. Nothing lasts until evening; everything is consumed and leaves me with a profit of one gold coin.

This, too, however, doesn't last long. One day, rumors again surface that there is to be a deportation. I abandon the restaurant and roam discreetly one day, two days, endlessly. Finally, there's no more talk about deportation. With great difficulty, I'm accepted for work at the municipality. They're building a public park and need grass cut and a quantity of soil. They assign me to this task. With a few coworkers we go to the Arab cemetery, prepare the grass, and the cart would come to transport it. I work a few weeks until we finish the garden. The threat also fades.

I quit the municipality and again roam. The mayor had liked me very much, saying before I left, "If you ever again encounter anything like that" – meaning the deportation – "I'll get you off the hook." After several days, I go to see a

certain young man named Aram, a native of Adana, who had opened a restaurant on Mosul's Qishla Avenue and had some German and other foreign customers. I convince him to partner on the basis of two thirds of the profit to him and one to me. Thanks to his instructions, I learn to cook unfamiliar dishes.

This lasts a few weeks, until rumors break out again about recruiting troops. Soon they begin recruiting those who just happen to be in the square at the time. A few days later, they come and pick up my partner from the restaurant but say nothing to me. I settle the books with my partner and we part ways. I take on the restaurant myself.

Eats, Shoots and Leaves

They apprehend Armenians in the square daily and take them to a designated place in the city for deportation. They put them to work, while I sit here in the restaurant. The police tell me, "Nothing will happen to you. Never fear. Aren't we the ones who do the apprehending around here?" In fact, a quarter of them come and eat at the restaurant without paying. I'm counting on them to let me be; I don't need that profit.

A master sergeant named Mustafa is among the police. He comes every day, orders a *raki* besides the food. He drinks, eats and leaves. But he always supplements the ritual by pulling out his revolver, taking out its lone bullet, showing it to me, and saying, "Look, infidel! I'm keeping this for you." He shows me and reholsters the weapon.

One day, the food is all eaten up early. This Sergeant Mustafa comes asking for food. "There's nothing left today," I say. He seems upset. He goes to another restaurant, brings the food, sits, and begins to eat. Thinking to placate any irritation he might feel, I approach and start a light banter. At that point, he stretches his hand to the revolver, pulls it out, and aligns the lone bullet with the barrel. I think to myself, "His intentions are not good today," and begin to retreat. At the very moment that I move, he pulls the trigger and fires, but the shot misses my retreating form. The shop is filled with smoke. He leaves the food and bolts. Law enforcement arrives and others who had heard the shot. "What was that noise?"

How should I respond? If I tell them what happened, they'll put me in prison, and that dog would remain scot-free. Sergeant Mustafa was standing just outside, listening to what I would say.

"Nothing happened," I say. "When Sergeant Mustafa bent over, the gun fell from his waist and went off." When I say this, Sergeant Mustafa comes in smiling, "What happened? Nothing happened. My gun fell from my waist and went off."

The crowd disperses, and he sits back down to resume eating, “Son of an infidel! If you’d have told them anything else, it would have been your death sentence. Thank God for the good answer you gave.”

Thistle Soup

A few more days pass. There are no more Armenians in the streets. All are serving as recruits or laborers. Barely two or three, like me, are free. I’m afraid to open the shop, but I have no choice, and the police are saying, “Don’t you fear.” Around evening one day, while I’m sitting in the restaurant, the commander of the center, the Albanian dog called Nazmiye, appears standing before me. “Hey! What are you?” he barks.

“I am Armenian, Effendi.”

“Close your shop, wretch!”

I close shop at once. He delivers me to a policeman, saying, “Take this one with you, too!”

At the station, the other policemen object, “Why did you bring this man? Let him go!”

The policeman replies, “I am not the arresting officer. It’s Commander Bey.” They are duty-bound to imprison me that day with others who are arrested. There’s no room to sit or hardly even to stand. We’re piled almost atop each other. When evening comes, they call our names, tie our arms with ropes in groups of four, and take us to the station for deportation.

When I arrive at the deportation station, I find a piece of paper and write a few lines in Turkish to the mayor, informing him of the matter, saying, “Please save me.” I send the paper with a policeman I know. Early next morning, they take us to a bath with no water. We’re made to strip; our clothes are taken to the quarantine station. We remain in the bath waiting for our clothes, naked.

While we are in the bath, the mayor arrives at the station looking for me. He learns that we are at the bath and says to himself, “Today is Friday. There won’t be a deportation. I’ll take him out tomorrow,” and he leaves without waiting for me. When we come out of the bath, they cram us in a place like a stable. As soon as I sit, they call my name.

Those who were arrested before us were deported that day. They were ninety-six, missing four for a full complement of a hundred. It’s my luck to be one of these four. They include me in the group and we set out that day. I had not seen my sister and brother, and I had no more than one metelik²⁹ in my pocket. As for clothes, I had only what I was wearing.

²⁹ A copper coin worth ten paras.

We set out with hoes, earth-moving baskets and so on. Everybody shoulders whatever is their lot while large cauldrons and other things are packed on mules. I see an Albanian policeman who had been dismissed from law enforcement because of a fault. He's installed as master sergeant over us. I approach him, "Why Sergeant Mustafa. How are you? Are you well?" and so on. "Give me your weapons to carry; why are you carrying them?" I put them on my back and walk all day long until we reached a village where we camp. They give us a little black flour. Some take it upon themselves to bake bread in iron pans and distribute one to each person.

We get up early the next morning. They provide some with hoes, others with shovels or earth-moving baskets. We begin to repair the road in the direction of Zakho, two days away from Mosul, toward Cizre. Ninety-five of the hundred work on the road; the rest, three bakers, one section trustee, and myself as cook, are left alone.

When the bakers finish their baking, I go with them to pick cardoon thistles and to fill the large cauldron. The salt is barely half the required amount because we don't have more. It's evening again. The miserable people eat a small piece of bread and a few cooked cardoon thistles. Everybody stretches on the field in the open air to sleep with their clothes on. But who can sleep?

We already know that they will kill us. This "building a road" business is a trick. Everybody is looking for a way out. That night, some flee without a trace. Early the next morning, they call names and find that seven are missing. They write to Mosul that seven people had fled that night. The road work continues that day, and again we cook cardoon thistles in the large cauldron. At night, twenty more flee. The following morning, again they call the names, find that twenty are missing, and write to Mosul.

The following day, there's not even cardoon thistles, but the guards of the Turkish army monitor us night and day with utmost diligence. At night, they don't even allow anybody to go urinate. They say, "Do it where you are." We're basically under full siege. The fifth day, I believe, we see the town manager, the dog named Hilmi Bey, coming with seven fugitives whom he had managed to arrest. Immediately upon arrival, he lines them up before us and executes them by having them shot. One doesn't die until he takes seven bullets. His father, who had just arrived with the second section, sees with us his son's death in this way.

When Hilmi finishes his work, he shouts to Sergeant Mustafa in front of everybody, "From now on, without asking me, shoot anyone who tries to escape. You have permission." And turning to us, he says, "You heard," and he gets in his car and heads to Mosul. That day, the second section also begins to work. Their sergeant, a brutish native of Kayseri named Sergeant Haji, forces

them to work until evening without any break. Instead of a stick, he would use his uncovered bayonet to hit or wound those who worked relatively slowly.

Adding to our troubles, without the cauldron full of cardoon thistles, the only bread we're given is impossible to eat for its bitterness. It's made almost exclusively with rice powder. In desperation, we pick grains of barley while passing by fields; it's harvest time, and in the evening, we clean the barley and eat it like domestic animals. A few days later, many have severe constipation and spend several minutes to excrete very little. The torment of straining brings tears to our eyes.

Considering our condition and the atrocious working conditions, again many attempt to flee. They catch one, a native of Sis, and hand him to the dog named Sergeant Haji. The cur begins by having him kneel. Then he ties his knees tight in that position, lines the people up in front of him, and holds up a knife worth forty paras, "See, infidels! I paid one kuruş for this knife, but it will butcher so many Armenians!" And he begins to stab the knee of the poor man, twist the knife in the flesh, then pull it out, "Oy, swine, oy! Look how red his blood is." And he repeats the same on the other knee. He picks up a shovel, the blade made red-hot in a nearby fire, and presses it into the Armenian's neck and head, as if he were a rock. The poor man screams as loudly as he can – what's happening to him is unbearable. Then he seizes a huge sledge-hammer and brings it down on the man's head. The effect is instantaneous. Be a human and try to endure this spectacle! A day or two passes. Again, they capture a fugitive and bring him before us. They tie this one to the wheel of a cart and shoot him dead.

Leveraging Mustafa and Ali

That same day, I along with the Turkish guards pick plenty of barley. I think of taking it to the nearby mill and having it turned into flour. They never monitor me. Sergeant Mustafa would always tell me, "Hey, son of an infidel! I'm your guarantee here. If you run away, I'll shoot you."

It was because of this that I dare to take the barley to the mill. A few minutes later, they realize the chef is missing. Immediately, they send four men out, "Shoot him on sight." As I'm returning with the barley flour, I see the guard named Ali confront me with a thousand and one insults. "What's the problem?" I say, "I brought the barley that we picked together to the mill to turn it into flour and you see that I am returning. Take as much as you want. Go ahead!" At the sound of "flour," Ali forgets everything. He opens his large handkerchief, fills it abundantly, and takes me with him to the sergeant.

"Where were you, son of an infidel?"

“Effendi, I took some barley to the mill. On my way back, Ali came across me and took away half of my flour,” I said, because phrasing it differently would have put me in trouble.

When the sergeant hears this, he has Ali lie on the ground for bastinado, “Whore-monger! I send you to chase a man, and you do a little side-business.”

Under the bastinado, Ali shouts to me, “Just you wait! I’ll show you! God is merciful. Surely, I’ll kill you. Your soul is in my hands.”

Now, what can I do to save my neck? A day later, they allocate to me a hundred grams of meat per person to prepare the meal. When the food begins to cook, I say to one of the guards, “Please, tell Ali that had I acted differently, I would have been in trouble. By way of compensation, I’ll serve him a good portion of meat.” The guard relays the message to Ali. Later, I see him bringing Ali to me. I renew my friendship with Ali, and in the evening, I feed him as best I can with some bones. In this way, Ali’s grudge against me dissipates and we became close friends.

The guards who see this begin to have expectations too. What should I do? How can I satisfy these brutes so as to remain friends with them? After lengthy thought, I say to the head guard, “Agha, I want to satisfy you with meat, but I can’t serve you each individually. I’ll give you a nice cauldron sufficing for ten people.” They find this acceptable and we agree. Thereafter, whenever they bring the cauldron, I fill it with head bones and other noticeable pieces that I reserve for them. They go away happy – “Our chef is a good man” – not realizing that the meat in their cauldron is perhaps half of what I provide the Armenians.

A few weeks pass and the meals improve gradually but the miserable people can’t stand slave labor. Some escape while others who had remained in Mosul are brought to join us. In any case, the sections always contain fewer than a hundred owing to some dying and others getting shot or trusting their luck to escape. If the latter manage to overcome the dangers in their path, fine; if not, they’re dead.

At that time, a native of Zeytun had escaped. They bring him in, and again they bind his knees and make him sit. They line us up in front of him. They give a thick cane to one of the guards, who begins to hit him with full strength on the head and at random. The poor man turns numb and loses consciousness. They leave him in that condition until the next morning when they check and find him still alive. They resume beating him with the same cane for their pleasure, and when they have enough of that, they turn the fire-pit where I cook my meals in into his grave, and they bury him in the fire pit. Not a week passes without them killing a few people.

A Gamble Pays Off

After building roads for up to two months, we arrive at a place named Zakho. When we arrive in Zakho, there are only three Armenians left in Mosul, Zakaria Effendi Bzdigian from Adana, Movses Effendi Ashjian from Marash, and Smpad Effendi Gorgodian from Van. They, too, are brought to join us, and because they're notables, they gave them the heaviest hoes and put them to work.

I tell our sergeant, "Please, Sergeant Mustafa, don't torment them so much. There might come a day when they can do good for you," and so on. Convincing him somewhat, I get permission to provide them with what they need or to do whatever I can do. I bake their bread with my own hands, do what I can by way of food preparation, and have their clothes washed.

Among us is a man named Nigoghos Agha. I think he is from Tekirdağ. In the entire section, there's no match to him as a strong worker, so he's given the hardest jobs. The guards figure he has money, so at noon break time, they send the others away and keep him. They take him behind a hill, grab the shovel from his hand, and split his skull with it letting his brain spill out in instant death. I understand he had sixty or sixty-five gold coins, which the guards split among themselves. A few hours later, the incident was made known, but what could we do?

We work on the road from Zakho to Cizre for another week or two, and then they bring us back to Zakho. They take away all the tools, hoes, earth-moving baskets, and everything else, "Tomorrow we'll go to Cizre, and you'll build roads there." We're convinced that they will send us to be massacred. We again feel fear grip our insides. We imagine what kind of tortures will precede our deaths. The thing called sleep was nowhere among us. Then, in the middle of the night, a cable arrives ordering our return to Mosul. The master sergeant comes to relay the news that we will return to Mosul and not go to Cizre.

It's as if the world belongs to us at that moment. We're dead and reborn. The next morning, we learn that the reason for the change is that the jackass Muhammad had died and someone was replacing him. We are to set out for Mosul at noon, but there are a lot of precautionary measures around our food and bread. An order comes for Zakaria Effendi and Movses and Smpad Effendis to be dispatched. They leave and arrive in Mosul before us. I believe it takes us three days to arrive in Mosul. They cram us in a building beyond the bridge. We stay there for two days and then an order is issued regarding the construction of Rawanduz's roads.

On the third day, we head for Rawanduz, but before setting out, my sister and brother, having heard of our arrival, come to meet us and find me. I'm

overcome with grief when I see them. My sister has to secure her sustenance by carrying water from the river in a jar on her back while my poor brother spends his days on the street stealing bread from random people. At that time, people are not able to carry food openly without others attacking them in the street to snatch it. Many spend their days this way, my brother being one of them.

When we set out, I'm beside myself recalling their misery. I can hardly walk. We arrive at our destination for that day and I lie down against a wall and sleep, unconscious. Hours later, the master sergeant wakes me, "Get up, prepare the meal!"

"Sergeant Mustafa, please, I have no strength. Let someone else cook today," and I do not know what else I said.

When I open my eyes, I find myself in the darkness of night, having been thrown onto the wagon carrying the loads of our section. I hear the carter, "Who is this wretch the sergeant dumped on the cart. Let's get rid of him on the road."

When these whispers reach my ear, I regain strength, stretch my head up and say, "Osman, who do you think you're getting rid of?"

"Oh, it's you? I thought it was someone else."

We travel all night long and camp. And they put us to repairing roads again, but this time we have a captain and several Turkish soldiers with us. They mixed with us and we go together, but only the Armenians work on road construction. The Armenians drop like autumn leaves; people die daily. Every time the captain hears about a death, he says, "May God have mercy on his soul. He was a good man." But then asks, "How much money did he have?" because to him the expression, "He was a good man," is related to how much money he had.

A few days later, we approach Rawanduz.³⁰ An order arrives instructing us to return. We return to Mosul and stay there for three days. Again, an order is issued to go to Rawanduz. Three times we approach Rawanduz only to return. The fourth time we finally arrive in Rawanduz where we again work on the construction of roads near the Persian border.

I almost forgot to mention that there are two brothers among us, named Karnig and Hovhannes, from Bursa, who are made sergeants over the laborers. The suffering they inflict upon the miserable Armenian people is no less than that inflicted by the Turks. Whenever the captain or other Turks were around, they utter a thousand and one insults, "You're a nation ripe for annihilation," "Go ahead and die like animals and be gone," "I wish I were born a Turk," and so on. And they beat many with canes according to their whim.

³⁰ A city located on the left bank of the Great Zab, about a hundred kilometers to the northeast of Mosul.

Then there are the remnants of Turkish units that fought against the Armenian army and had massacred Armenians. They stop in Rawanduz on their way back from the Persian border, and seeing us, would grumble, "Why are these people who are outlawed still standing? Let's butcher them and finish them off," and so on. We hear all of this while the miserable Armenians are steadily decreasing in number, one or two souls passing away daily.

After arriving in Rawanduz, I start to gamble with the Turkish guards whenever I'm free during the day. I have no money; what will become of us tomorrow is unknown. We're convinced that our death is inevitable. Like a madman, I don't know what to do with myself. One day, the captain sees us gambling and calls me. He grabs a pomegranate stick, has me lie on the ground, and whacks the soles of my feet, "Your comfort is getting the best of you. Wait until tomorrow. I'll put a pickaxe in your hands, then you'll come to your senses." When the bastinado ends, "Who else was with you, gambling? Tell me!" He already knows everything.

I say, "Hovagim also was there." This Hovagim is also a cook but for the second section; there were no other cooks besides us. Had he wanted to send me to work the next day, he should send him as well. In that case, there would be no one to prepare the meal, neither for the workers nor for them because I'm the one who prepares their food too. He leaves me and calls Hovagim.

Seeing me, Hovagim blurts out, "So I was there, you rat?"

"Of course, you were." The poor man is a bit slow on the uptake. He, too, is bastinadoed. The captain continues, "Who else was there?"

"The guards," Hovagim says, and the guards are also bastinadoed.

Early the next morning, I'm waiting for the pickaxe, but nothing happens. The captain approaches me, "Hey, chef! What's cooking for today?" As if it hadn't been he who bastinadoed me. In short, another tight spot I got out of.

Some Eat Ghee, Others Boiled Willow Bark

A few days later, I lie down with fever in the shade of a tree. I ask my aide to go to the section trustee and bring victuals of the day, and then I fall asleep. The boy goes, brings the day's victuals along with a jar of ghee, and leaves them under the tree. He, too, falls asleep. An hour or two later, I wake up and find him asleep. I wake him and begin preparing the meal, hulled millet soup. It's cooked and ready when I tell the boy to go fetch the ghee. He says, "Master, I brought the ghee, but it's missing." The jar contained ghee for the two sections.

I send him to the section trustee, thinking that perhaps he came and took it away intentionally while we were asleep. The section trustee, being busy at that

moment and without understanding the matter, says, "Get out of here. I'm coming." We wait for the trustee, an Armenian from Afyonkarahisar named Takvor Nigoghosian. Takvor Effendi comes and says, "Why aren't you serving the meal?"

"Give me the ghee first."

"I gave it at noon."

We tell him it's missing. The captain hears us arguing and summons us. Meanwhile everybody's waiting for the meal. I have two aides; the second section cook also has two aides, plus the two of us, six people in total. We all present ourselves to the captain and salute.

"What happened to the ghee, boys?"

"We don't know, Effendi," everybody responds.

A slap comes from right to left. He says to his troops, "Make them lie down, let's see." They bastinado to their heart's content, and the captain asks, "What happened to the ghee?" We don't know the answer. In turn, he asks me, "Tell me, chef, my son, what happened to the ghee?"

"Effendi, wait," I say. "I'll tell. Listen to me. I was lying down with fever. I told my aides to fetch the victuals of the day. They fetched the victuals. When it was evening, I woke up and began to prepare the meal. When the meal was ready, I said, 'Boys, fetch the ghee.' They went to the section trustee. Being busy, he said, 'Get out of here. I'm coming.' When the section trustee came, I asked him and he said, 'I sent the ghee.' We searched for it, but it was missing. What would you have done in my place, sick as I was, Effendi? This is what I know, Effendi."

Without undergoing the bastinado, I return with my aides. That day, they eat the meal without ghee. I do my own investigation and within an hour, we trace the missing ghee to the coachmen who had consumed it. When I tell the captain and he learns that the thieves were Turks, he covers up the matter.

The following morning, they send my aides and the cook of the second section to work, and leave the cooking to me. On top of that, the sheep butcher had died and there's no one to replace him. So I slaughter five goats. Noon passes and the meat is barely ready by evening, but there's no wood left to cook the meal, nor could I have the food prepared after that time. Besides, they had given me bedridden people as aides, poor fellows who would be dead within a day or two. What kind of conscience would I have to have to tell them to do any work?

Realizing the impossibility of the task before me, I sit next to a rock and begin to shout like a madman, "Why is this ordeal being inflicted upon me? Give me a pickaxe to go and work on the road. How can one man handle all this?" and so on.

The guards, witnessing my distress, report to the captain and the sergeant, “Effendi, the meal is not being cooked today.”

“Why not?”

“How many of these tasks can the chef do?” a guard answers. “He’s one man, and his helpers are sick and unable to move from their beds.”

The captain realizes that the meal is not going to be ready. He comes to me, “What’s the matter, chef, my son? What happened? You haven’t prepared the meal yet.”

“Effendi, for the love of God, how can I manage all this? It’s better to go and work on the road.”

He tells a guard to fetch ten laborers. Some go to gather wood, others bring water, still others cut the meat with me, and late in the evening the meal is ready.

Early the next morning, the sergeant tells me to take however many aides I need. I chose three from among the laborers, and one or two sick people who need to eat and rest more than their allotted two days. This is because any person declaring himself sick and staying in bed for two days is put to work on the third day no matter what his condition, even if it kills him. The medicine given to the sick consists of boiled willow bark. Yes, that’s their medicine. But, what’s worse, their extended state of hunger means that soon after eating their fill, they breathe their last and go to the next world.

Farewell to Sergeant Mustafa

We spend a few days in the war ruins of Rawanduz. These ruins were caused by the Armenian troops of Keri. Almost all the villages are in ruins and desolate. Traces of the war are evident even fifteen minutes away from Rawanduz. After completing road-repair in these places, we set out again toward Rayat, on the Persian border.³¹

The Armenians – owing to either misery, or cold, or to the fact that they no longer have any desperately needed money – begin to fall dead again on the roads. Those who can no longer move forward remain where they fall. Four of us – Takvor Nigoghosian from Afyonkarahisar, Aleksan Karahisarian from Aksaray, and Ghevont of Yalova whose last name I do not recall – are allowed to be at the rear of the troops, because Takvor and Aleksan are section trustees, Ghevont is a clerk, and I am a cook. We stop on the road, dig a grave, bury the

³¹ We are unable to identify this town on the Persian border, which can also be read as “Raat.”

deceased, and continue on our way so at least the corpses would remain under the ground, instead of falling prey to beasts and raptors.

We walk for eight to ten days beyond Rawanduz, doing road-repair along the way even though there are no more dwellings. The war had obliterated everything. The villages are depopulated, the orchards and gardens abandoned. We pick up and eat as much as we want.

During this time, the remnants of the Turkish army enter Rawanduz from the upper Persian border. When the last of them arrive and no others follow, they turn us back toward Rawanduz, where we arrive a few days later. We remain there for about fifteen days. We notice whisperings among the Turks increase day by day, but we don't know exactly what's happening. An order comes to the effect that we should head to Mosul, and in the morning of the following day we set out. We walk without break but not along the roads that we had taken before. We're passing through mountains and valleys, never along a straight road. Two days away from Mosul, we arrive at a place where a river whose name I don't recall runs to the south of Mosul and joins the Tigris River. They order us to cross it. The entire troop – there are barely fifty Armenians left – enter the water to a depth of two meters or more in some places. Helping each other, we cross it.

On the other side, we realize that the Turkish troops and the leaders are afraid of the villagers. The villagers are even stripping the troops who remain on the road of their weapons. The troops do nothing. We come to understand that the English had entered Mosul. Two days later, we arrive in Mosul and settle in a place where the Tigris flows out of the city. They say the English had come, but we see no trace of the English. Above all, we see the entire plain filled with an imposing presence of the Turkish army and its munitions.

When we settle in, they tell us that we'll stay there for a few days, but a few hours later, preparations are under way to set out again. They don't even allow us to cook the meal. I'm thinking there won't be a better opportunity to escape. I go to the master sergeant, "Sergeant Mustafa, for the love of God, allow me to go fetch some tea and other things from the city."

"Go, but come back soon. We're getting ready to move." With the permission, I leave immediately, flying rather than walking, to reach Mosul as quickly as possible.

On the way, I run across the captain, "Where are you going, chef, my son?"

"Effendi, I'm going to buy some tea and other things for Sergeant Mustafa."

"Go, my son, but be back quickly."

When I enter the city, I see that there are almost no English there. The Turkish army fills the city. I'm confused. Right then, I meet a young man named Onnig from Niğde and ask, "What's happening?"

“Hey! Don’t be afraid. The English have arrived and within eight days there won’t be a single Turkish soldier here.”

“Please,” I beg, “take me to your house until I find my sister and brother.” He agrees. I go with him and for two days I don’t leave the house out of fear. The third day, my sister and brother, having heard about me, come and find me.

A Businessman Is Born

The day I escape, many others who had also heard about the presence of the English, flee also. Only twenty-five traveled with the Turkish troops to Demirkapi, and they’re brought back by means of a telegram demand the English had sent.³²

I accompany my sister and brother home. The next day, the English are taking over all the silos of wheat, barley, and so on. I manage to get hired by them. I and others fill wheat and barley into sacks and the English take them away. I fear that these English are not reliable; they might leave and go back. So, I say to myself, “Even if the job is that of only a manual laborer, I’m better off with them. If they go, I’ll go with them.” I work for about ten days in this fashion and when I see that the Turks are withdrawing day after day and the English are growing in number, I leave that job and begin to look around.

During that time, I meet Movses Effendi Ashjian who was working for the English as a translator. I ask him to find me a job, and two days later he finds me temporary work as an office boy at a law office.

That Movses Effendi was put to work with a pickaxe, whereas the English let Smpad Effendi go wherever he wanted, and Zakaria Effendi remained in Mosul.

I stay at the law office a few days and realize that the job is not suitable, so after fifteen days, I quit. I hear from an Armenian from Aintab that the British are in need of a cook. I go and get hired as cook. I work there for a month for them but there’s no break in the work. I stay until midnight and during the day it’s impossible to rest. I can’t endure the job, so I quit it at the end of the month.

After looking around for a few days, I see that Ohanian Effendi is taking over all the English contracts. I present myself to him and ask for a job. “Very well. Wait a few days. We’ll get a contract to build a road to Hamam Ali.³³ Surely, I can find a job for you.” A few days later, they get the contract for the road, open a grocery store for the workers, and put me in charge.

³² “Demirkapi,” that is to say the “iron gate,” probably a figurative way of referring to Istanbul.

³³ A town located about 25 km south of Mosul, on the right bank of the Tigris.

Since the road is supposed to be completed within seven weeks, the workers are supposed to be able to find everything they need atop the mountain in order to avoid not working. The first two weeks, many bags of bread spoil and I have to dump them in the river because a contract had been made with the baker for a set number of loaves of bread per day. But since the workers are fewer than anticipated, there's leftover bread daily. Fifteen days later, however, a few thousand workers begin to work and things are normalized.

I'm doing a terrific business . . .³⁴

³⁴ **Editors' note.**- The manuscript narrative ends abruptly here.

Epilogue

Gladys Der Balian-Pardo

It seems clear to me that my father committed to paper his honest emotions concerning these experiences in order to fulfill a duty of remembrance. Lest these “tears of blood” that had watered the roads of exile sink into oblivion, he composed an “a posteriori journal.”

After the Mosul episode, I have no follow-up documentation. I know only that my father found the family of their maternal uncle, Benjamin Andelian, in Aleppo in 1921. Benjamin had been deported from Aintab to Hama, Homs, and Selemiah; he died of typhus at the age of forty-five, leaving a thirty-seven-year-old widow and six children. Their eighteen-year-old daughter died shortly thereafter, also a victim of typhus. Quite naturally, my father became head of the family. He arrived in France in 1926 and, as soon as he was able to provide for their needs, brought the whole family over at the end of 1928, with the exception of his sister Azniv, who had married Avédis Kenadjian in Addis Ababa, and his sister-in-law Loussine Andelian who had married Hagop Demirdjian in Chicago in 1921.

My father married his cousin, Azniv Andelian, in 1929, in Pavillons-sous-Bois. They lived in Sarcelles, then Enghien-les-Bains from 1930. They had two children: Gladys Lucie, born in 1933, and Georges Puzant, born in 1943. All members of the Andelian family emigrated to the United States between 1931 and 1934. My father fiercely refused to follow them, claiming that he had made France his homeland. His gratitude to the host land that he loved and revered was infinite. He had decided to live and die there as a French citizen.

His younger brother Sarkis, orphaned at the age of four, had been unable to taste the warmth and familial tenderness of either childhood or adolescence, making the building of a personality very difficult. Nevertheless, established in Paris, he became the

internationally renowned shoe designer who won on behalf of France some of the most prestigious awards between 1934 and 1970. He too always refused to leave that homeland. He married Keghetzig Aïdenian in 1945. They had a daughter, Astrid Iris Diane, born in 1950. He passed away on March 29, 1996.

My father's sister Azniv married Avédis Kenadjian in 1920 in Addis Ababa and had six children: Ardachès, Hagop, Alice, Krikor, Anahid, Hraïr. She died in the 1970s.

Hagop Der Balian was an imposing Patriarch, the cornerstone. With great modesty, he combined authority, courage, dignity, generosity, intelligence, tenderness and subtlety. He knew how to find the key to solving any problem, but displaying his feelings was just not done. Still, at evening gatherings with friends who always came in large numbers, many like him from Aintab, the conversation slipped unerringly toward that ever-present past. When his eyes became misty and his voice broke, the sight of my father whose vulnerability I suddenly discovered, became unbearable for the child that I was; all I wanted then was for that "refrain" to stop. That is why I never wanted to ask him about that period, which I have infinitely regretted ever since.

He secured the livelihood of his family and the studies of his children. He provided them with all possible well-being. Life had stripped him of his roots, exhausted and bruised him, but he overcame all the hardship, without ever complaining. He had no doubt that the future would always be better. With his children raised and established in their lives, for the first time in his life he no longer had any duty or obligation toward anyone. He had the joy of knowing his grandson, Olivier Emmanuel Raffi, born in 1970.

Throughout his life, my father never owned any material possessions. But the richness of his heart knew no bounds. He gave away everything he had, and even what he did not have. Walking with Death for such a long time had revealed to him the value of Life which he saw as an astonishing mixture of the sacred,

the relative and... vanity. He used to say: “We must work as if we were to live eternally, but always keep in mind that the next second does not belong to us.” In his much-tried heart, there was no room for hatred but a sadness in admitting that men sometimes simply forget to be human.

As the days passed, a perfidious weariness crept in on him. The flame faded little by little and died out on February 4, 1972. He was only seventy-five years old. Seventy-five years of dedication, self-sacrifice and love. He now had the right to leave.

If justice exists, I hope that today he rests in peace, surrounded by all those he loved.

Aintab, the Armenian Church and the city at the back
(Source: Osman Koker (ed.), *Armenians in Turkey 100 years ago*, Yayincilik, Istanbul, 2005, p. 283)

Այնթապ, հայոց եկեղեցին եւ քաղաքը

Adana, the Armenian Evangelical Church and the city at the back
(Source: Osman Koker (ed.), *Armenians in Turkey 100 years ago*,
Birazamanlar Yayincilik, Istanbul, 2005, p. 248)

Ատանա, հայ անետարանական եկեղեցին եւ քաղաքը

Der Zor: The Market

(Source: Armenian Genocide-Museum-Institute Collection)

Տէր Զորի շուկան

(Ադրբիլի՝ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի հաւաքածոյ)

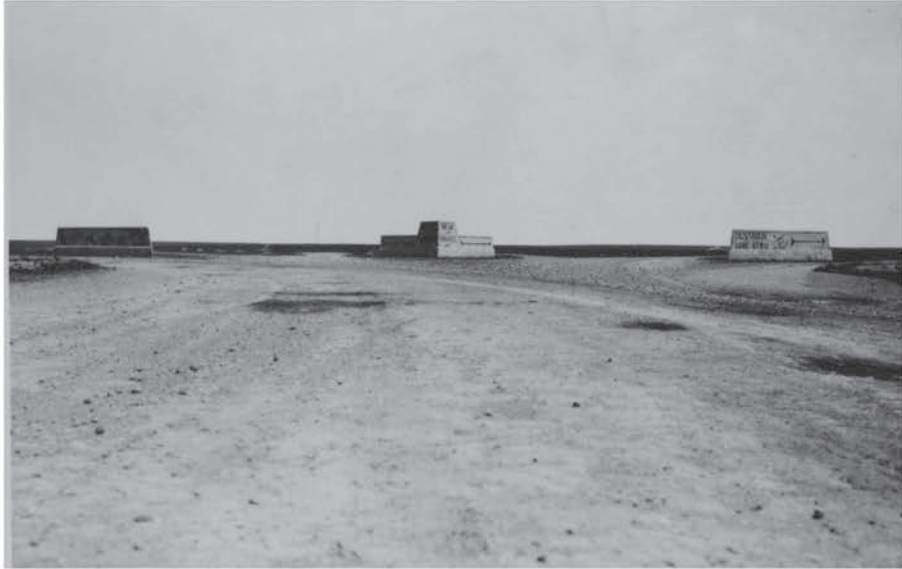

A Der Zor street

(Source: Armenian Genocide-Museum-Institute Collection)

Տէր Զոր. փողոց մը

(Ադրբիլի՝ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի հաւաքածոյ)

Ras ul-Ayn

(Source: Armenian Genocide-Museum-Institute Collection)

Րաս Ուլ Այն

(Աղբիւր՝ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի հաւաքածոյ)

The three survivors, Sarkis, Azniv and Hagop Der Balian, in Paris, 1946

Երեք վերապրողները՝ Սարգիս, Ազնիւ եւ Յակոբ Տէր Պալեաններ, Փարիզ, 1946

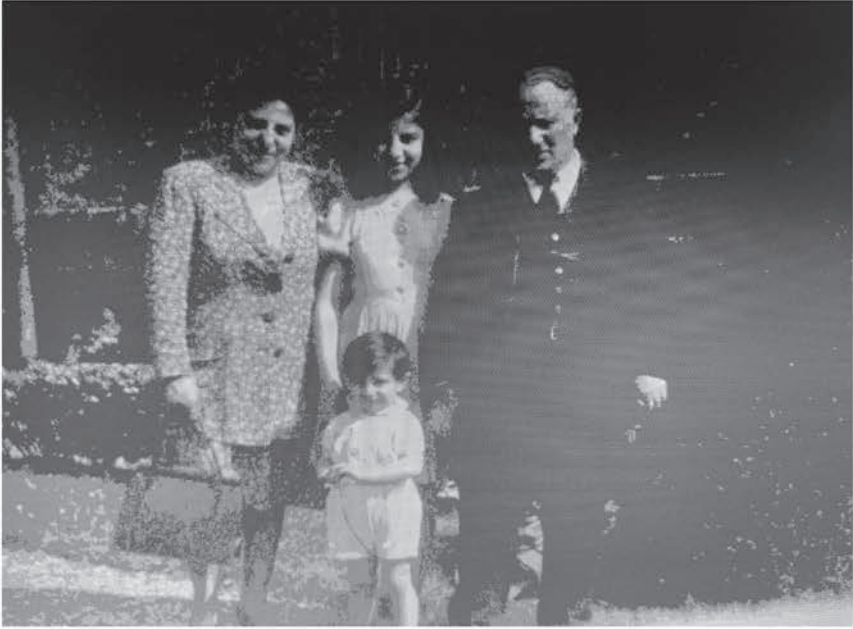
Hagop Der Balian's grandfather and his son, Hagop's father
Յակոբ Տէր Պալեանի մեծհայրն ու հայրը

Hagop Der Balian with his wife, Azniv Andelian in 1929
Յակոբ Տէր Պալեան իր կնոջ՝ Ազնիւ Անտիլեանին հետ, 1929ին

Gladys and Hagop Der Balian, Yervant Andelian, Azniv Andelian-Der Balian
Կլատիս եւ Յակոբ Տէր Պալեան, Երուանդ Անտիլեան, Ազնիւ Անտիլեան-Տէր
Պալեան

The Hagop Der Balian Family
Յակոբ Տէր Պալեան ընտանիքը

Azniv, Gladys, Yervant, Hagop, Sarkis' wife, Sarkis, unknown
Ազնի, Կլատիս, Երուանդ, Յակոբ, Սարգիսին կինը, Սարգիս, անծանօթ

Azniv and George Der Balian, Yervant Andelian, Gladys and Hagop Der Balian
 Ազնիւ եւ Ճորճ Տէր Պալեան, Երուանդ Անտիլեան, Կլատիս եւ Յակոբ Տէր Պալեան

Top row: Gladys, Sarkis and Hagop. Seated: Azniv, George, ???, Sarkis' wife
 Ուոքի՛ Կլատիս, Սարգիս, Յակոբ. նստած՝ Ազնիւ, Ճորճ, անձ., Սարգիսին կինը

Sarkis Der Balian with his wife Keghetsig Aidenian, in his shoe shop in Paris
Սարգիս Տէր Պալեան իր կնոջ՝ Գեղեցիկ Այտինեանին հետ, Փարիզի իր
խանութին մէջ

Sarkis Der Balian with his wife Keghetsig Aidenian
Սարգիս Տէր Պալեան իր կնոջ՝ Գեղեցիկ Այտինեանին հետ

ԻՆՉՊԷՍ ԱՆՑԱՆ ԻՄ ՕՐԵՐ

Հայկական Փիքարեսք Մը

Յակոբ Տէր Պալեան

Ներածութիւն՝

Քէն Սենիորի եւ Անդրանիկ Տազեսեան

Հայ Քրիստոնէական Փիքարեսք Մը

Քէն Սենիորի
Անդրանիկ Տագսեան

Եթէ յանդունդս ներքինս սուզեալ գլորիցիմք՝
Յերկինս ցուցանես
Գրիգոր Նարեկացի, *Մատենանոց Ողբերգութեան (Բան ԾԱ.)*

«Աուշուիցէն ետք բանաստեղծութիւն չի կրնար գոյանալ»ը՝ Թէոտոր Ատորնոյի նշանաւոր հաստատումն է: Այդուհանդերձ, ցեղասպանութեան մասին դեռեւս գրականութիւն կը ծնի: Անպատմելի տառապանքը – զուգորդաբար – արտայատութիւն կը ցանկայ ոչ միայն իր խորութեան եւ տարողութեան պատճառով, այլեւ այն յոյսով որ տառապանքը անդրանցնող իմաստաւորում կրնայ գտնուիլ: Միւս կողմէն, սակայն, Ատորնօն ճիշտ էր, թէ՛ արդի աշխարհին մէջ, ցեղասպանութիւնը գեղարուեստօրէն ներկայացնելու որեւէ փորձ՝ դատապարտուած է ձախողութեան: Որովհետեւ, եթէ աչքէ անցընենք լուսաւորութեան դարաշրջանէն սկսեալ անընդմէջ պատահած ոչնչացման եղելութիւնները, եւ նայինք 20րդ դարուն հերերօներու 1904ի կոտորածով սկսած նման եղելութիւններուն, ապա կը տեսնենք, թէ արդիականութիւնը ցեղասպանութեան հունտ կը պարունակէ¹: Արդիականութեան հայեցակարգով գործող արդի գրականութիւնը, հետեւաբար, մաս եւ բաժինն է ցեղասպանական բարոյակարգին: Արդարեւ, արդիականութեան սիւները՝ հմայաթափ տիեզերք, մերժում՝ բարոյական ասանդներու (զորս Քանթ 'խնամակալ' - tutelage - կը կոչէր), գործիական բանականութիւն, եւ անհատի ինքնավար ու միջանկեալ - buffered – անգիտակցականութիւն՝ արդի գրականութեան ալ սիւներն են²: Հետեւաբար, այնքան ալ զարմանալի չէ որ ազատադրոյթ մարդասիրական գրականութիւնը կարողականութիւն չունի ցեղասպանութեանց վրայ³:

¹ Ասոյթը, թէ՛ լուսաւորութիւնը ցեղասպանութիւն կու տայ, ամէնաուշագրաւ ծեով յառաջադրուած է Հորքայմըրի եւ Ատորնոյի *The Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments* (ed. Gunzelin Schmid Noerr; trans. Edmund Jephcott, Stanford University Press, 2002) գիրքին մէջ:

² Գաղափարը՝ “buffered” արդի գիտակցումին, կը պատկանի Չարլզ Թէյլլորի (*A Secular Age*, Belknap Press of Harvard University Press, 2007, էջ 134-42):

³ Տե՛ս՝ Ռուփինա Փիլոմեանի “Problematic Aspects of Reading Genocide Literature” նիւթը՝ Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի խմբագրած *Remembrance and Denial: The Case*

Յեղասպանության առնչուող գրական փորձերը որոշ չափով արմատացած են լուսաւորական միտք-մարմին երկեակ մտածողութեան մէջ, ուր մէկնումէկը կ'առանձնաշորհով ի հեճուկս միւսին: Մարմինն առանձնաշորհող արտայայտչապաշտ մօտեցումները շուտ կը հասնին ընթերցողին զգայնութեան եւ կը յագեցնեն անոնց, որոնք մօտէն կապուած չեն դէպքերուն: Զուգորդաբար, եղելութիւններուն դրապաշտ մատուցումը՝ իրապաշտութենէ մինչեւ հանդիսապաշտութեամբ ներկայացուած գեղագէտ հայեցակարգերէն որեւէ մէկով, կը ծախողի մեր զգայական խորքին առնչով, նոյնիսկ երբ ամրագրուած է վիճակագրութեամբ կամ պատմական պատկերաւորութեամբ: Յեղասպանութեան տառապանքին արժանապատուութիւնը փոխանցող հազուագիւտ պատումներ միայն կը թրթռացնեն ցեղի (tribe) եւ ընկերային գիտութիւններու աշխարհը: Ասոնք կը թուին անձնական վկայութիւններ ըլլալ, մարդկային էաբանական սահմաններէն անդին անցնող երեակայութեամբ ու զգայականութեամբ⁴: Թերեւս գրականութիւն մը, որ նուազ յաւակնոտ է ազդու դառնալու, նուազ կրողն է լուսաւորութեան ամաններուն, գրականութիւն՝ որուն յղումներու շրջագիծը ամբողջութեամբ նիւթապատական չէ, աւելի հաւանական է որ ազդուօրէն առնչով ցեղասպանութեան հետ: Ի վերջոյ, երբ պարզ տրամաբանութիւնը թելադրէ թէ անկարելի է շրջանցել մարդկային սահմանափակումները, մարդ կը յենի յոյսի այլ աղբիւրի: Այսպիսին կը թուի ըլլալ Յակոբ Տէր Պալեանի *Ինչպէս անցան իմ օրերի...* պարագան:

Յակոբին եւ իր ընտանիքին դիմագրաւած փորձութիւններէն տարիներ ետք գրուած այս պատումը կը վկայէ 1894-1923 երկարող Հա-

of the Armenian Genocide (Wayne State University Press, Detroit, 1998) գիրքին մէջ, էջ 175-86: Այլ առումով, պարբերական մամուլը ընդունած է գրականութեան մէջ թրոման յաջողապէս մատուցելու դժուարութիւնը (տե՛ս՝ Parul Sehgalի “The Case Against the Trauma Plot.” *The New Yorker*, 27 Դեկտեմբեր 2021 գրութիւնները):

⁴ Նկատառելի է, օրինակ Լեւոն Զաւէն Սիւրմէլեանի *I Ask You Ladies and Gentlemen* (Armenian Institute, London, [1945] 2019), կամ Սվետլանա Ալեքսիեւիչի անձնագրողութեան վկայութիւնները՝ Բ. աշխարհամարտի, ԱՖղանիստանի, կամ Չերնուպիլի մասին: Հայոց Յեղասպանութեան գրական գեղարուեստականացման առնչութեամբ, տե՛ս՝ Փիրումեանի “New Directions in Literary Responses to the Armenian Genocide” ուսումնասիրութիւնը՝ Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի խմբագրած *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide* (NJ, New Brunswick, Transaction Publishers, 2003) գիրքին մէջ:

յոց Յեղասպանութեան 1915-16ի բուռն շրջանին մասին⁵: Յեղասպանութեան անմիջական վկայութիւնները ինքնին ստուգապատում ժանր մըն են: Իսկ այս կարճ պատումը, որոշ առումով, համեստ յաւելում մըն է այս նիւթին մասին առկայ հսկայ շեղծին⁶: Գիրքին ներածականին մէջ Յարութին Գէորգեան կ'ակնարկէ Հայոց Յեղասպանութեան տասնեակներով յուշագրութիւններու, որոնցմէ շատերը ունին ընտանեկան պատումներու նմանութիւններ: Ասոնք կը սկսին յարաբերաբար հանդարտ, ընդհանրապէս ծաղկուն, տոհմիկ կեանքի մը նկարագրութեամբ, որ յանկարծ բրտօրէն կ'ընդհատի *սեֆերպէրլիքի* (զինուորագրութեան) կամ տեղահանութեան տարածայնութիւններով: Երկմտութեան շրջան մը կը յաջորդէ ասոր, մինչ մարդիկ կը ճգնին խորաչափել առօրեայ կեանքի ընդհատումը: Կը յաջորդէ ցնցումը, երբ առօրեան այդքան դիւրութեամբ կը շրջուի սարսափի: Կը յաջորդեն քաշքշուքները՝ անապատի անվերջ թափառումներուն, վտանգաւոր գետանցումներուն, նուաստացումները, խժոժութիւնները, բիրտ մահերը, ու ... վերապրումը փրկուած մնացորդացի մը: Այս բոլորը աստուածաշնչական տարողութիւններով գողգոթայ մը կը յուշեն: Յակոբ Տէր Պալեանի *Ինչպէս անցան իմ օրերը...* ունի վերո-

⁵ Յստակ չէ թէ Յակոբ երբ շարադրած է իր պատումը: Գրութեան պարզութիւնն ու նկատելի ինքնաբոլորութիւնը, որուն կ'ակնարկէ օրինակ իր դուստր Կլատիսը, որ անկարող կ'ըլլայ կարդալու ձեռագիրը - եւ պատումին անսպասելի կտրուկ ասարտը, կը խօսին սկզբնական տարիներու գրեթէ ինքնաբոլոր մղումով եղած շարադրանքի օգտին: Սակայն Մեսրոպ Ադամեանի նշումը, թէ՛ ձեռագիրը քերականօրէն անվրէպ է, կու տայ այն ենթադրութիւնը, թէ բնագիրը արդիւնքն է երկար աշխատանքի:

⁶ Յեղասպանութեան մեթոտական այլեայլ ելակէտերէ համապարփակ ընծայումի մը համար տե՛ս՝ Adam Jones (ed.), *Genocide*, SAGE Publications Ltd, London, 2008, *Sage Knowledge*, SAGE Library of International Relations, 28 Oct 2023, doi: <https://doi.org/10.4135/9781446261804> : Իսկ Յեղասպանութիւններու պատմական համապատկերի մը եւ Ի. դարուն պատահածներուն վրայ կեդրոնանանլու համար, տե՛ս՝ Eric D. Weitz, *A Century of Genocide*. 1st ed., Princeton University Press, 2003: Հայոց Յեղասպանութեան գիտական վերլուծութեան համար տե՛ս՝ Raymond H. Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (I. B. Tauris, London, 2011). պատումնագիտութեան համար տե՛ս՝ Vahé Tachjian, and G. M. Goshgarian, *Daily Life in the Abyss: Genocide Diaries, 1915-1918* (Berghahn, New York, 2017) ու՛ D. E. Miller & L. T. Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993: Իսկ ժխտումներու շուրջ առարկութիւններու՝ Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence Against the Armenians, 1789-2009* (Oxford University Press, 2015):

յիշեալ բոլոր յատկոյթները: Կառուցապաշտ մը պիտի ըսէր թէ Հայոց Յեղասպանութիւնը իր ուրոյն քերականութիւնն ունի:

Այդուհանդերձ, այս ժանրը, այս պատումը՝ վերնագրէն սկսեալ, կը համարձակի հերքել ականկալութիւններ: Ի. դարասկիզբի *Ինչպէս անցան իմ օրեր...* վերնագրեալ գիրքէ մը՝ մարդ թէյասեղաններու եւ պատմինթոնի դաշտերու պատմութիւն կ'ականկալէ, քան՝ սովահարութեան, հիւանդութեան եւ ընթացիկ մորթոտումներու ժամանակագրութիւն: Պատումը, առանձնացուած է ատենի համաշխարհային պատմութեան ծանրակշիռ դէպքերէն: Ան խոտորելով կը սեղմուի ընտանեկան ամէնօրեայ պատմութեան մէջ, ու հազիւ կը ջանայ դէպքերը տեղաւորել առաջին համաշխարհայինի կորիզային տեղաշարժերուն մէջ, բացի երբ ընտանիքը կ'առնչուի եւ կ'առերեսուի ատոնց: Չեն երեւիր մեր ականկալած անուններն ու եզրերը՝ Ապտուլ Համիտ Բ., Ճեմալ փաշա, երիտթուրքեր են.: Յուշագրողը չ'արծարծեր ընտանիքին Ատանայէն (հարաւ-կեդրոնական Թուրքիա), հիւսիսային Սուրիոյ վրայով մինչեւ Մուսուլ պարտադիր տեղահանութեան եւ աքսորի ճանապարհներուն ընթացքին եղած քաղաքական խօսակցութիւնները⁷: Արդարեւ, տեղանունը կը նշուի միայն երբ ընտանիքը մուտք կը գործէ այդ վայրը: Ատանայի մասին կը գիտնանք իբրեւ իրենց վերջին բնակարանը, Հալէպի մասին՝ իբրեւ իրենց մահուան նախասենեակը, Ռաս Ուլ Այնի մասին՝ իբրեւ իրենց սարսափի սկսնաւորումը, Տէր Ջորի մասին՝ գաղթականներուն մէջ անոր տխուր հռչակին տարածմամբ, եւ Մուսուլի մասին՝ երբ Յակոբ ու իր քոյրն ու եղբայրը կը փախչին զիրենք կալանաւորողներէն: Այս պատումին ուղենիշերը ընտանիքին ենթարկուած յաջորդական ողբերգութիւններն ու իվերջոյ անոնց ազատումն են: Յակոբ չի վերլուծեր, չի պնդեր, չի բարդացներ կառոյցը պատումին, որ կը զգենու խիստ անձնական բնոյթ, թերեւս այն աստիճան՝ որ Յակոբ չմտադրեց եր-

⁷ Յեղասպանութեան շրջանին Թուրքիոյ քաղաքական կացութեան վերաբերեալ բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ կան: Նախապէս նշուածներուն կարելի է անել-ցնել հետեւեալները.- Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (6th rev. ed., Berghahn Books, New York, 2003). նաեւ՝ Thomas De Waal, *Great Catastrophe: Armenians and Turks in the Shadow of Genocide* (Oxford University Press, 2015). նաեւ՝ Hans-Lukas Kieser, Margaret Lavinia Anderson, Seyhan Bayraktar, and Thomas Schmutz (eds.), *The End of the Ottomans: The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism* (I.B. Tauris, London, 2019), նաեւ՝ Ümit Kurt, *The Armenians of Aintab: The Economics of Genocide in an Ottoman Province* Harvard University Press, 2021.

բեւէ անոր հրատարակումը: Նոյնիսկ իր հարազատները տասնամեակներ կը սպասեն այդ մասին մտածելէ առաջ⁸:

Կերպարներու առումով նոյնպէս, պատումը լուսարձակի տակ կը կեդրոնացնէ եւ կը շրջանակէ դէպքերը լուսանկարի ճշգրտութեամբ: Երբ գողգոթան կը սկսի՝ Յակոբ շուրջ 18 տարեկան է, ձեռով մը մեծ՝ քան յուշագրողներէն շատեր⁹: Իր տարիքն ու իրավիճակը, դէպքերուն հետ զինք կը մղեն առաջնորդի քան թէ սովորական մանուկ-զոհի դերին: Յակոբին պատմութիւնը, ուստի, պատմութիւնն է գիտակցական տարիքի մտնող անձին, որ կը սորվի զինք եւ իր ընտանիքը ունեզրկելու եւ ոչնչացնելու ձգտող դաւադիր ընկերային աշխարհի մը մէջէն նաւարկել: Ականատես կը դառնանք իր կերպարին կերտումին, երբ դէպքերը Յակոբին խոհեմութեան, տոկունութեան եւ այլասիրութեան հատիկը կը բացայայտեն: Կը թուի՝ անձնագոհութեան ոչ մէկ հարթակի վրայ կանգ առնողն է ան. կը դառնայ աշխատանքի ստրուկ, այսինքն՝ ճամփաներ շինող, խոհարար, թարգմանիչ, փոռպան, հաշուապահ, եւ մանաւանդ քարտուղար: Ընտանիքին մնացորդացին առողջութեան եւ միջոցներու սպառման վերջին պահուն, գրելու իր կարողութիւնը հնարաւոր կը դարձնէ հաղորդակցիլ Իսթանպուլի հայ հեղինակութեանց, որոնք կը յաջողին փրկել զինք եւ իր հարազատները: Վերապրելու իր ճիգին մէջ, Յակոբ կը սորվի զինք գերեվարողներուն ազահութիւնը հակակշռել, մատչիլ անոնց բարոյական բանականութեան, մինչ միշտ կախեալ կը մնայ

⁸ Յակոբ Տէր Պալեանի դուստր Կլատիս Տէր Պալեան-Փարտօն կը հաւաստէ թէ իր հայրը երբեք չնպատակադրեց հրատարակել իր յուշագրութիւնը:

⁹ Այդպիսին են, օրինակ դէպքերուն սկիզբը հինգ տարեկան եղած Գաննիկ Փանեանի յուշերը (Garrik Banean, *Goodbye, Antoura: A Memoir of the Armenian Genocide*, edited by Aram Goudsouzian, trans. Simon Beugekian, Stanford University Press, 2015): Նման մանկական յուշերու շարքին են Քերոբ Պըտուկեանի *Some of Us Survived: The Story of an Armenian Boy* (Farrar Straus & Giroux, New York, 1979), Արամ Հայկազի *Four Years in the Mountains of Kurdistan: An Armenian Boy's Memoir of Survival* (translated from the Armenian by Iris Haigaz Chekemian, Maiden Lane Press, New York, 2015) եւ Բաբկէն Ինճարապեանի *Azo the Slave Boy and his Road to Freedom* (Gomidas Institute, London, 2015) վկայութիւնները: Գիտական ուսումնասիրութեան համար տե՛ս՝ Նազան Մաքսուտեանի *Ottoman Children and Youth in World War I* (Syracuse University Press, Syracuse, 2019) հատորը: Պատանիի յարաբերաբար հազուագիւտ պատումի մը համար տե՛ս՝ Yervant N. Alexanian, *Forced into Genocide: Memoirs of an Armenian Soldier in the Ottoman Turkish Army*, edited by Adrienne G. Alexanian; translation from Armenian by Simon Beugekian (in Collaboration with Adrienne G. Alexanian), Transaction Publishers (Taylor & Francis), 2017:

անոնց գուրթն: Ան ենթակայ կը մնայ անոնց ազնուութեան նրբամիտ խաղերուն եւ անսանձ բրտութիւններուն, որոնք կեանքի երկվայրկեանական փրկութիւն կամ կորուստ կրնան պատճառել: Կը տեսնենք նաեւ թէ ինչպէս քրիստոնեայ հայութիւնը ոչնչացնելու որոշումը ո՛չ արագ էր առնուած, ո՛չ ալ միանման գործադրուած: Ոչնչացումը կը ծաւալի ու կը կծկուի մինչ արաբ, չեչէն եւ թուրք հրոսակներ կը գործեն իւրաքանչիւրը ըստ տարբեր եւ փոխառող շարժառիթներու, այն աստիճան՝ որ նոյնիսկ տիրահռչակ Րաս Ուլ Այնի գաղթականները պահ մը վերատեսչութեան տակը կ'անցնի յարաբերաբար բարեմիտ պաշտօնատարի մը: Այս բոլորին ընթացքին Յակոբին գրելառճը ընդհանրապէս զուսպ է, գրեթէ անմիջական, խժոժութիւններուն հանդէպ - կամ իր սիրելիները փրկելու անկարողութեան պահերուն - հազուադէպօրէն պոռթկացող: Հազուադիւս պարագաները, երբ ան կը դիմէ ընթերցողին, իր յուսաբեկութեան պահերն են: Նոյնիսկ այդ պահերուն իր պայքարը իր հակառակորդներուն դէմ տարերայնօրէն կը քակուի իբրեւ Յակոբին եւ իր անձին միջեւ ծաւալող փորձաքննութիւններու շարք մը, մինչ ան կը յաղթահարէ անյուսութիւնը եւ կը ճգնի հնարել այն նեղ արահետը որ իր ընտանիքին մնացորդացը պիտի առաջնորդէր ցեղասպանական համապատկերին բաւիղներէն:

Յակոբին կերպարը կրնայ նաեւ մասամբ բացատրել իր փրկութիւնը, մանաւանդ որ իր տարեկից երիտասարդները ընդհանրապէս առաջիններէն էին որ կը խողխողուէին: Ի՞նչպէս ան վերապրեցաւ եւ փրկեց իր չորս հարազատներէն երկուքը, մինչ շատ ուրիշներ մահացան: Արդե՞՞ք կարճահասակ էր եւ իբրեւ փոքրիկ խուսափեցաւ, թէ՞ երբեմն աղջկայ զգեստ հագուեցաւ՝ աչքերէ վրիպելու համար, թէ՞ կենաց մահու վայրկեաններուն իր արագ սրամտութեամբ, թէ՞ կրցաւ իր միտքը պատճիներէ զինք չարչրկողներուն մտադրոյթով եւ խելացիօրէն - երբեմն ալ ստահակի նման - սեղանը անոնց վրայ շրջել: Թէ՞ իբրեւ կարեկից երիտասարդ՝ ան սիրուած ու յարգուած էր ոչ միայն բարեմիտներէ, ալեւ նոյնիսկ՝ զինք կալանաւորած շատերէն, թէ՞ պարզապէս բախտ էր, կամ՝ նախախնամութիւն: Հաւանաբար այս բոլորն ալ դեր ունեցան: Յստակօրէն պարզուողը, սակայն, համեստ բայց վճռական երիտասարդ մարդու մը կամքն է՝ իր անձին որեւէ գնով իր ընտանիքը փրկելու:

Անշուշտ Յեղասպանութեան մասին լաւ բան չկայ, բայց սխալ չ'ըլլար չանտեսել այն զուգորդական փաստերը, թէ կործանիչ եղելու-

թիւնները կրնան մշակութային ինքնութիւն պողպատել: Այսպէս, նուաստացնելու համադրուած ճիգը կրնայ հպարտանք սերմանել, իսկ ոչնչացնելու համակարգուած ծրագիր մը կրնայ վերանորոգումի առաջնորդել: Յիրաւի, առնուազն մէկ քաղաքակրթութեան հիմնադիր պատումը կը կեդրոնանայ միանձնեայ փրկարարի մը վրայ որ նուաստացում եւ տառապանք կը կրէ որպէսզի զուգորդաբար կեանքին վերադառնայ յաղթականօրէն: Այս քրիստոնէական պատմութիւնը իր մէջ խառնած է արդի անգլիալեզու գրական աւանդը՝ Չարլզ Տիքընզէն մինչեւ Քորմէք Մքքարթի:

Փիլիսոփայ Չարլզ Թէյլըրին համար «ընկերային երեւակայումը» «մեր ընկերային կեանքը հաւաքաբար, նոյնիսկ կանխատեսօրէն երեւակայելու» եղանակն է¹⁰: Հետեւաբար, զարմանալի չէ որ քրիստոնեայ ընկերաբանական երեւակայութիւն մը կերտէ արդի պատումը մշակոյթի մը, որ աւելի հին է ու աւելի քրիստոնէական քան Տիքըն-ինն ու Մքքարթիինը¹¹: Հայոց Յեղասպանութեան մասին գիրքերը, օրինակ, յաճախ իրենց բովանդակութիւնը կը շրջանակեն, կամ նոյնիսկ իրենց վերնագրերը կը դնեն քրիստոնէական թեմաներու համապատասխան¹²:

Ինչպէս անցան իմ օրերը... կը մանրամասնէ դէպքեր, որոնք շատեր առանց տատամսելու պիտի խմբաւորէին իբրեւ «խժոժութիւններ»: Բայց այդ բառը երբեք չի հանդիպիր բնագրին մէջ, եւ մինչ Յակոբ պարբերաբար կ'ընդունի որ անյոյս է, ան կը յարատեւէ: Ան գործուն հաւատացեալ չէ, երբեմն ալ իր պատումին մէջ կը ցուցաբե-

¹⁰ Taylor, էջ 146:

¹¹ Լորն Շիրինեան կը նշէ թէ վերապրողներու յուշագրութիւններ յաճախ քրիստոնէական շրջանակներ ունին (Lorne Shirinian, “Survivor Memoirs of the Armenian Genocide as Cultural History,” *Remembrance and Denial*, էջ 168): Ասիկա յարանուանական քայլ մը պէտք չէ նկատել, այլ՝ թէ Ի. դարասկիզբի հայկական ինքնութիւնը անբաժանելի է քրիստոնէական կրօնքէն, եւ որովհետեւ երիտօրութրու հայ բնակչութիւնը ջնջելու ծրագիրը պայմանատրուած էր քրիստոնեայ ներկայութիւնը - մասնատրաբար հայերը, բայց նաեւ արեւելեան ուղղափառ, կաթոլիկ, ասորի, եւ բողոքական եկեղեցիներու անդամները - չէզոքացնելու քաղաքականութեամբ (տե՛ս՝ Kevorkian եւ աւելի վիճարկային՝ Benny Morris, and Ze'evi Drorի հատորը [*The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894-1924*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2019]):

¹² Այսպիսի երկու օրինակներ են Պալաքեանի (Grikoris Balakian, *Armenian Golgotha* (translated by Peter Balakian with Aris Sevag, 1st ed., Alfred A. Knopf, [1922, 1959] 2009) եւ Սալբիի (M. Salbi [Aram Sahakian], *Our Cross*, trans. Ishkhan Chinpashean, H. and K. Manjikian Publications, Studio City, California, 2014) հատորները:

րէ բացակայութիւնը կղեր գնահատելու, բայց որոշ է որ ան կու գայ խորապէս հաւատացեալ աւանդներով ընտանիքէ մը, որ հաւանաբար կապ ունի իր վարուելակերպին հետ¹³: Սակայն իր մղիչ ոգին կ'առնչուի կրօնական մշակոյթի մը. ընթերցուող պատումը ամբողջութեամբ ծննդաբանական տարբեր պորտէ յառաջացած կը թուի: Ինչպիսի պատմութիւն է այն որ կը պատկերացնէ երիտասարդ ստահակի մը վերապրումը՝ հակառակ խոչընդոտներու: Ան, որ իր խելքին եւ տոկունութեան շնորհիւ կը յաջողի խլել թշնամի, անմարդկային աշխարհի ժանիքներէն: Այսպիսի ժանրը գրականութեան մէջ ծանօթ է փիքարեսք անունով¹⁴: Երբ նկատենք թէ ինչպէս այս պատումը կը ծիլ քրիստոնէական ընկերաբանական ճանաչելի երեակայութենէ մը եւ կը դառնայ ուղեգիծը խելացի ու ատակ երիտասարդի մը՝ մարդ կրնայ տեսնել *Ինչպէս անցան իմ օրերը...* ցարդ անծանօթ ժանրի մը՝ **քրիստոնէական** փիքարեսք ժանրին մէջ:

Եթէ նկատի չառնենք թէ *Ինչպէս անցան իմ օրերը...* ոչ-երեակայական յուշագրութիւն է, ապա կը տեսնենք որ պատումը նմանութիւններ ունի փիքարեսքեան նշանաւոր վէպի մը՝ *Lazarillo de Tormes*ի (*La Vida de Lazarillo de Tormes*, 1554) հետ¹⁵: Յակոբն ալ Լազարիլլոյին պէս, պարզամիտ կը սկսի իր կեանքը եւ յուսահատօրէն կը գերազանցուի հսկայ ուժերէ, որոնք լծուած են զինք չարաշահելու մինչեւ մահ: Երկուքն ալ արագօրէն կը սորվին եւ իրենց

¹³ Ճորճ Տէր Պալեան կը նշէ, թէ իր հայրը «գործուն հաւատացեալ չէր», բայց մերթնդմերթ տնօրինէր ի կ'ընդունէր հայ առաքելական հոգեւորականներ (ելմակ, 29 Յունուար 2024): Կլատիս Տէր Պալեան-Փարտօ տողատակի ծանօթագրութեամբ կը հաաստէ, թէ Տէր Պալեաններու գերդաստանը 13 սերունդ հոգեւորականներ ունեցած է մինչեւ Ի. դարասկիզբը, որուն համար ալ կցուած է իրենց ազգանունին Տէր մակդիրը:

¹⁴ Փիքարեսքին աննշութեամբ, տե՛ս՝ J.A.G. Ardila, *The Picaresque Novel in Western Literature: From the Sixteenth Century to the Neopicaresque* (Cambridge University Press, 2015) եւ Alexander Blackburn, *The Myth of the Picaresque Continuity and Transformation in the Picaresque Novel, 1554-1954*, (1st ed., the University of North Carolina Press, 1979):

¹⁵ Յակոբ Տէր Պալեանի պատումը փիքարեսք նկատելէ աւելի ճիշտ պիտի ըլլար նշել թէ փիքարեսքը կը ներկայացնէ քրիստոնէայ պատում մը, ինչպէս Սամսոն կ'ենթադրէ՝ «[Փիքարեսքին] բարոյագրկումն ու անկումը իր դրականութենէն, կ'արտացոլէ եւ կը քննադատէ ընկերութեան ծախողումներն ու վրիպումները, մինչ ընկերութեան փրկագործումն ու ազատումը կը հետեւի քրիստոնէական յարութեան եւ հոգեւոր վերարթնացումի իտէալական օրինակին» (Alexander Samson, “Lazarillo de Tormes and the Dream of a World Without Poverty,” *The Picaresque Novel in Western Literature*, J. A. G. Ardila (ed.), էջ 31):

բռնակալներուն դէմ կը գտնեն միջոցներ, որոնցմէ ըստ երեւոյթին երկուքն ալ զուրկ էին: Երկուքն ալ կը նախապատուեն իրենց վերապրումը, քան՝ վերացական սկզբունքներ, երկուքն ալ գործարքային որոշակի յաջողութիւն կ'արձանագրեն՝ ծայրայեղ չքաւորութեան պայմաններու մէջ: Այդուհանդերձ, տարբերութիւնը՝ *Ինչպէս անցան իմ օրերի...* եւ Լազարիլլոյի միջեւ, իրապէս յայտնութիւն է: Յակոբին անձնական վերապրումը անբաժանելի է իր ընտանիքի անդամներուն վերապրումէն: Ան կը զօրանայ երբ ընտանիքը կը վերապրի, կը կենսագրուի երբ ընտանիքը կը նահանջէ: Յիրաւի, Յակոբին եւ գրական կերպարատեսակ Փիքարոյին միջեւ նմանութիւնը կ'աւարտի ոչ թէ այն փաստով թէ մէկը յուշագրութիւն է, իսկ միւսը երեակայագրութիւն, այլ՝ զօրակցութեան եւ բարոյականութեան դիմաց: Փիքարոյին նման, Յակոբ կրնայ սակարկել, երբ ուրիշներ պիտի ընկրկէին. կրնայ փութուտութեամբ շորթել, երբ թուրք զինուորներուն ճաշին միսը կը խաղարկէ՝ սոված ու ստրկացուած հայ գործաւորներ կերակրելու: Այդուհանդերձ, ան երբեք չի դիմեր բիրտ վրէժխնդրութեան, մինչ Լազարիլլօն կը դիմէ՝ երբ խաղի կը բերէ իր աչազուրկ չարչարողը՝ ցատկելու սինաքարի մը: Անդին, երբ Յակոբ կը յաջողի ձեռք անցընել դանակ մը, եւ մինչ ընթերցողը կ'ակնկալէ յուսաբեկ բռնարարք մը՝ իր դահիճներուն դէմ, կամ նոյնիսկ անձնասպանութիւն, ան դանակը հանդարտութեամբ կը գործածէ քրոջ մազերը կտրելու, որպէսզի վերջինս տղու նմանի եւ հեռու պահուի փոքրեր բռնաբարողներէ: Մինչ ան կը տոկայ ձեծերուն եւ նուաստացումներուն՝ վրէժխնդրութիւն չ'անցնիր իր մտքին երեակայութենէն. յաճախ ալ բարիով կը փոխադարձէ չարին: Կարճ՝ Յակոբը իրապէս քրիստոնէայ փիքարօ է:

Որոշ է որ կարելի չէ երեակայածին Լազարիլլոյի ու երիտասարդ Յակոբի կերպարներուն բաղդատականը շատ հեռու տանիլ: Ուշագրաւ է, սակայն, որ մինչ անօթութիւնը կը ստիպէ Լազարիլլոյին առկախելու իր բարոյականը (իսկ ընթերցողին՝ արդարացնելու Լազարիլլոյին դատողութիւնը դադրեցնելը), անդին Յակոբին անօթութիւնը կը ստիպէ որ ան երկակենցաղներ հում ուտէ եւ մերժէ իր արժանապատուութիւնը զոհել վերապրելու բազմինին: Աւելի քան մէկ անգամ, Յակոբ պատրաստ է մեռնելու, քան թէ - գալարեալ պահու մը - սրբապղծելու եղբօր մարմինը՝ վերագտնելու համար ոսկեդրամները, որոնք կրնային վերապրում ապահովել: Երբեմն, սակայն, յուսաբեկումը կը կլանէ Յակոբը, մանաւանդ երբ կը տեսնէ մահը ցա-

ատանջ իր ծնողքին եւ քրոջ՝ յառաջացեալ ոսկրախտէ տառապող ութնամեայ Կլատիսին: Վերջինս անսանձ կ'ողբայ եւ կը պահանջէ որ շուք տեղ մը տարուի, ուր բազմութիւն մը խուժած է արդէն: Հոն, անքուն եւ անօգ Յակոբ կը խոստովանի. «*խելքս ալ գնաց եւ խենթանալու աստիճանի եկած եմ*»: Գիտնալով որ ստիպուած պիտի ըլլայ լքելու Կլատիսը, երբ վերսկսին բռնաքսորին, Յակոբ կ'աղօթէ Աստուծոյ որ Կլատիսը «*գէթ մեռնի, եւ ձեռքովս թաղեմ [եւ] յաջորդ օր եթէ մենք ճամփայ ելլենք՝ մեռելը մէջտեղ չմնայ*»: Այս միտքերով եւ ողբացող երեխայի մը օգնելու անկարողութեամբ բռնացուած Յակոբ կը խոստովանի. «*Ա՛յ հերսէս ձեռքս վերցուցի որ զարնեմ եւ չզարկի*¹⁶ *գլուխը ջրհորին պատին դպաս*»¹⁷: Կը զարնե՞ք քրոջ, թե՞ կը զսպէ ինքզինք: Յամենայնդէպս, այդ նոյն օրը, Կլատիս կը մահանայ եւ Յակոբ կը բեկի խղճի խայթէ, որ ըստ իր դատեր (նոյնպէս՝ Կլատիս), կը հետապնդէ զինք իր ամբողջ կեանքին ընթացքին: Յակոբին խիղճը յստակօրէն կը ներկայացնէ բարոյական տարբեր աշխարհները՝ սկզբնական արդիական մարդասիրական Լազարիլլոյի եւ արդի հայ քրիստոնէական *Ինչպէս անցան իմ օրեր*... բնագրերուն:

¹⁶ Մասամբ ընթեռնելի այս բառը ունի ունի վեց գիր: Առաջին տարրը «չ» է, վերջին երկուքը՝ «կի»: Կարելի է կարդալ «չզարկի», բայց հեղինակը զայն գրած է «ռ»ով, հակառակ որ ընդամէնը երկու բառ առաջ զարնել բայը գործածած է ճիշտ՝ «ր» ուղղագրութեամբ: Շատ հաւանաբար հեղինակը տագնապի մատնուած է խոստովանեցնող այս բառին դիմաց, որ թերեւս՝ տարագրութեան իր պատումին ամէնաձանր եւ խղճատանջող բառն է:

¹⁷ Անգլերէնի թարգմանիչը՝ Վաչէ Ղազարեանը, այս պարբերութեան մասին, քէն Սենիորիին ուղղած 28 Ապրիլ 2022ի ելմակին մէջ կը գրէ. «I was unable to ascertain a word in the manuscript [indicated by the ellipses in the quotation]. There, Der Balian says about Gladys: “I lifted my hand to hit her out of my anger, and ... her head hit the wall of the well.” It makes sense only if I consider that Der Balian allowed two orthographic mistakes in one verb, in which case it should read “I did not hit.” If so, the reader will immediately wonder why Gladys’s head hit the wall. Spontaneously? Perhaps she tried to move her head to avoid the potential strike, or she was depleted of energy so much that her head spontaneously and coincidentally hit the wall. Alternatively, one might identify contrary impulses within him to both confess that he hit her and obscure the trace of the confession»:

Մեր դիտարկումը հետեւեալն է. մասամբ ընթեռնելի այս բառը ունի վեց գիր: Առաջին տարրը «չ» է, վերջին երկուքը՝ «կի»: Կարելի է կարդալ «չզարկի», բայց հեղինակը զայն գրած է «ռ»ով, հակառակ որ ընդամէնը երկու բառ առաջ զարնել բայը գործածած է ճիշտ՝ «ր» ուղղագրութեամբ: Շատ հաւանաբար հեղինակը տագնապի մատնուած է խոստովանեցնող այս բառին դիմաց, թերեւս՝ տարագրութեան իր ամէնաձանր եւ խղճահարող պահը նկատելով զայն: Տես նաեւ էջ 87ի լուսանկարը:

Յակոբ աննուագն իր երրորդ տասնամեակին վերջաւորութեան, Փարիզէն դուրս իր բնակարանին մէջ, կը սկսի գրել իր այս վկայութիւնը թէ՛ ինչպէս պատմութիւնը իրեն ու իր ընտանիքին արքորի յորձանուտ, բռնի տեղահանութիւն եւ ցեղասպանութիւն պարտադրեց, Ի. դարու երկրորդ տասնամեակի կիսուն¹⁸: Ըստ իր մանչին ու եղբորորդիին, Յակոբ բնաւորութեամբ հանդարտ, զուսպ, ընտանեւէր մարդ էր: Թերեւս ասիկա կ'օգնէ հասկնալու իր պատումին մէջ առկայ լարուածութիւնը: Կարծես գրելու իր ներքին մղումը պայքարած ըլլայ պատշաճութիւններու զգացողութեան մը դէմ, այն համոզումով թէ՛ առաքինի մարդիկ չեն գրեր չառաքինութիւններու մասին¹⁹: Կը թուի զուգահիւր հրամայականներ խաչաձեւեցին Յակոբին բնական վերապահութիւնն ու ականատես ըլլալու իրողութիւնը²⁰: Արդարեւ, անմիջապէս որ ինք ու իր հարազատները դուրս կու գան փորձութիւններէն եւ կ'ապահովուին անգլիական տիրապետութեան անցած Մուսուլի մէջ, Յակոբ ուրիշ խօսք չ'ըսեր եւ – ինչ հեգնանք – կը նշէ թէ ինք՝ նախկին ստրուկ բանուոր մը, նախկին խոհարար մը ճամփաշինարար խումբին, կը ստանձնէ վերակացութիւնը բրիտանական հովանի վայելող եւ Մուսուլի մօտիկ նպարավաճառի խանութի, սպասարկելու շահագործուած ճամփաշինարար բանուորներու: Ան կը յայտարարէ. «հիանալի առեւտուր կ'ընէի»: Ճիշտ այդ կէտին վրայ Յակոբը, Ազնին ու Սարգիսը կը մնան Մուսուլ մինչեւ 1918: Յակոբ, որ գուցէ իր ու իր հարազատներուն փրկութիւնը կը պարտէր իր գրելու կարողութեան, չի թուիր թէ երբեւէ գրիչը թուղթին դպցուցած ըլլայ այնուհետեւ: Իր դուստր Կլատիսը, որ ֆրանսերէնի թարգմանած է հօր հայերէն ձեռագիրը, Յակոբին 1972ի մահէն տասնամեակներ ետք, իր ներածականին մէջ կը գրէ թէ հայրը ոչ միայն չփափաքեցաւ հրատարակել իր պատումը, այլեւ խուսափեցաւ իր զաւակներուն հետ Յեղասպանութեան մասին խօսելի:

¹⁸ Ճորճ Տէր Պալեանի հետ հեռաձայնային խօսակցութեան (14 Նոյեմբեր 2023) հիմամբ, ասիկա կը թուի լաւագոյն ենթադրութիւնն ըլլալ՝ պատումին գրութեան թուականին, առանց բացառելու այն վարկածը թէ հեղինակը կրնայ աշխատած ըլլալ այս բնագրին վրայ յետագայ տարիներուն:

¹⁹ Հեռաձայնային հաղորդակցութիւններ Աստղիկ (28 Սեպտեմբեր 2023) եւ Ճորճ Տէր Պալեաններու (14 Նոյեմբեր 2023) հետ:

²⁰ Ժանին Ալթունեան իր գիրքին մէջ՝ *Mémoires du génocide arménien: Héritage traumatique et travail analytique* (Presses universitaires de Paris, Paris, 2009) կը ներկայացնէ Հայոց Յեղասպանութեան մասին գրողունակութեան հոգեբանական սթրէսներու առնչութեամբ շահեկան հայեացք մը:

Յակոբ եւ իր փոքր եղբայր Սարգիսը, ի վերջոյ կ'անցնին Փարիզ: Ազնի քոյրը կ'ամուսնանայ եւ կ'անցնի Եթովպիա²¹: Ըստ տուեալներու, Յակոբի ֆրանսական կեանքը աղքատիկ էր. պահ մը ան եւ իր զաւակները կենսապրուստ կ'ապահովեն ելեկտրական ծառայութիւններ մատուցելով հնաշուկային մէջ, մինչ իր կողակիցը կարուհի կ'աշխատի: Հակառակ այս աղքատութեան եւ Փարիզի մէջ տիրող հակահայ գաղթականական զգացումներուն, Յակոբ խորապէս երախտապարտ կը մնայ Ֆրանսային՝ իրեն եւ իր ընտանիքին ապաստան տրամադրելուն, եւ Յեղասպանութիւնը բացայայտելու գործիական դեր մը խաղալուն համար: Հուսկ, ան կը յաջողի լաւագոյն (այլապէս պերճալի) կրթութիւն մը ապահովել իր զաւակներուն: Եղբայրը, Սարգիսը, կը դառնայ համաշխարհային հոչակի հասած կօշկակար, որ կօշիկներ կը ձեւագործէ Մարի Քիւրիի, Կրեթա Կարպոյի, Ժան Անույի եւ Սալվատոր Տալիի: Ասիկա կարծես գեղագիտական փոխհատուցում մը ըլլար մահուան իր քրոջ, որ կօշիկ չունէր իր ոտքին²²: *Ինչպէս անցան իմ օրեր...* գիրքին պատմողին կերպարին շարունակութիւնը կը տեսնենք իր յետնորդներուն՝ իր մասին եղած վկայութեանց մէջ, ուր անոր կերպարը կը վերածի նահապետի:

Գալով ձեռագրին՝ 2012ին կամ 2013ին, դուստր Կլատիս Տէր Պալեան-Փարտօն, կ'որոշէ իր հօր պատումը թարգմանել ֆրանսերէնի²³: Քանի որ իրեն համար գրեթէ անընթեռնելի էր բնօրինակը, տասնամեակներ ի պահ դրուելէ ետք, ան հայերէնի փարիզաբնակ փրոֆեսոր Մետրոպ Ադամեանէն կը խնդրէ որ դիւրընթեռնելի հայերէնի վերծանէ եւ ուղղէ բնօրինակը: Ադամեան հաւաստեց որ «ոչ մէկ սխալ»ի հանդիպած էր Յակոբի ձեռագրին մէջ²⁴: Նուազագոյն հպումներ կատարած ենք հայերէն բնագրին. մեր կատարած յաւելումները զետեղած ենք անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ: Ծանօթագրած ենք նաեւ շարք մը արտայայտութիւններ, անոնց սկիզբին զե-

²¹ Այս պարբերութեան նիւթը քաղուած է Աստղիկ Տէր Պալեանին հետ 28 Սեպտեմբեր 2023ին տեղի ունեցած հեռաձայնային հաղորդակցութենէն ու Ճորճ Տէր Պալեանի հետ, 2017-2023 միջոցին կայացած հեռաձայնային բազմաթիւ խօսակցութիւններէն:

²² <http://www.thehistorialist.com/2015/05/sarkis-der-balian-master-of-armenian.html> :

²³ Ֆրանսերէնը հրատարակուեցաւ 2019ին՝ Hagop Der Balian, *Mémoires d'un Survivant du Génocide des Arméniens: D'Adana à Mossoul*, թրգմ.՝ Կլատիս Տէր Պալեան-Փարտօ, տպ. մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, Լիբանան, 2019:

²⁴ Հեռաձայնային հաղորդակցութիւն, 22 Սեպտեմբեր 2023ին:

տեղելով **U.S.** սկզբնատարրերը՝ զանազանելու համար միս ծանօթագրություններէն: Հայերէն բնօրինակը կը բաղկանայ մէկ, չընդհատող բնագիրէ մը: Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը նոյն ձեւաչափը կը կրկնէ, որով պատումը ոչ-անցումային վիճակի տպատրութիւնը կը թողու, հակառակ որ բովանդակութիւնը մեծապէս կը փոփոխուի: Հայերէն-անգլերէն երկլեզու այս հրատարակութեան խմբագիրները, հետեւաբար, գլուխներու բաժանումներ ընդգրկած են՝ բովանդակութեան համապատասխան վերնագրեր գետեղելով իբրեւ ընթերցումի ուղենիշեր: Այս հատորը կ'ընդգրկէ ֆրանսերէն տարբերակին լուսանկարներէն ոմանք: Սակայն կ'ընդգրկէ նաեւ լուսանկարներ որոնք ֆրանսերէն հրատարակութիւնը չունի, ինչպէս նաեւ՝ շրջանին աւելի ընթեռնելի քարտէս մը:

Եզրակացնելով, բազմաթիւ երեւոյթներ Յակոբին վկայութիւնը իւրայատուկ յաւելում կը դարձնեն Հայոց Յեղասպանութեան գրականութեան: Պատմաբանը պիտի նշէր թէ դէպի Մուսուլ արքայի ճանապարհներու ականատեսի վկայութիւնները շատ չեն, հետեւաբար փաստացի առումով, *Ինչպէս անցան իմ օրերը...* արժէքատու է: Գրականութեան եւ հոգեբանութեան մասնագէտ մը պիտի նկատէր որ ասիկա երիտասարդ ականատեսի մը հազուագիւտ պատումն է տեղահանութեան մասին: Այդուհանդերձ, թերեւս ամէնաթանկագին նպաստը նկարագրութիւնն է պատանիի մը, որ կը սորվի իր սրամտութեամբ վերապրիլ անհիւրընկալ մեծահասակ աշխարհին մէջ, որպէսզի կարենայ հոգալ ուրիշները, դիմագրաւել գազանային անպատուութիւններ եւ իր վախերն ու մտահոգութիւնները փոխակերպել անհատականութեան մը, որ կը պատշաճի գոյատեւելու հրամայականներուն՝ առանց իր մարդկայնութիւնը կորսնցնելու: Ուստի, եթէ յոյս կայ «Աուշուիցէն յետոյ բանաստեղծութեան»՝ մարդ դժուար թէ աւելին կարենայ ընել քան՝ Յակոբին քրիստոնէական փիքարեսքը ցուցանշելը:

Նախաբան Ֆրանսերէն Հրատարակութեան

Կլատիս Տէր Պալեան-Փարոս

Հայրս, Յակոբ Տէր Պալեանը (1897?--1972), արձանագրեց հետագայ դէպքերը անոնց պատահելէն տարիներ ետք: Ան նպատակ չունէր այս "յուշագրական փաստաթուղթ"ը հրատարակել: Սակայն, այս վկայութիւնը՝ թէ ինչպիսին եղած էր իր պատանութիւնը, կը կարծեմ արժանի է բաժնեկցելու:

Ան առարկայօրէն, զգաստ եւ պարկեշտօրէն կը գրէ ոճով մը, որ կատարելագործուած չէ, ինքնաբոլիս է, նոյնիսկ երբեմն շփոթ կը պարունակէ: Զարմացած կը մնամ այս շատ երիտասարդ մարդուն ինքնատիրապետումին վրայ, որ պարզամտութիւն, հասունութիւն եւ ողջմտութիւն կը մէկտեղէ: Նոյնիսկ կը յաջողի մեզ ժպտացնել՝ այն իմաստութեամբ եւ երգիծանքի նշումներով, որոնք կը ցնցուղուին ողբերգութենէն:

Զերմ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ բոլոր ընկերներուս, որոնք այս համեստ վկայութիւնը մատչելի դարձուցին հանրութեան: Առաջին հերթին՝ Սթեֆան Ահեանին, որ մեծ նուիրումով ու համբերութեամբ յանձն առաւ ինչպէս ձեռագիրը վերծանելու եւ ընթերնելի արձանագրելու դժուարին գործը, որով կարելի դարձաւ այս թարգմանութիւնը: Ոչինչ կարելի պիտի ըլլար ընել առանց իր ներդրումին. յալիտեանս երախտապարտ եմ իրեն: Ուսուցիչս, Ժան Փլօն, պատուեց զիս՝ կարդալով առաջին սեւագրութիւնը եւ քաջալերեց որ շարունակեմ գործը: Նոյնն ըրաւ փրոֆեսոր Անտրէ Շափին: Ափսոս, երկուքն ալ մահացան ծրագրին աւարտէն առաջ: Մեսրոպ Ադամեանը, հայերէնի իր հմտութիւնը մեծ հոգածութեամբ եւ ուշագրաւ տոկունութեամբ օգտագործեց բնագրային որեւէ սխալ մեկնաբանութենէ խուսափելու համար: Անն Փլօն, լեզուական իր ճատարութեամբ եւ զգացողութեամբ, ինծի տուաւ իր սուր եւ քննական միտքէն օգտուելու առանձնաշնորհումը:

Վերջապէս, եւ ոչ նուազ չափով, շնորհակալ եմ բոլոր ազգականներուս եւ ընկերներուս՝ Լինտա Քասուին, Անի եւ Թորոս Քամպուրեաններուն, Աստղիկ Տէր Պալեանին եւ անշուշտ զակիս Օլիփէին, որոնք կարդացին նախօրինակները եւ հարստացուցին զայն իրենց մատնանշումներով:

Մուտք

Յարութին Ռ. Գէորգեան

Յակոբ Տէր Պալեանի ձեռագիր նոթատետրը Օսմանեան հայ բնակչութիւնը ոչնչացնելու ծրագրէն փրկուած տեղահանուածներու հազարաւոր վկայութիւններէն մին է: Գրուած Ֆրանսայի մէջ, դէպքերէն տասնամեակներ ետք, ան կը պատմէ փորձառութիւնները 17 կամ 18 տարեկան երիտասարդի մը, որ արտակարգ պատասխանատուութեան գիտակցութիւն եւ նախաձեռնութիւն կը ցուցաբերէ իր քոյր-եղբայրները փրկելու ջանքին մէջ, աքսորին եւ բռնի տարագրութեան ընթացքին անոնց ծնողաց մահէն ետք:

Ծնունդով Այնթապէն¹ (Կազիանթէպ, հարաւարեւելեան Անատոլու, սուրիական սահմանին մօտ), իր ընտանիքը մաս կը կազմէր սերունդներով արիեստաւորներուն, որոնք կը պայքարէին ապրուստ մը շահելու համար եւ չէին տատամներ երթալու հոն ուր աշխատանքի առիթ կը յառաջանար: Այնթապէն շուրջ 225 քմ. արեւմուտք, շրջանի միւս քաղաքներուն նման Ապրիլ 1909ի կոտորածներով սպիացած, Կիլիկիոյ մեծ քաղաքը՝ Ատանան, աշխատանքի նման առիթ կը հայթայթէր: Ուստի, առաջին աշխարհամարտի սկսումէն միքանի ամիս առաջ, Տէր Պալեան ընտանիքը կը հաստատուի Ատանա, ուրկէ 1915ի ամռան եւ ձմռան, տեղահանուածներու ալիքներուն հետ կը քշուի նաեւ ինք:

Աւելի լաւ ըմբռնելու համար այս վկայութիւնը, օգտակար պիտի ըլլայ իր պատմական ենթախորքին դնել զայն եւ յստակացնել դէպքերու ժամանակագրութիւնը:

Մ. Նահանգներու հիւպատոս Էտուրտ Նաթանի տրամադրած տեղեկութեանց համաձայն, Ատանա քաղաքէն տեղահանութիւնները պահ մը դադրեցան 28 Մայիս 1915ի շուրջ: Հիւպատոսը նոյնիսկ կ'արձանագրէ վերադարձը երեւելի ընտանիքներու, որոնք – հակառակ Ատանայի Իթթիհատ վէ Թերաքքըր ակումբի երեւելի անդամներու ընդդիմութեան – արտաքսուած էին երեք շաբաթ առաջ: Ասիկա

¹ Այնթապի 84,000 բնակչութեան 36,000ը հայեր էին, որոնք ունէին շարք մը եկեղեցիներ եւ 25 կրթական հաստատութիւններ, 5000 աշակերտութեամբ (R. H. Kévorkian, P. B. Papoudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du Génocide*, Փարիզ, 1992, էջ 318-23): Կային նաեւ Ռումքալի եւ Նուսայպինի ճամփուն վրայ երկու այլ գիւղեր՝ Արէլ եւ Օրուլ, ուր կը բնակէին համապատասխանաբար 8 եւ 50 հայ ընտանիքներ:

կը նշանակէր որ տեղահանութեանց հարցը բուն կերպով կը վիճարկուէր կողմնակիցներու եւ հակառակորդներու միջեւ²: Հայ վերապրողներ կը հաստատեն, թէ Իսմայիլ պէյ եւ ոստիկանապետ Ճեմալ պէյ հակառակ էին տեղահանութեանց եւ ընդհարում ունեցան տեղի Իթթիհատի ակումբին անդամներուն հետ, զոր կը գլխաւորէր Իսմայիլ Սաֆան³: Ըստ երեւոյթին վալին, Իսմայիլ պէյը, բաւականաչափ հզօր էր դիմադրելու տեղացի իթթիհատականներու ճնշումներուն: Ան առաւելութիւնը ունէր նաեւ չընդունելու ներկայութիւնը իթթիհատական քարտուղարի մը. հաւանական է որ Ճեմալ փաշային միջամտութիւնը դիւրացուցեր էր իր գործը:

Ատանայի բացառութիւնը – երբ Ապրիլէն Յուլիս 1915 Տէօրթեոլի, Հաճընի, Ջէթունի, Հասանպէյլիի եւ Սիսի բնակչութիւնը արդէն տեղահանուած էր - վերացնելու համար էր անկասկած, որ ներքին գործոց նախարարութեան մէջ Թալէաթի փոխանորդը Ալի Միւնիֆը, նաեւ իբրեւ Ատանայի ներկայացուցիչը, ղրկուեցաւ Ատանա: Այստեղ իր ներկայութիւնը անմիջական ազդեցութիւն ունեցաւ: Յուլիսի վերջաւորութեան, շուրջ հարիւր 'կասկածելիներ', ներառեալ Ն. Կէօքտերէլեանն ու իրաւաբան Կարապետ Չալեանը, ձերբակալուեցան եւ ղրկուեցան Հալէպ, իսկ հանրային կախաղանը վերսկսաւ գործել: 14ամեայ տէօրթեոլցի մը, մեծահասակներու հետ կախաղան բարձրացուցաւ, գնդապետ Հիւսէյն Անիի նախագահած զինուորական ատեանին կողմէ դատուելէ ետք⁴: Ալի Միւնիֆը, «տեղահանութեան յատուկ յանձնախումբի անդամը... որ ժամանեց վերահսկելու գործողութիւնները», Ատանայի, Տարսոնի եւ Մերսինի ընդհանուր տեղահանութիւնը յայտարարեց: Ատանայի 250 ընտանիքներու հրահանգուեցաւ լքել Ատանան: Նոյնքան թիւ մըն ալ՝ Մերսինէն եւ Տարսոն-

² Նաթանի 25 Մայիս 1915 թուակիր նամակը Մորկընթոյին (Ara Sarafian (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, 1915-1917, II, The Peripheries*, Ուոթըրթաուն, 1994, փտաթ. 44, էջ 78-79):

³ Սեպուհ Ակունի, *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը*, ք. տիպ, տպ. Յ. Ասատուրեան որդիք, Կոստանդնուպոլիս, 1921, էջ 306:

⁴ Ակունի: Մորկընթոյին ուղղած 11 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր նամակին մէջ (Ara Sarafian (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917, II*, Փրինսթըն, 1994, էջ 270), հիւպատոս Նաթան կը հաստատէ թէ Ալի Միւնիֆն էր նկատուող խստութիւնը մեկնարկողը. վերջինս որոշեր էր որ «բացառութիւններ պիտի չըլլային»:

նէն, ուր լրտեսութեան եւ ըմբոստութեան մեղադրանքներ ալ բարձրացուած էին⁵:

Նոյն ժամանակ, Ատանայի մէջ Աւստրո-Հունգարիայի փոխհիւպատոս Րիխարտ Շթէօքէլը, տեղեկագրեց Հալէպի իր մեծաւորին, թէ իսլամ *մուհաճի*րներ [զաղթականներ], տակաւ կը ժամանէին տիրանալու համար հայերէն "լքուած" աւաններուն⁶: Որոշ է որ, "ոչ-տեղաբնակները", որոնց խնայուած էր սկիզբը, տեղահանուեցան Օգոստոսի կիսուն, իսկ 2 եւ 3 Սեպտեմբեր 1915էն, Ատանայի հայ բնակչութեան զանգուածը - ներառեալ կաթողիկները եւ անտարանականները - տեղահանուեցան: Այսպիսով, շուրջ 5000 ընտանիք հաշուող ութ կարաւաններ, Միւնիք պէյի եւ ոստիկանապետ Ատիլ պէյի տնօրինութեամբ տեղահանուեցան Սեպտեմբերի սկիզբէն մինչեւ Հոկտեմբերի վերջը: Բանակին, կամ կառավարչութեան մէջ աշխատող շուրջ հազար հայ արհեստաւոր եւ որակեալ պաշտօնէութեան ընտանիքներու, ինչպէս նաեւ շուրջ 40 հոգիի (որոնք համաձայնեցան կրօնափոխուիլ), խնայուեցաւ տեղահանութիւնը⁷: Ըստ միսիոնար Ուիլիըմ Չէյմպըրզի, Ատանայի հայերուն արտօնուեցաւ իրենց շարժական գոյքը ծախել մեկնելէ առաջ, բայց անոնց անշարժ գոյքերը գրաւուեցան անոնց մեկնումէն ետք⁸:

Օտար ատանաբնակ մը, Օգոստոս 1915ի վերջերուն Ատանայէն տեղահանուածներուն թիւը 20000 կը գնահատէ, այն օրերուն երբ քաղաքը կը նմանէր առուծախի մեծ շուկայի մը⁹: Ուրիշ ականատես

⁵ Մերսինի հիպատոս Էտուրըտ Նաթանի 26 Յուլիս 1915 թուակիր նամակը ուղղուած Հ. Մորկընթոյին (*Sarafian, United States Official Documents on the Armenian Genocide, II, doc. 464, էջ 81-82*).

⁶ Յուլիս 7ի հեռագրէ մը (*Hilmar Kaiser, Baghdad Railways. Politics and the Socio-Economic Transformation of the Çukurova, PhD dissertation, European University of Florence, 2001, էջ 314*):

⁷ Ակունի, էջ 307: Ատանայի մէջ միսիոնար Չէյմպըրզ, 3 Դեկտեմբեր 1915 թուակիր տեղեկագրով կը հաստատէ թէ անտարանականներուն չխնայուեցաւ տեղահանութիւնը (*Arnold Toynbee, Livre bleu du gouvernement britannique, Փարիզ, 1916, ր. տիպ. 1987, փստթ. 128, էջ 513*):

⁸ Toynbee, էջ 518:

⁹ Սեպտեմբեր 1914էն Սեպտեմբեր 1915 Ատանա բնակած օտարահպատակ Հ.Է. Ուոլիսի տեղեկագիրը (*Toynbee, փստթ. 129, էջ 516-17*): Ատանայի միսիոնարուիի Էլիզապէթ Ս. Ուէպ, կը հաստատէ 20000 տեղահանուածներուն թիւը՝ Ուիլթընի մէջ (Իլիւնոյ), 13 Ապրիլ 1917ին գրած իր տեղեկագրով (*James L. Barton, "Turkish Atrocities" Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917, Ann Arbor, 1998, էջ 169*):

մը կը նշէ թէ իշխանութիւնները հայերու Ատանայի դրամատնային խնայողութիւններուն ու դրամարկղերու ւաւանդներուն տիրացան, նաեւ՝ քաղաքին հայկական եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն, ինչպէս եւ հայ բնակչութեան ունեցուածքներուն¹⁰:

Ի տարբերութիւն օսմանեան այլ նահանգներու տեղահանուածներուն, կը թուի թէ Ատանայի հայերու յատկանշական մաս մը դրկուեցաւ Դամասկոսի շրջան եւ աւելի հարաւ՝ Ճեմալ փաշայի «անձնական միջամտութեան շնորհիւ»¹¹: Ատանայի նախկին վալին, դարձեալ - ըստ երեսոյթին - մեղմութիւն ցուցաբերեց իր նախկին հպատակներուն հանդէպ: Արտօնելով որ անոնցմէ շատեր խուսափին Եփրատի երկայնքի կեդրոնացման ճամբարներէն անցնիլ. ան որոշապէս փրկեց անոնց կեանքը: Այս յատուկ կարգադրութիւնը որ կատարուեցաւ Ատանայի իր "ընկերներուն", կը ցուցարկէ թէ Ճեմալ փաշան շատ լաւ գիտէր թէ ինչ ճակատագիր վերապահուած էր այն տեղահանուածներուն, որոնք սուրիական անապատի գաղթակայաններ դրկուեցան: Շոգեկառքով Օսմանիէի կայարանը հասնելէ ետք, Ատանայէն տեղահանուածները, ըմբռնեցին թէ ինչ կը սպասէր իրենց՝ մինչ հետիոտն շարունակեցին իրենց ճամփան դէպի Ինթիլիի եւ Քաթմայի կեդրոնացման ճամբարները, ապա Քարլըքի ուղեբաշխման կեդրոնը, որ կը գտնուէր Հալէպի շոգեկառքի կայարանին մօտ: Քարլըքին դերը պիտի տեսնենք ցեղասպանութեան երկրորդ հանգրուանին¹²:

Յակոբ Տէր Պալեանի վկայութեան համաձայն, իր ընտանիքը տեղահանուած էր առաջին կարաւանին հետ, Մայիս 1915ի սկիզբը, բայց կասեցուած էր Տարսոնի մէջ՝ Յունիսի սկիզբը Ատանա վերադարձուելէ առաջ: Քաղաքի իրենց հայրենակիցներուն պէս, Տէր Պալեանները, որոշապէս տեղահանուեցան Սեպտեմբերին, հաւանաբար 5րդ կամ 6րդ կարաւանով: Անոնք Օսմանիէի ճամփան բռնեցին Անդի-Տարոսեան լեռնաշղթայով, եւ հասան Քաթմա, ուր կեդրոնացման ճամբար կը գոյացուէր, ապա յաջողեցան հասնիլ Հալէպ: Հալէպի հիւսիսային առանցքին վրայ հաստատուած գաղթակայաններու ցանցին մօտ, Ատանայի տեղահանուածները - ինչպէս տեսանք - օգտուեցան շրջանը վերահսկող չորրորդ բանակի հրամա-

¹⁰ Barton, էջ 169:

¹¹ Նոյն, էջ 170:

¹² Բիւզանդ Եղիայեան (խմբ.), *Պատմութիւն Ազրանայի հայոց*, տպ. ԿՎՄՏԿ, Անթիլիաս, 1970, էջ 337, 347-49:

նատար Ահմէտ Ճեմալի մեղմութենէն: Անոնք օգտուեցան նաեւ այն իրողութենէն որ Հալէպի տեղահանուածներուն տեսչութիւնը դեռեւս կը կազմուէր, հաստատուելու համար Հալէպի մէջ: Իսկ Հալէպ քաղաքը շուտով պիտի արգիլուէր հայերուն համար: Հալէպ այս առաջին տեղահանուածները Հոկտեմբերի վերջաւորութեան հաւաքուեցան ոստիկանութեան կողմէ եւ շոգեկառքով դրկուեցան Բաս Ուլ Այն: Տէր Պալեան ընտանիքը ասոնց մէջ էր:

Ուրֆայէն արեւելք եւ Տիարպեքիրէն հարաւ, Սուրիոյ եւ Միջագետքի սահմանին, անապատային շրջանի մը մէջ գտնուող Բաս Ուլ Այնը, Պաղտատպանի երկաթուղագիծին կառուցումէն առաջ պարզ կանգառ մըն էր, որ յառաջացած էր 1877-78ի ռուս-թրքական պատերազմի նախօրեակին, օսմանցի սուլթանին կողմէ հոն տեղաւորուած շուրջ քսան չեչէն տուներէ: 1914ին Բաս Ուլ Այնը դեռեւս փոքր շրջանային ասան մըն էր, եւ վերջին կայանը Պաղտատպանի երկաթուղագիծին: Յաջորդ տարին, սակայն, ան դարձաւ տեղահանուած հայերու գլխաւոր կեդրոնացման ճամբարներէն մին: Ամէն բանէ – նաեւ լրտեսող աչքերէ – հեռու գտնուող այս ասանը հետզհետէ, 1915ի ամռան ու ծմռան, վերածուեցաւ վտարման կեդրոնի մը՝ ականատես դառնալով հայկական նահանգներէն եկող անհամար կարաւաններուն, որոնց երթուղին կը մէկտեղուէր Ուրֆայի եւ Բաս Ուլ Այնի ուղղութեամբ: Նոյն ատեն, Պաղտատի ամերիկեան հիւպատոս Չալզ Փ. Պրիսլըի տեղեկագիրը կը յայտնէ թէ Պաղտատի վային, երբ վերատեսուչն էր Մարտինի սանճաքին, «սկսաւ Մարտինի շուրջի հայերուն հալածանքը եւ զանոնք Բաս Ուլ Այն դրկեց»: Պաղտատէն տեղեկագիր մը կը հաւաստէ, թէ անոնք որոնք Բաս Ուլ Այն դրկուեցան՝ ջարդուեցան կա՛մ ճամփան, կա՛մ ալ՝ իրենց ժամանումէն կարճ ժամանակ ետք¹³: Յաջորդաբար, հոն հասան բազմաթիւ կարաւաններ, որոնք կու գային առաջին եւ երկրորդ երթուղիներու միացման վայրը հանդիսացող Ուրֆայէն: Մենք յարաբերաբար նուազ տեղեկացուած ենք այս շրջանի գործողութիւններուն քան՝ արեւմտեան գօտիի գաղթակայաններուն մասին, որովհետեւ շրջանի ամէնամօտիկ դիւանա-

¹³ US National Archives, State Department RG 59, 867.4016/191, No. 372. նաեւ՝ դեսպան Մորկընթոյի հասցեագրուած 29 Օգոստոս 1915 թուակիր տեղեկագիր մը (Sarajian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide, I*, Armenian Review publ., Watertown, 1993, էջ 127-28): Նշուած վային՝ Մարաշի նախկին վերատեսուչ Հայրաթ պէյն է, որ պաշտօնավարեց Մայիս 1915էն Օգոստոս 1917 (APC/PA), the Patriarchate Information Office, 314, Մուսուլի ջարդերու յանցապարտներու ցանկ):

գէտներ Հոլջայնն ու Պրիսլը՝ գերման եւ ամերիկացի հիւպատոսները, Մուսուկ կամ Պաղտատ էին՝ անելի քան 300/500 քմ. հեռու, Միջագետքի անապատի եզրին: Իսկ Հալէպի հիւպատոսները՝ Վալթեր Բէօսլէր (գերման) եւ Ճեսի Ճեքսըն (ամերիկացի), մեծ դժուարութիւն ունէին Հալէպէն հետեւելու գործողութիւններուն: Բէօսլըր, իր 13 Ապրիլ 1915ի տեղեկագրին մէջ, կը յայտնէ թէ այդուհանդերձ, կրցած էր ճշգրիտ տեղեկութիւն քաղել ուրիշ խումբի մը մասին, որ Ատիամանէն (Ուրֆայի հիւսիս-արեւմուտքը) ելած էր: 696 հոգի հաշուող այս խումբէն «321ը՝ հասեր էին Հալէպ. 206 մարդ եւ 57 կին սպանուեր էին»¹⁴: Այս թիւերը կը վկայեն այն նեղութիւններուն մասին, որոնց ենթարկուեցան այն տեղահանուածները, որոնք անցան Ատիամանով Մալաթիայէն Ուրֆա եւ Բաս Ուլ Այն կապող տեղահանութեան խաչուղիներէն: Նոյն փաստաթուղթին մէջ, Բէօսլըր կը տեղեկագրէ. «Սվազէն խումբ մը, որ հոս [Հալէպ] հասաւ Օգոստոս 12ին ամբողջութեամբ սպառած, երեք ամիսէ իվեր ճամփան էր: Ոմանք մահացան հոս հասնելէ անմիջապէս ետք»¹⁵:

Միակ ուղղակի, արտաքին վկայութիւնը կը պատկանի թրքախօս աստրիացի երկրաչափի մը, Լիսմայէր, որ շուրջ 20 տարի շրջանին մէջ կ'աշխատէր երկաթուղագիծին վրան: Հասկնալի պատճառներով, Բէօսլըր չի նշեր անոր անունը. նոյնպէս եւ Ուրֆայի միսիոնար Եաքոպ Քիւնցլէրը, որ Հալէպ կը փոխանցէր երկրաչափին հաւաքած տեղեկութիւնը¹⁶. Այդուհանդերձ, Պալաքեան, որ անոր կը հանդիպի միքանի շաբաթ ետք, կը բացայայտէ անունը, վերջինիս վկայութիւնը տալով¹⁷. «1915ի աշնան... Լիցմայէր զբաղած էր՝ դնելու դաշտային նեղ գիծեր (Տըքոսի) Զորմանայէն Բաս-իւլ-Այն, երբ Հոկտեմբերի վերջին օրերուն ականատես կ'ըլլայ հիւսիսէն եկող մեծ բանակի մը, որ կ'իջնար դանդաղօրէն դէպի Բաս-իւլ-Այն. կը խորհի թէ թրքական բանակ մըն է [...] հետզհետէ այս զանգուածը կը մօտենայ, այն ատեն միայն աստրիացին կը նշմարէ, որ այս բանակը կը կազմեն ոչ թէ զինուորներ, այլ կիներու հսկայ կարաւան մը, որ զինուորներու հսկողութեան տակ կը յառաջանար: Անոնց թիւը ըստ ոմանց կը

¹⁴ Johannes Lepsius (ed.), *Archives du génocide des Arméniens*, Փարիզ, 1986, փստթ. 137, էջ 130-31:

¹⁵ Նոյն:

¹⁶ Նոյն, էջ 131-33, Լիսմայէրի չստորագրուած տեղեկագիրը:

¹⁷ Գրիգորիս Օ. վրդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեղիներն դէպի Չոր, 1914-1920, Ա. հիդր., Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1922, էջ 294:*

հասնէր քառասուն հազարի [...] որոնց մէջ այր մարդ չկար»¹⁸: Պաղտատպանի ուրիշ երկրաչափ մը, Կրէֆ, կը տեղեկագրէ Հալէպի մէջ փրոֆեսոր տոքթ. Նիփակին թէ «Թէլ Ապիատի եւ Րաս Ու Այնի երկաթուղագիծի ճամփուն ուղղութեամբ բռնաբարուած կիներու մերկ դիակներ դիզուած էին», մինչ Մուսուլի գերման հիւպատոսը, որ Հալէպ-Մուսուլ ճամփայէն անցեր էր, «ճամփան, տարբեր տեղեր տեսեր էր բազմաթիւ փոքրերու մասնատուած ձեռքեր, որոնք այնքան շատ էին որ անոնցմով կարելի էր մայթել ճամփան»¹⁹: Գերման ուրիշ հիւպատոս բանակային մը, Շոյանէր-Րիխթեր, 5 Նոյեմբեր 1915 թուակիր ճամփորդական նոթին մէջ կը տեղեկագրէ. «Էրզրումէն Մուսուլ՝ Խնուսէն, Մուշէն, Պիթիսէն եւ Սղերդէն անցնելով, ամբողջութեամբ դատարկ եւ կողոպտուած գտայ բոլոր գիւղերը նաեւ բոլոր տուները, որոնք նախապէս հայերով բնակուած էին: Մէկ հատ ողջ հայ մարդ չտեսայ»²⁰:

1915 Նոյեմբերէն սկսեալ, Իսլահիէ, Քաթմա եւ Ազազ գաղթականները կայանած տեղահանուածները դրկուեցան Րաս Ու Այն, որպէսզի մաքրուի եւ վարակազերծուի ռազմագիտական Ատանա-Հալէպ ճամփան²¹: «Անոնց պարպումը՝ դէպի Րաս Ու Այն, շոգեկառքով, սկսած էր», կը գրէ վերապրող մը²²: Քաղաքը շատ վատահամբաւ էր, «հիմնուելով այն փաստին վրայ որ բոլոր ներքին նահանգներէն (այսինքն Ուրֆայի ճամփով – Ռ.Գ.) եկող դժբախտ կարաւանները, որոնք ուղղորդուած էին հոն, արդէն ջարդուած էին: Նոյն ճակատագիրը կը սպասէր այն տեղահանուածներուն, որոնք դժբախտութիւնն ունեցեր էին Րաս Ու Այն բերուելու Գոնիա-Պոզանթի ուղիով: Այս ուղիին ընթացքին, արաբ ոստիկանները, պաշտօնեաները, նոյնիսկ բնակչութեան լայն մաս մը հեզնանքով հասկցուցին անոնց թէ ինչ ճակատագիր վերապահուած է անոնց: Ոմանք դրուագներ կը պատ-

¹⁸ Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան*, Բ. հրր., Փարիզ, 1959, էջ 39:

¹⁹ Մարթին Նիփակի՝ 15 Հոկտեմբեր 1915ին հիւպատոս Ռէօսլէրին հետ Կոստանդնուպոլսոյ գերմանական դեսպանատուն դրկած առաջին տեղեկագիրը հրատարակուած է Լեփսիուսի կողմէ (*Deutschland und Armenien*, Պերլին, 1919, էջ 165-67, փստթ. 182): Երկրորդ տեղեկագիրը, ուր գերման մեղսակցութիւն կը նշուի, միայն հրատարակուած է *Livre bleu du gouvernement britannique* մէջ, էջ 507-16:

²⁰ Lepsius, *Deutschland und Armenien*, փաստաթուղթ 195, էջ 166-67:

²¹ Նոյն:

²² Raymond H. Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie et de Mésopotamie*, RHAC II, Paris, 1998, էջ 65-67, Գալուստ Հազարապետեանի վկայութիւնը:

մէին նախորդ ջարդերէն [...]: Րաս Ուլ Այնի առաջին կոտորածներուն մասին տեղեկութիւններ ձեռք բերելը անկարելի դարձած էր: Ներքին նահանգներէն հոն հասած կարաւաններուն մնացորդները, մեծմասամբ ջարդուած էին: Վկաներ չէին ազատած»²³:

Ըստ Խերոյեանի վկայութեան, որ Րաս Ուլ Այնի կեդրոնացման ճամբարին տնօրէն նշանակուեր էր 1915 Հոկտեմբերի վերջաւորութեան, երբ պաշտօնի կոչուեցաւ տաս հազար վրաններ, կամ շուրջ յիսունհազար հայ տեղահանուածներ կային քաղաքէն տաս վայրկեան հեռու, բլուրի մը վրայ²⁴: Հոս ալ, վրանները շատ մօտ էին իրարու՝ բարելաւելու համար տեղահանուածներուն ապահովութիւնը: Ենթավերակացուն, Եուսոֆ Զիա պէյը, որ պաշտօնավարեց մինչեւ Փետրուար 1916, ազնիւ մարդ դուրս եկաւ, քաջալերուելով Տէր Զորի վերակացու Ալի Սուատ պէյէն, որուն իշխանութեան տակ էր Րաս Ուլ Այնը այն ատեն: Պետական բոլոր պաշտօնեաները, ներառեալ՝ տեղահանուածներու ենթատեսչութեան մէջ գտնուողները վերահսկող Զիան, նոյնիսկ իրաւունք տուաւ բաւարար կարողութիւն ունեցող տեղահանուածներուն՝ բնակելու քաղաքին մէջ: Ան թոյատրեց նաեւ մանր, տեղային առուծախի գործը եւ կազմակերպեց - ըստ կարելուոյն - գաղթակայանին պաշտպանութիւնը՝ արաբ աւազակներէն, որոնք վարժուած էին տեղահանուածներուն դէմ առիթը օգտագործելու: Զորս ամիսներ՝ Նոյեմբեր 1915էն մինչեւ 1916 Փետրուարի վերջ, գաղթակայանը գործեց գրեթէ բնականոն պայմաններու տակ՝ բաղդատմամբ նման այլ կայքերու: Վստահաբար, կարաւաններ կանոնաւորաբար կը դրկուէին Տէր Զոր, բայց առանց չափազանց բրտութեան: Այդուհանդերձ, ընդհանուր փոխ հրամանատար Ճեւտէթի (Էնվէրի քեռայրը) անակնկալ այցը, կը թուի վնասակար ազդեցութիւններ ունեցաւ Րաս Ուլ Այնի գաղթակայանին վրայ: Ատանայի *վալի*ի նոր պաշտօնը ստանձնելու ճամբուն վրայ Րաս Ուլ Այն հասնելով, Ճեւտէթ գայթակղեցաւ տեղահանուած հայերուն դիմագրաւած ճակատագրին ի տես²⁵: Օրական ոչ աւելի քան հարիւր մահ կ'արձանագրուէր²⁶, այդուհանդերձ շուրջ 13-14 հազար հոգի իրենց

²³ Kévorkian, էջ 107-8, Արամ Անտոնեանի վկայութիւնը:

²⁴ Նոյն, էջ 110-14, Ճ. Խերոյեանի վկայութիւնը:

²⁵ Kévorkian, էջ 110-14:

²⁶ Lepsius, փստոթ. 137, էջ 130-31:

կեանքը կորսնցուցին գաղթակայանին վերոյիշեալ "բնականոն" վիճակի չորս ամիսներուն²⁷:

Վստահաբար, Ճեւտէթը դեր ունէր Րաս Ուլ Այնի փոխվերատեսուչին պաշտօնանկութեան եւ վաւերական իթթիհատական Քերիմ Ռեֆիք պէյի նշանակումին մէջ, որ տեղի ունեցաւ իր այցելութենէն տաս օր ետք: Յետագայ ծրագրին գործադրումը, որոշապէս նման քայլ մը կը պահանջէր: Քերիմ Ռեֆիք պէյ պաշտօնն ստանձնեց Մարտի կէսերուն եւ անմիջապէս լծուեցաւ իրեն վստահուած գործին՝ Րաս Ուլ Այնի գաղթակայանի տեղահանուածներուն ոչնչացման: Նախապատրաստութիւնները սկսան 17 Մարտ 1916ին եւ շարունակուեցան մինչեւ 21ը, երբ մնացեալ 40000 կայանաձները համակարգուած ձեւով ոչնչացնելու ձգտող գործողութիւնը սկիզբ առաւ²⁸: Փոխվերատեսուչին գործին մեծապէս կ'օգնէին տեղահանուածներուն տնօրէնը՝ Ատիլ պէյ, 'կրթեալ' իսթանպուլցի մը, ինչպէս նաեւ տեղացի չեչէնները որոնց առաջնորդը Րաս Ուլ Այնի քաղաքապետ Արսլան պէյն էր, մինչ իր իր եղբայրը՝ Հիւսէյն պէյը, իր փոխանորդը²⁹: Պաշտօնապէս, կը սպասուէր որ այս անկանոն զինուորները ապահովէին հարաւ դրկուող տեղահանուածներուն ապահովութիւնը: Իրականութեան մէջ, անոնք բուն գործադրողներն եղան տեղահանուածներու ենթատեսչութեան կողմէ առնուած որոշումներուն: Յիրաւի, միքանի ամիս ետք, Յուլիս 1916ին անոնք իրագործեցին Տէր Զոր տեղահանուածներուն տխրահոջակ ջարդը:

Րաս Ուլ Այնի գաղթականներուն ոչնչացման առաջին տեղեկութիւնները Հալէպ հասան միայն Ապրիլի սկիզբը: Հիւպատոս Ռէօսլէրի առաջին հեռագիրը - 6 Ապրիլ 1916 թուակիր - միայն կ'ակնարկէ "չերքէզներու" կազմակերպած ջարդի մը³⁰: Իր 17 Ապրիլի տեղեկագրին մէջ, դիւանագէտը աւելի յստակ է. «Ըստ վկայութեան կատարելապէս վստահելի գերմանացիի մը, որ օրեր անցուցած է Րաս Ուլ Այնի մէջ եւ շրջակայքը [...] Գրեթէ ամէն օր, ամսուան մը տեսողութեամբ, 300էն 500 հոգի գաղթակայանէն կը տարուէին եւ կը սպանուէին Րաս Ուլ Այնէն շուրջ 10 քմ. հեռու: Դիակները կը նետուէին

²⁷ Ասիկա Նայիմ պէյի ներկայացուցած թին է Արամ Անտոնեանի գիրքին մէջ (*Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Փարիզ, 1920, էջ 39):

²⁸ Kévorkian, էջ 107-9, Արամ Անտոնեանի գրութիւնը Րաս Ուլ Այնի մասին:

²⁹ Նոյն, էջ 107-9:

³⁰ Անտոնեանի տուած տեղեկութիւնը կը հաստատուի Ռէօսլէրի հեռագրին մէջ (Lepsius, փստթ. 257, էջ 200):

Ճիրտիպ էլ-Համար կոչուող գետին մէջ: [...] Րաս Ուլ Այնի շրջանը հաստատուած չեչէնները կատարեցին այս սպանողը»³¹: Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է վկայակոչել միքանի վերապրածներու վկայութիւնները, հասկնալու համար նախճիրին ողջ տարողութիւնը: Գաղթակայանին տնօրէնը՝ Խերոյեան մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ. «Ապրիլ 23ին [6 Մայիս՝ գրիգորեան օրացոյցով], միայն միքանի հարիւր հոգի մնացած էին. հիւանդներ, աչազուրկներ, անկարներ եւ փոքրաթիւ երեխաներ [...] Իւրաքանչիւր կարաւանի առաքումէն ետք հարիւրաւոր մահացեալներուն համար հաւաքական փոսեր պէտք էր փորուէին»: Ան կ'եզրափակէ. «վերջին կարաւանին մեկնումէն միքանի օր ետք ենթավերակացուն յայտարարեց թէ գաղթակայանին գործունէութիւնը կը դադրեցուէր եւ ուզեց որ տոմարները իրեն յանձնեմ»³²: Բախտաւորները ապրեցան միքանի յաւելեալ օրեր եւ հասան Շետտատիէի շրջանը, Խապուրի հովիտը, ուր անոնք ալ սպանուեցան³³:

Յակոբ Տէր Պալեանի վկայութիւնը կը հաստատէ մեր ունեցած տեղեկութիւնը՝ Րաս Ուլ Այնի կեդրոնացման ճամբարի կեանքին մասին: Տէր Պալեան ընտանիքի ողջ մնացած հինգ անդամները, որոնցմէ Յակոբը երիցագոյնն էր, Մարտ 1916ին նորէն ճամփայ հանուած էին խոշոր կարաւանով մը, *Թեշքիլաթը մահուսայի* չեչէն զինեալներու վերահսկողութեամբ: Խապուրի հովիտն իջնելով, անոնք հասան Հասաքէ, ապա արեւելք՝ Նուսայպին ուղղուեցան եւ քալեցին դէպի Ճեզիրէ: Յակոբին հաղորդած տեղեկութիւնը կը վերաբերի շաբաթներ տեւող երթին: Բազմաթիւ անգամներ նոյն ելման կէտին վերադարձներ ունեցած այս երթը յստակօրէն կը միտէր սպառել

³¹ A. A. Türkeri 183/38, A27200 (Lepsius, էջ 203-5): Այս տեղեկութիւնը կը հաստատուի հիպատոս Ճեքսընի գրած ընդհանուր տեղեկագրով (US National Archives, State Department RG 59, 867.4016/ 373, report of the 4th of March 1918. տես՝ Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide, I*, էջ 148-49): Այս տեղեկութիւնը կ'ամբողջանայ Կարապետ Գ. Մուրատեանի վկայութեամբ (Kévorkian, էջ 119-20): Այնթապի միսիոնար էլվեսթա Թ. Լեզլին (որ օգնականն էր Ուրֆայի մէջ ամերիկեան փոխհիպատոսին), իր 11 Ապրիլ 1918 թուակիր տեղեկագրին մէջ (Barton, էջ 109), կը փոխանցէ վկայութիւնը կառապանի մը, ըստ որուն 1915ի ձմռան, Ուրֆա-Րաքքա ճամփուն վրայ, Եփրատի ափին, չորսէն հինգհարիւր երեխաներ միաժամանակ ողջակիզուեցան, իսկ Մարտ 1916ին Րաս Ուլ Այնի գաղթակայանէն 30,000 տեղահանուածներ ջարդուեցան նոյն վայրը:

³² Kévorkian, էջ 113-14:

³³ Andonian, էջ 48:

գաղթականներն ու ոչնչացնել զանոնք: Վերապրողներուն փոքր խումբը Ճիզրէէն Մուսուլ կը դրկուի Տիգրիսի ձախ ափով:

Յակոբին վկայութիւնը արժէքաւոր տեղեկութիւն կու տայ զոհերուն եւ դահիճներուն միջեւ եղած փոխարարութեան բնոյթին մասին՝ չնչին խօսակցութիւններու ընդմէջէն, որոնք յաճախ կ'առնչուին այն դրամին զոր գաղթականները կու տային իրենց "պաշտպաններուն": Չեչէններուն գործած խժոժութիւններուն կարգ մը նկարագրութիւնները կը ներկայացնեն գերիշխող մտադրոյթը՝ բարոյական կամ իրաւական հարկադրանքներ չունեցող անատներու կողմէ իշխանութեան չարաշահումը: Նոյն այս նկարագրութիւնները կը ցուցնեն նաեւ հասունութիւնը ընտանիքին երէցին՝ Յակոբին, որ ըմբռնելով դահիճներուն հոգեբանութիւնը, գիտցաւ օգտագործել որպէսզի օրաւոր փախչի ծրագրեալ մահէն:

Տէր Պալէան փոքրերուն Մուսուլ կեցութեան փորձառութիւնը, որ կ'երկարի 1916 ամառէն մինչեւ 1918ի ձմեռը, ցոյց կու տայ այս երիտասարդին կարողութիւնները՝ իր երկու եղբայրներուն (Յարութիւնին եւ Սարգիսին) եւ իր երկու քոյրերուն (Կլատիսին եւ Ազնիւին) մատակարարելու, նոյնիսկ երբ Յարութիւնն ու Կլատիսը չդիմացան այն զրկանքներուն, որոնց ենթարուեցան երկու տարի եւ մահացան Մուսուլի մէջ, իրենց ժամանումէն կարճ ժամանակ ետք:

Հազիւ քսանամեայ Յակոբը խորոված ծախող, ճաշարանատէր ու բանակային խոհարար դարձաւ. ան յաջողեցաւ Ազնիւն ու Սարգիսը կրօնական հաստատութիւն մը տեղաւորել եւ երբեմն նոյնիսկ յաջողեցաւ ապրելատեղ վարձել, ապահովելով ապրուստը իր կրտսեր հարազատներուն: Ան կրցաւ հաղորդակցիլ պաշտօնատար եւ ոչ-պաշտօնատար թուրք սպաներու հետ, իր խոհարարի կարգավիճակը ճարտարօրէն գործածելով շողումելու զանոնք, նոյնիսկ երբ իրեն տեւաբար մահուամբ կը սպառնային: Բրտութեան այս կացութիւնը ամոքուեցաւ հայ երէցներու միջամտութեամբ, որոնք իրենց լաւագոյնն ըրին այս փոքրերուն ճակատագիրը մեղմելու: Մասնաւորաբար, օսմանեան խորհրդարանի Հալէպի երեսփոխան, Իթթիհատի անդամ Յարութիւն Պոշկեզէնեանը, վճռական դեր խաղաց Յակոբին, Ազնիւին եւ կրտսերագոյնին՝ եօթ-ութամեայ Սարգիսին փրկութեան մէջ:

Ինչպէս կը նշուի գիրքին ներածականին մէջ, ձեռագիրը «յանկարծ» կը դադրի երբ բրիտանական ուժեր կը տիրեն Մուսուլին, Նոյեմբեր 1918ին եւ կացութիւնը կը բարելաւուի: Կրնանք աւելցնել, թէ

այնուհետեւ պատահաձը ծանօթ է եւ թէ հեղինակը թերեւս կարելոր չնկատեց նշել թէ ինք ու իր եղբայրն ու քոյրը հոգատարուեցան հայ բարեսիրական կազմակերպութիւններու կողմէ, որոնք փրկուածներուն նաւով Մուսուլէն Սուէզի ջրանքով Սուրիա փոխադրութիւնը կազմակերպեցին: Հաւանական է որ Ազնիւն ու Սարգիսը մտան Հալէպի որբանոցները, մինչ Յակոբ ջանալով հոգալ իր, մօրաքրոջ ու անոր զաւակներուն կարիքները, մնաց Հալէպ: 1926ին իր մեկնումը Ֆրանսա կրնայ կարելի դարձած ըլլալ երբ ան համոզուեցաւ որ Ազնիւն ու Սարգիսը մեծցեր էին այնքան որ կրնային հեռանալ իրենց որբանոցներէն եւ որ ինք կրնար զանոնք շուտով իր քով, Ֆրանսա բերել:

Ինչպէս Անցան Իմ Օրեր

Մեր Ընտանիքը

Բնիկ այնթապցի, Գոգանլի թաղէն, Գէորգ Տէր Պալեանի որդին եմ՝ Մայրս Սուպուրճի թաղէն, Յակոբ Անտիլեանի աղջիկն էր: Էինք երեք եղբայր եւ երկու քոյր: Անդրանիկը ես՝ Յակոբ², միջակը՝ Յարութին եւ պզտիկը՝ Սարգիս: Եւ քոյրս՝ անդրանիկը Ազնիւ եւ պզտիկը՝ Քլատիս: Հօրս արհեստը կաթսայագործ էր: Իսեղճը գիշերցորեկ դադար չունէր, կ'աշխատէր եւ հազիւ հազ մեր օրական ապրուստը կրնար ճարել: Իսկ մայրիկս դերձակութիւն գիտնալով գիշեր ցորեկ առանց դադարի կ'աշխատէր մեր դպրոցի եւ հագուստեղէնի տեսակէտով կը հոգար:

Անցան օրեր եւ տարիներ, մինչեւ Ատանայի դէպքին³ գործերը քիչցան, թշուառութեան մատնուեցանք: Իսեղճ հայրիկս ինչ ընելիքը շուարած, ստիպուեցաւ Ատանա գաղթել: Մենք մնացինք Այնթապ: Նորէն քիչ շատ մայրիկս գիշեր ցորեկ աշխատելով մեր պէտքերը հոգաց: Եւ հայրիկս իր երթալէն ամիս մը վերջ սկսաւ ալ քիչ շատ մեզի օգնել: Վեց ամիս վերջ եղբայրս՝ Յարութինը, ինք քով Ատանա դրկելու ստիպուեցանք, որովհետեւ ինք գործը շատ յաջող էր եւ լաւ կը շահէր: Եղբայրս Յարութինը գնաց եւ վեց ամիս կենալէ վերջ ետ դարձաւ, չկեցաւ Ատանա: Այս անգամ հայրս սկսաւ զիս ուզել: Ես, որ ալ դպրոցէն ելած մօրեղբօրս մաղազան կ'երթայի, հայրս որչափ զիս կանչեց՝ չդրկեցին ամբողջ ազգականութիւնը: Ստիպուեցաւ գործը ձգելով Այնթապ գալ եւ մէկ ամիս կենալէ վերջ զիս հետը առնելով Իսկենտէրունի ճամփով Ատանա տարաւ:

Երբ Ատանա հասայ սկսայ պտտիլ, տեսայ ինք գործը շատ յաջող է, օրական մէկ հնչուն ոսկի կրնար շահիլ, ատելի եւս: Քանի մը օր վերջ Յարութին Գոյումճեան անունով *պեգիրկեան* մը կար, որ կ'ըսէին շէյթան Յարութին, իրաւ որ սատանային մէկն էր, անոր քով մտայ: Միքանի շաբաթներ անոր քով աշխատելով տեսայ եւ մտածեցի թէ ես անոր քով մարդ չեմ կրնար ըլլալ, ստիպուեցայ ելլել եւ ուրիշ տեղ փնտռել: Քանի մը օր պտտելէ վերջ Ալեքսան Թոփալեան եւ որդւոց մաղազան, ամսական երկու ոսկիով

¹ *Կլապիս Տէր Պալեան-Փարպօ (Կ.Տ.Փ.)*.- Մինչեւ Յակոբը՝ Տէր Պալեանները հաշուած են 13 սերունդ քահանաներ:

² *Կ.Տ.Փ.*- Աստուածաշունչը, որուն էջին վրայ գրուած էին ընտանիքի անդամներուն ծննդեան թուականները, ըստ երեսոյթին անհետացած է: Այստեղ կու տանք մօտաւոր թուականները՝ տարիով մը (կամ ատիկ) սխալելու հաւանականութեամբ: Յակոբ ծնած է 1897ին, Ազնիւ՝ 1902ին, Յարութին՝ 1906ին, Կլատիս՝ 1908ին եւ Սարգիս՝ 1911ին: Փոքրիկն Կլատիսին անունը - անսովոր այդ օրերուն համար - կը յուշէ յարգանքի զգացումը զոր մեծմայրս կը տածէր այդ անունը կրող անգլերէնի իր ուսուցչուհիին հանդէպ:

³ Նկատի ունի Ապրիլ 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերը:

մտայ⁴: Ալեքսան Թովալեան մաղազային տնօրէնը՝ Թադէոս Թահմազեան, շատ սիրեց զիս եւ վեց ամիս վերջ ամսականս երկուքուկէս ոսկի ըրաւ, մէկ տարի վերջ՝ երեք ոսկի, երրորդ տարին՝ չորս ոսկի, այսպիսով կ'աւելնար [ամսականս]:

Երբ որ ես Թովալեանին մաղազան մտայ, ա՛լ ստիպուեցանք մեր ընտանիքը եւս Ատանա բերելու եւ հոն հաստատուեցանք: Եղբայրս՝ Յարութինը, Փիրանեան Վարդան էֆենտիի⁵ մաղազան դրած էինք: Ամսական երկու ոսկի ան կ'առնէր, չորս ալ ես՝ եղաւ վեց առնուազն: Առնուազն տունը բամպակի խոզակ մաքրելէ ամսական չորս ոսկի մայրիկս եւ պզտիկ Քլատիսը կը հանէր, եւ Ազնիւր դպրոց կ'երթար: Սա հաշուով՝ հորս շահածը մեր ծախքին օգտելէ վերջ [մաս] մը եւս կ'աւելնար, եւ մեր շահածը եւս կ'աւելնար, եւ տարուէ տարի քիչ շատ մարդու կարգին կը մտնայինք:

Սեֆերպերլիք⁶

Օր մըն ալ ինչ տեսնենք. գիշերուան կէսին տաուլ զուրնայով փողոցները կը պտտին: Հարցուցինք եւ պատասխանեցին որ սեֆերպերլիք է եղեր: Ինչ ըլլալը չհասկցանք, որովհետեւ կեանքերնուս մէջ չլսուած բառ մըն էր: Այդ չարագուշակ թմբուկը զարնուելէ վերջ օրըստօրէ հայութեան վիճակը սկսաւ վատթարանալ եւ վերջապէս սկսաւ պատերազմ:

Քանի մը ամիսներ վերջ, օր մըն ալ ի՛նչ տեսնենք՝ սիւիլ ոստիկանները սկսան թուղթ բաժնել. զոր օրինակ՝ սա ինչ ընտանիք մինչեւ քսանչորս ժամ պատրաստ եղէք: Ասոնց մէջ էինք մենք եւս: Վերջապէս, այս թուղթերը բաժնուելէ քսանչորս ժամ վերջ, Ատանայի կայարանը - հարիւր երեսունվեց ընտանիք կարծեմ - պատրաստ եղանք: Եկած էին շատ մը հայեր եւ կը տեսնէին մեր վիճակը եւ կու լային, կ'ըսէին՝ «ի՞նչ է այս»⁷:

Վերջապէս այդ օրը քանի մը ժամ վերջ Թարսուս (Տարսոն) հասանք, ոստիկանները մեզ դիմաւորեցին եւ մեզ առաջնորդեցին Օսմանիյէ օթէլ, որ Ամերիկեան Քոլէճին դիմացն է: Հոն կեցանք միքանի օր: Մեզմէ առաջ զէյ-

⁴ Թրքական ոսկեդրամ, որ 5 մեճիտիէ կ'ընէ (Սուլթան Ապտիլմեճիտի իշխանութեան ատեն կոխուած): 1 մեճիտիէն 20 դրուշ կ'ընէր, իսկ 20 դրուշը՝ 40 փարա:

⁵ Էֆենտի.- ընկերութեան մէջ որոշ դիրք ունեցող երեւելիներու տրուող պատուանուն: Ուրիշ պատուանուններ են պէյը եւ փաշան: Վերջինս բարձրաստիճան դիրք կը մատնանշէր՝ օսմանեան քաղաքական համակարգին մէջ:

⁶ Սեֆերպերլիք.- զինուորագրութիւն:

⁷ Տէր Պալեանները մաս կազմած են Ատանայէն առաջին տեղահանուածներու կարուանին (Մայիս 1915): Ասոնք, աւելի ետք ետ պիտի կանչուէին:

թունցիներ եկած էին, եւ օրըստօրէ կը քշուէին Պոզանթիի⁸ ճամփով դէպի Գոնիա եւ մենք կը դիտէինք անցուդարձին:

Քանի մը օր վերջ մենք եւս պատրաստուեցանք եւ ճամփայ ելանք: Մինչեւ Տարսոնի քով եղող Կիւլէք սթասիոնը երբ հասանք դէմերնիս ժանտարմաները ելան՝ «ո՛ր կ'երթաք, ձեզի ո՞վ հրաման ըրաւ որ երթաք, ե՛տ դարձէք» [ըսին]: Ստիպուեցանք ետ դառնալ եւ նորէն օթել իջնել: Քիչ մը վերջ ոստիկան մը օթել գալով՝ «ձեր մէջէն միքանի մեծերէն կառավարութենէն կ'ուզենկոր», ըսաւ: Մեր մէջի եղած մեծերէն չորս-հինգ հոգի մը կառավարութիւն գացին: Ես ալ իրենց ետեւէն գացի: Երբ գացինք՝ մեր մեծերը ներս մտան, կառավարութեան մեծը՝ «հիմակ հեռագիր առի, երթալնիդ յետաձգուեցաւ, ուզած տեղերնիդ կրնաք երթալ» ըսաւ:

Այս երբ որ լսեցի, դէպի յառաջ վազելով մերիններուն՝ «աչքերնիդ լոյս, ուզած տեղերնիդ կրնաք երթալ», ըսի: Այդ ժամուն աչքը բաց եղողները կառք բռնելով դէպի Ատանա ճամփայ ելան: Մենք հաշիւ ըրինք որ՝ «փոխանակ այսօր կառքով երթալու, վաղը առաւօտ թրէնով կ'երթանք» ըսինք: Մենք այս մտածումի մէջ էինք, տեսանք ոստիկան մը եւս եկաւ եւ ըսաւ, թէ «մինչեւ երկրորդ հրամանին պէտք է սպասէք»: Մինչեւ այդ ժամուն գացողները գացին, իսկ մնացողները հոն մնացին:

Հակ Մը Փորձանք

Մէկ օր, տասը օր հոն մնացինք, բան մը ըսող չեղաւ: Դարձեալ մեր մէջէն միքանիներ գաղտնի կերպով գացին, դարձեալ բան մը ըսող չեղաւ: Մենք եւս ստիպուեցանք օրին մէկը թրէն հեծնելով Ատանա վերադառնալ: Նորէն սկսանք մեր գործին եւ կ'աշխատինք: Սակայն բերաննիս համը ա՛լ գնաց, օրըստօրէ նորէն շշուկներ ելլել սկսան որ դէպի Հալէպ պիտի քշուինք: Վերջապէս, ալ քանի մը օրեր վերջ յայտնի եղաւ ամէն բան. ամէն օր միքանի թաղէ ժողովուրդը սկսաւ դէպի Օսմանիյէ⁹ դրկել: Երբ այս անգամ սկսաւ, հանգուցեալ մայրիկս. «Տղաս, եկէք սա Թրիփանի¹⁰ եւն. գործարաններու զօրք¹¹ գրուեցէք հոս մնանք: Այս առաջուան երթալնիս չի նմանիր: Եօթը հոգի ենք հինգ պիտի մնանք, հինգը՝ երեք եւ երեքն ալ հէջ պիտի մնայ», ըսաւ:

⁸ Շոգեկառքի կայարան, ուր փապուղի մը կը կառուցուէր Տարսոսեան լեռնաշղթային միջով՝ Պոլիսէն եկող երկաթուղագիծը Ատանայի դաշտագետնին միացնելու:

⁹ **U.S.**- Ատանայէն արեւելք, Տէօրթուլէն հիւսիս, Հայոց Յեղասպանութեան շրջանին հայ գաղթականութեան կարեւոր անցակէտ:

¹⁰ Թրիփանի (կամ Թրիփանի).- յոյն ընտանիքի մը պատկանող գործարանը կը գտնուէր Ատանայի շոգեկառքի կայարանին մօտ, քաղաքին հարաւր:

¹¹ **U.S.**- Հաւանաբար ըսել կ'ուզէ՝ բանուոր, աշխատաւոր:

- Ինչպէս որ կ'ուզէ անանկ թող ըլլայ. ժողովուրդին շատը ու՛ր է՝ մենք ալ հոն պէտք է ըլլանք, անոնց ինչ որ ըլլայ մենք ալ միեւնոյնը կ'ըլլանք,- ըսի ես, եւ վերջապէս գաղտնի կերպով եւս. ամէն բան պատրաստեցի եւ մեր մաղազային ապրանքները ամբողջութեամբ պալիան կապուելով պանքան ձգուեցաւ եւ մեր աւելորդ յարգի առարկաները եւս անոնց մէջ Թուփալեան անունով պանքան դրինք՝ «վերադարձնիս կ'առնենք»[ի] յոյսերով:

Վերջապէս, օրին մէկը կարգը մեր թաղին եկաւ: Պատրաստուելով ստիպուեցանք մենք ալ ճամփայ ելլելու: Երբ Օսմանիյէ հասանք, տեսանք որ մեր հակին մէկը եկած չէ, եւ շատերուն եւս մեզի պէս եկած չէ: Մինչդեռ մեր այդ մնացած հակին մէջը թէ՛ ամբողջ հագուստեղէն ունինք եւ հակառակ ըլլալով Ազնի քոյրս առանց մեզի հարցնելու մէջը միքանի կուսակցական գիրքեր դրած է որ վրան ալ անուանագրուած է: Երբ այս լսեցինք ալ գիշեր-ցերեկ մտածմունքի մէջ ինկանք, որովհետեւ եթէ հակը բանալիք ըլլան՝ կախաղան հանելու համար այդ ալ հերիք է այդ օրերուն համար: Ասդին անդին գլուխնիս զարկինք, թրէնի կարը¹² Ստեփան էֆեն. Կէօկէրչէնեան կար, որ մեր շատ բարեկամներէն էր. գացի իրեն եղելութիւնը հաղորդեցի: Ինչդեռ այս հակերնիս գտնելով մեզի հասցուր ըսի: Այդ պարունը խոստացաւ իր ձեռքէն եկած ջանքը թափելու:

Երբ պարոն Ստեփան թրէնով ճամփայ ելաւ, ես ալ հեռագրատուն երթալով կայարանի տնօրէնին հեռագիր քաշեցի որ մեր հակը հաճին դրկել: Կայարանի տնօրէնը այս պարոն Ստեփանին քեռայրն էր. հեռագիրնիս կը հասնի, պարոն Ստեփան եւս կը հասնի Ատանա: Երբ իրեն կ'ըսեն՝ կ'ըսէ «այո, լաւ միտքս ձգեցիր»: Մեր հակը փնտռելով հոն մնացածներուն մէջէն կը գտնէ: Երբ դրկելու կը դիմէ ոստիկանը չի ձգեր՝ «ասոնք հոս պիտի մնան», [կ'ըսէ]: Ասոր վրայ կայարանի տնօրէնին հետ ոստիկան[ները] խօսքեր մը կ'ընեն, տնօրէնը կը ստիպուի կուսակալին թելեֆոն ընել: Կուսակալը հրաման կ'ընէ որ ամբողջ մնացած հակերը իրենց տիրոջը թող դրկեն: Ասոր վրայ, մէկ օր վերջ տեսանք որ թէ՛ մեր հակը եւ թէ՛ մեր ազգականներուն հակը եկաւ: Երբ հակը առինք, առաջին գործերնիս գիրքերը վառել եղաւ, եւ այդ գիշեր մը հանգիստ քուն մը քնացանք՝ «Փառք քեզ Աստուած, այս ալ անցաւ», ըսելով:

Հոս Ու Հոն. Մեր Ճակատագրին կը Սպասենք

Ուրիշ օր Օսմանիյէ կենալով անցուդարձերու նայեցանք, որ անկարելի է հոն կենալ. ստիպուեցանք կառք վարձել եւ դէպի Քաթմա¹³ ճամփայ ելանք:

¹² **U.S.**- Ֆրանսերէն՝ կայարան:

¹³ Քաթման համակեդրոնացման ճամբար մըն էր, որ աւելի գործեց 1915ի աշունէն 1916ի գարունը: Հոն տասնեակ-հազարաւոր գաղթականներ տեղակայուեցան: Շուրջ 20,000 գաղթականներ հոն մահացան:

Քանի մը օր վերջ երբ Քաթմա հասանք, տեսանք որ հոն եւս անկարելի է կենալ՝ թէ՛ հիւանդութենէ, թէ՛ քաղաքականութիւնէ: Կառք մը վարձելով դէպի Հալէպ ելանք եւ գաղտնի կերպով քաղաք մտանք: Մինչդեռ մեզի տրուած վեսիքան Ռաճոյի¹⁴ ճամփով Հալէպ բնակիլ էր, սակայն երբ ճամփայ ելանք ասոր ամէնը ջուրը ինկաւ:

Երբ Հալէպ մտանք, հարցնելով այնթապցիի մը գտանք եւ հօրեղբօրս տունը մօտ ըլլալով հոն իջանք: Հօրեղբօրս ընտանիքը մեզմէ առաջ հոն եկած էր: Հարցնելով անցուդարձը եւն. մօրաքոյրս Բանճարճեանը հոն ըլլալը հասկնալով այդ գիշերին գացինք եւ գտանք եւ տեսնուեցանք իրարու հետ: Եւ անոնցմէ սա կարծիքը առինք որ մէկ մեծ մարդ մը գտած են զիրենք հոս պիտի ձգէ եղեր: Մենք եւս այս յոյսով տուն մը վարձելով, ստիպուեցանք իբր բանտարկեալ սպասել, որովհետեւ դուրս ելլողները բռնելով առանց ընտանիքի եւն. կը դրկէին:

Քանի մը օր վերջ Համայէն մօրեղբօրմէս նամակ մը ստացանք որ հոս եկէք ըսելով: Մենք ըսինք համբերենք կարելի է հոս կրնանք կենալ, երբ ըլլայ՝ հոն կրնանք երթալ: Մենք այս մտածմունքներու մէջ էինք, օրին մէկը եւս հիւանդացայ եւ ստիպուեցայ պառկիլ: Քանի մը օր վերջ մայրս եւս հիւանդացաւ այն ալ պառկաւ: Բժիշկի դիմեցինք եւն., միքանի օր վերջ աղէկացանք: Մինչեւ մեր աղէկնալը Դամասկոսի ճամփան գոցուեցաւ. ալ սկսան Տէր Զորի ճամփան դրկել: Օր մըն ալ երբ քունէն արթնցանք ի՛նչ տեսնենք՝ ոստիկանները արդէն ամբողջ թաղի հայութեան դռան առջեւ կառքերը պատրաստ ըրած էին եւ կը պոռային՝ «քալեցէք, պատրաստ եղէք»: Ա՛լ ճարերնիս հատնելով ստիպուեցանք պատրաստ ըլլալով կառք հեծնել: Մեզ Հալէպէ դուրս Սեպիլ¹⁵ տանելով հոն իջեցուցին եւ ըսին՝ «նստեցէք այստեղ»: Այդ ցերեկին շատերը դրամ կերցնելով Դամասկոսի ճամփան բռնելով իրենց դրամով թրէն հեծան: Բայց մենք եւ միքանիներ սա կարծիքով կեցանք որ գիշերուան մը մէջ դրամ կերցնելով դարձեալ քաղաք իջնանք: Երբ իրիկուն եղաւ շշուկներ մը մէջտեղ ելաւ. ինչ է սեւփաթ կայ եղեր Ռէս Ու Այն¹⁶: Այս որ լսեցինք՝ մայրիկս ըսաւ. «զաւակս, դրամ տանք եւ Դամասկոսի կողմ երթանք»: Որչափ որ ըսեց եւ աղաչեց եւ ըսի՝ «չպիտի տամ, ուր որ ուզեն հոն թող քշեն: Եթէ միտքերնին մեզ մեռցնել է՝ ուր որ երթանք կը մեռցնեն: Եթէ մեռցնել չէ՛ դեռ այս վիճակով շատ դրամի պէտքութիւն ունինք, պէտք է մեր դրամին յարգը գիտնանք»: Վերջապէս իմ կարծիքիս համաձայնելով հոն մնացինք եւ սպասեցինք մեր բախտին:

Երբ կէս գիշեր եղաւ, տեսանք որ ոստիկանները «քալեցէք տեսնեմ, պատրաստ եղէք» [կը հրահանագեն]: Պատրաստուելով կառք հեծանք եւ

¹⁴ Հալէպի ճամփուն վրայ գաղթակայան՝ կապուած Քաթմայի եւ Ազգի գաղթակայաններուն:

¹⁵ Հալէպի արուարձան, գաղթականներու տարանցիկ կայան մըն էր:

¹⁶ **Ս.Տ.**- Ներկայիս տարածուած ձեւը Րաս Ու Այնն է:

Պաղտատ սթասիոն մեզ տարին: Մինչեւ առաւօտ հող սպասեցինք եւ առտուն կանուխ այդ չարաշուք թրէնը մեզ ճամփայ հանեց դէպի Րաս Ուլ Այն անհծուած քաղաք: Երբ ճամփայ ելանք եւ Ճարապլուսը¹⁷ անցանք, Ուրֆայի կողմերու արապները ձեռքերնին վիզերնին տանելով մեզի կը ցուցնեն թէ մեր ամէնը պիտի ջարդեն:

Ասոնք որ տեսանք աշխարհքէն ելանք, ուտել խմել ձգեցինք եւ մինչեւ այդ իրիկուն գրեթէ անօթի կերպով Րաս Ուլ Այն¹⁸ ըսուած անհծուած տեղը հասանք: Յաջորդ առտու Րաս Ուլ Այնի դիմաց գմբէթ մը կար, մեզ հոն տարին¹⁹: Տեսանք մեզմէ առաջ եւս եկած են եւ վրաններու մէջ կը նստին: Մենք եւս տեղ մը նախընտրելով մեր վրանը քաշեցինք: Ամէնայն ինչ աժան, գրեթէ ձրի: Մերտինէն կը բերեն եւ կը ծախսեն: Եւ հանգիստ ալ ենք, մեզի բան մը ըսող չկայ, սակայն մեզմէ առաջ եկածներուն մէջ պառաւներ եւն. մնացած են եւ գրեթէ կիսովին մեռած: Ասոնք կը պատմեն թէ իրենք քիչ մը անդին Մերտինի ճամփան ամէնը ջարդած են եւ տակաւին դիակները ջրհորներուն մէջ լեցուն է: Այս որ լսեցինք եղելութիւնը հասկցանք: Սա յոյսը ունինք որ թուրքը ինչ որ ալ ըլլայ մօտերս կը յաղթուի եւ մեզի ջարդելու առիթը չի գտներ: Ամէն օրուան թրէնով լուր կը սպասենք թէ ինչ կայ չկայ: [Բայց] ոչինչ եւ ոչինչ:

Հայ բազմութիւն մըն է որ օրսըստօրէ կու գայ: Եւ եղանք մինչեւ քառասուն հազար հոգի: Ասոնց մէջէն ոմանք սկսան կառավարութեան շէնք շինել, ոմանք տուն շինել են., ամէն մարդ իր գլխուն ճարը նայելու սկսաւ: Սակայն անդիէն հիւանդութիւնը մեր մէջ սկսաւ եւ օրական հարիւր կամ անելի կը մեռնին մերկ, անօթի եւ նայող չկայ: Դեղ ըսես՝ սոլֆաթիոլ, քինին ուրիշ չկայ: Ան ալ սոսկալի սուղ:

Փառք Քեզ, Տէր

Անցան երեք ամիսներ: Յոյսերով ապրեցանք: Օր մը մեր դրացիներէն մէկը մեռաւ, որ մերսինցի սարաֆ մըն էր: Մայրս հոն գնաց, ձեռքէն եկածին չափ պէտք եղածը կ'օգնէ իր ընտանեաց: Այդ ժամուն մարդուն մէկը եկաւ

¹⁷ **U.S.**- Թիւրքերէնումով, ֆրանսերէնին մէջ ան դարձած է «Բարունց լոյս». պէտք է կար-դալ Ճարապլուս:

¹⁸ Աւանը հիմնուած է ԺԹ. դարավերջին՝ հիւսիսկովկասցի չեչէն գաղթականներու կողմէ եւ զարգացած՝ Պաղտատպանի հիմնումով: Ան կը գտնուի Սուրիոյ եւ Միջագետքի ծայրամասային ամայի վայր մը: Աւանին հարաւը տեղադրուած գաղթականանը սկսաւ գործել Սեպտեմբեր 1915ին: Հոն հաւաքուեցան Մարտինով եկող գաղթականները եւ ուրիշներ՝ որոնք շոգեկառքով փոխադրուած էին, Պաղտատպանի գիծով (Kévorkian, էջ 649-52):

¹⁹ Հնագիտական բլուր, քաղաքին միակ բարձրակէտը, ուր կը գտնուի Ք.ա. 2րդ հազարամեակին բարգաւաճած Միտանի կայսրութեան հին քաղաք մը:

հագուստ կը փնտռէ: Ես ալ վեց եօթը լաթ ունիմ: Ըսի որ մէկը ծախեմ. հանելով ցուցուցի եւ մէկը 3 անգլիական ոսկիի ծախեցի: Երբ մայրիկս եկաւ, ըսի. «մայրիկ, առ սա 3 ոսկին վերցուր»: Ըսաւ այս ինչ դրամ է:

- Լաթիս մէկը ծախեցի:

Երբ որ այս լսեց սկսաւ լալու՝

- Մարդ հագուստը ծախել ի՞նչ ըսել է: Հիմակ ամէն բան հատաւ, ա՛յս մնաց եւն.,- եւ սկսաւ լալ:

- Մայրիկ, եթէ մեզի ձգելիք ըլլան մնացածն ալ ինծի հերիք է:

Սակայն որո՞ւ կ'ըսես, որո՞ւ կը հասկցնես, միշտ կու լար: Ալ ստիպուեցայ ես ականջ չդնել իր լալուն եւ դուրս ելայ: Վերադարձիս տեսայ՝ կը պառկի: Այդ օր բան մը չկերաւ: Յաջորդ օր առտու նորէն անկողնէն չեկաւ, մինչդեռ հիանդութեան միջբոլոր արդէն այս սարաֆին տունը առած է եղեր²⁰:

Պառկեցաւ, քանի մը օր. գլխի ցաւէն չի կրնար կենալ: Մեր ձեռքէն եկածը եւ իր գիտցած կնկան դեղերը ըրինք: Օգուտ չըրաւ: Ստիպուեցայ երթալ եւ այդտեղուան բժիշկը կանչել. այնպացի Մովսէս Լեւոնեան որ հող էր: Բայց դեղ չկայ, միմիայն սոխաթ: Երբ բժիշկը եկաւ եւ իրեն նայեցաւ, «լաւ կ'ըլլայ, մի մտածէք» ըսաւ եւ դուրս եկաւ: Մայրիկս երբ այս տեսաւ, ըսաւ. «իմ դարմանս ալ հատած է, այլ պիտի մեռնիմ: Սա խելքս գլխուս եղած ժամանակ ինծի քահանայ մը բերէք որ հաղորդուիմ» ըսաւ: Երբ այս լսեցի, սկսայ սրտանց այրիլ. «Բայց քրիստոնեայ քահանայի ի՞նչ պէտքութիւն ունիս եւն.» ըսի եւ չբերի:

Օր մը վերջ ես դուրս ելած էի: Վերադառնալուս ի՞նչ տեսնեմ. հայրս երեք հատ քահանայ բերած է հաղորդ կ'առնէկոր: Երբ որ այս տեսայ՝ գաղտնի կերպով դուրս ելայ եւ սկսայ ներսէս հեծկլտալ: Երբ քահանաները գացին, ներս մտայ: [Մայրս] ըսաւ. «փառք քեզ Աստուած, մեռնիմ ես ալ հոգս չէ, գէթ խիղճս հանգստացաւ»:

Երբ ութը օր անցաւ, ալ սկսաւ օրըստօրէ ծանրանալ: Մինչդեռ այս ութը օրուան մէջ, մեր՝ վրանը չեղած ժամանակ, իրեն համար պատանք եւն. ինչ որ պէտք է պատրաստելով իր բարձին ներքեւ պահեր է: Երբ սկսաւ օրըստօրէ ծանրանալ, քովէն վայրկեան մ'իսկ տեղ չէի երթար եւ գիշերները մինչեւ առաւօտ անքուն մնալով զինք կը սպասէի:

Օր մը բժիշկին հարցուցի՝ ինչպէս է ըսելով: Ըսաւ «եթէ քսանմէկ օր անցնի, ալ կ'ազատի: Բայց միտքերնիդ թող մնայ. իրեն լէօպէթ²¹ եկած ժամանակ ձեռքերը-նոքերը շոյեցէք, կարելի է այդ վայրկեանին չար փորձանքը հատած ըլլալով կ'անցնի»:

Քսաներորդ օրն էր, հաց եփել տուած էինք: Մաս մը ծայրէն քերելով սկսայ ուտել: Երբ մայրիկս այս տեսաւ՝ «ի՛նչ կ'ըլլայ տղաս, քիչ մը ես ինծի տուր», ըսելով ձեռքերը երկարցուց եւ ուզեց: Ըսի՝ «մայրիկս, այսօր ես

²⁰ **Կ.Տ.Փ.**- Ան ժանտատենդով վարակուած էր:

²¹ **Ա.Տ.**- Օսմաներէն՝ տազնապ:

սպասէ վաղը քեզի կու տամ»: Ձեռքերը անկողնին վրայ իջեցնելով՝ «դուն գիտես, ինչպէս որ կ'ուզես անանկ ըրէ», ըսաւ:

1915 Նոյեմբեր 30րդ առաւօտեան դէմ էր որ քսանմէկերորդ օրն էր, ալ ես անքունութենէն կարողութիւնս հատաւ, հայրիկս ձգեցի եւ քիչ մը պառկեցայ: Հազիւ թէ մէկ ժամ պառկած էի, հայրիկս ըսաւ. «տղաս, Յակոբ, ելի՛ր, գործը գործէն կ'անցնի»: Վայրկեանական տեղէս ցատկելով քոյրս եւ եղբայրս արթնցուցի եւ սկսանք լաց ու կոծով ձեռքերը եւ ոտքերը շոյել: Բայց շատոնց արդէն գացած էր եւ իր վերջին ճիգով ձեռքը երկարեր պառկած ժամանակս քսելով իր կարօտը առած էր հայրս կ'ըսէր:

Քանի մը վայրկեաններ ասանկ շոյելէ վերջ, տեսանք որ ձեռքերը սկսաւ շարժել եւ մէկէնիմէկ աչքը բացաւ «Փառք քեզ Աստուած: Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն ի մարդիկ հաճութիւն» ըսաւ:

- Ըսէ մայրիկ, քեզի ջուր տա՞մ:

- Չէ, չէ,- ըսաւ,- արդէն այստեղ սա անիծեալ ջուրը չէ՞ որ զիս ասանկ ըրաւ:

Այդ վայրկեանէն ստղիի կողմ նոր անկողին մը փռելով զինքը փոխադրեցինք: Երբ անկողնին պառկաւ՝ «ա՛խ, ախ տղաս, քեզի տեսնես»²², ըսաւ եւ աչքերը գոցեց: Մենք կ'աշխատինք, կը շոյենք ձեռքերը, ոտքերը բայց ամէն ջանք ապարդիւն մնացին: Գնաց անղիի աշխարհ, յետին թողլով հինգ որբեր:

Սկսանք լաց ու կոծի: Պոռացինք, կանչեցինք, բայց ի՛նչ օգուտ: Իր բարձի ներքեւ պահած պատանքով զինք ծածկեցինք եւ տարինք դէպի գերեզման... ձգեցինք մեր սիրալիր մայրիկը այդ հողերուն տակ, դարձանք լաց ու կոծով մեր վրանը: Գիշեր ցերեկ ուրիշ գործ չունինք՝ ինչ ուտել, ինչ խմել, [միայն] լալ եւ գերեզման երթալ:

Առաջին Արարքս

Հազիւ թէ շաբաթ մը անցած էր, քոյրս Ազնիւր եւս հիանդանալով պառկեցաւ: Գացի բժիշկը նորէն բերի:

Ըսաւ հայրիկիս. «լաւ խնամեցէք, այս անկէ ծանր է»: Երբ այս բառը հայրիկս լսեց՝ «վախ, տունս բոլորովին պիտի անցնի» ըսելով, սկսաւ հեծկլտալ եւ յաջորդ օր առտուն ինք ալ պառկաւ եւ հիանդութիւնը ա՛լ աւելի սոսկալի զինք բռնեց:

Հիմակ մենք ի՛նչ ընենք: Տակաւին ութը օր չկայ մեր մայրիկը հողը յանձնած ենք: Մէջերնին ամէնէմեծը ես եմ. ի՛նչ գիտեմ, ի՛նչ կարենամ ընել: Աշխատեցանք մեր ձեռքէն եկած ամէն ջանքերը թափեցինք. կաթ, մածուն, սոլֆաթ...ասկէ զատ դեղ չունինք: Քանի մը օրեր վերջ տեսայ որ հայրիկս

²² **U.S.**- Հաւանաբար պատկերաւոր կերպով՝ «ողջ մնաս» ըսել ուզելով:

ես ծանրացաւ: Քահանայ մը կանչելով հաղորդ առնել տուի: Քահանան բերանին մաս կու տայ՝ «այս ի՞նչ է», [կ'ըսէ հայրս], այնքան որ խելքը կորսնցուցած է: Պառկած տեղը մէկէնիմէկ ցատկելով վրանէն դուրս ելլելու կը ջանայ, դիմացը վրանի գերանին գլուխը զարնելով գետին կ'իյնայ: Ի՞նչ ըրածը չի գիտեր: Մինչդեռ ասդին քոյրս ես կը պառկի: Եւ քսանմէկերորդ օրն է որ եթէ այդ օրը ես անցընէ պիտի ազատի. ո՞րմէկուն նայիմ, ի՞նչ ընեմ: Խենթացած վիճակի մատնուած էի:

Երբ իրիկուան դէմ էր, 1915 Դեկտեմբեր 30րդ օրը իրիկուան դէմ էր, [հօրս] բերանի ժողվուած թութերը եւն. կը մաքրեմ, այդ վայրկեանին ի՞նչ տեսնեմ. տեսայ որ ալ աչքերը կը մարին եւ կ'երթայ: Հիմակ ես ի՞նչ ընեմ: Խենթանալու աստիճան եկած եմ: Եթէ լամ՝ քոյրս ասդին պիտի լսէ եւ անոր ես պատճառ պիտի ըլլամ: Եթէ չլամ՝ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մէկ ամսուան մէջ թէ՛ մայրիկը, թէ՛ հայրիկը անդիի աշխարհ ղրկես եւ չլաս:

Այդ վայրկեանին քոյրս՝ Քլատիսը, դուրս ղրկեցի որ երթայ Յարութին եղբայրս գտնելով բերէ, եւ չըլլայ որ լան: Ելայ աչքերը կապեցի եւ պատանքեցի ու երեսին պագնելով՝ «Երթաս բարով հայրիկս, մեզ մի՛ մոռանար» ըսելով, քանի մը հոգի կանչելով մօրս գերեզմանին ճիշտ քով իր գերեզմանը փորել տալով իրիկուան դէմ այն ալ սեւ հողերուն յանձնելով վերադարձայ վրան²³: Միքանի բարեկամներ եկան, պէտք եղածը ըրին եւ օգնեցին եւ զիս կը մխիթարեն, բայց ո՞վ էր մխիթարուողը. երեսանց չեմ լար, բայց սրտանց աղէ արցունքներ կը թափեմ: Բայց ի՞նչ օգուտ:

Քանի մը ժամ վերջ քոյրս աչքերը բացաւ եւ ա՛լ խօսելու սկսաւ: Յաջորդ օրը առտուն ըսաւ՝ «ու՛ր է հայրիկս»: Ես ի՞նչ ըսեմ, եւ ի՞նչ պատասխանեմ: «Ինչ հայրիկ, ի՞նչ պիտի ընեմ զիրենք, իրենք մեզ չուզելէ վերջ ես իրենց հէջ չեմ ուզեր» ըսի: Երբ քոյրս այս լսեց ըսաւ՝ «Եթէ ոչ՝ մեռա՛ւ»:

- Մեռնի ի՞նչ կ'ըլլայ: Այս ալ թող մեռնի,- ըսի: Վերջապէս եղելութիւնը հասկցաւ, սակայն ձեռքէս եկածէն աւելին ըրի որ չլայ, եւ յաջողեցայ:

Գործի Բարոյակարգ. Բաս Ուլ Այնի Ոճով

Անցան միքանի օրեր ես, դրամնիս հատաւ: Վերջին ոսկին արեցինք, անոր ալ կէսը ծախսեցինք: Կը մտածեմ՝ ի՞նչ ընենք եւ ի՞նչով պիտի ապրինք: Հօրս, մօրս հագուստները եւն. աչքերնիս թող չտեսնէ ըսելով անոնք ես ծախելով կերանք: Կը մտածեմ՝ ասոր ալ վերջը չկայ՝ ի՞նչ ընելու ենք եւ ի՞նչ կերպով հինգ հոգիին ապրուստը ճարելու ենք: Հայրս-մայրս գնաց, բայց բեռը ես շալկեցի. պէտք է մտածեմ:

²³ Գերեզմանատունը գաղթակայանին հիւսիսային ծայրամասին էր, հնագիտական բլուրին ամէնէն բարձր տեղը, երկաթուղիի կայարանէն շուրջ 500 մետր հեռու:

Սկսայ մեր ունեցածներէն մաս մը ծախելու: Օր մը միքանի կտոր զեֆիր Սթամպուլ են. հետս առնելով Րաս Ուլ Այն գացի եւ պազար նստելով սկսայ եկող-գացողին ցուցնել: Այդ վայրկեանին, պառաւ չեչէն կնիկ մը դէմս ելաւ եւ գիները հարցուց: Ես ալ ըսի:

- Շատ լաւ, եկուր ետեւէս,- ըսաւ:

Գացի իր հետ իրենց տունը:

- Նստիր,- ըսաւ: Բաւական սպասելէ վերջ, տեսայ որ գարշելի երեսով մարդ մը եկաւ:

- Ի՞նչ է կեատուր²⁴ օղլու,- ըսաւ:

- Ի՞նչ ըլլայ էֆենտիմ, կը տեսնէք եա,- ըսի:

- Ասոնց գիները քանի՞ է,- ըսաւ. ես ալ օրուան համեմատ պատասխանեցի:

- Դուք այսօր ի՞նչ էք եւ ի՞նչ պիտի ըլլաք գիտէ՞ք,- ըսաւ:

- Ի՞նչ պիտի ըլլանք էֆենտիմ, բան մը չկայ,- ըսի:

- Տակաւին քանի մը օր կայ որ ձեր մէկ խումբը մաքրած եկած եմ²⁵: Հիմա կարգը ձեզի կուգակոր: Վաղը ասոնց ամէնը հոս պիտի ձգէք եւ պիտի երթաք,- ըսաւ:

Ես ասոր ի՞նչ պատասխանեմ: Ըսի՝

- Էֆենտիմ, ձեր ըսածը ճիշտ է: Այսօր հայր մը սահնչ վայրկեանին գաւակը կը ծեծէ, բայց քանի մը վայրկեան վերջ ամէնը կ'անցնի, նորէն իր գաւակը սիրելու կը սկսի: Այսօր մեր թագաւորն ալ մեզի բարկանալով կը ծեծէ, կարելի է վաղն ալ կը սիրէ,- ըսի:

Երբ մարդը այս լսեց, իր քրպաճը քաշելով վրաս վազեց՝ «դեռ դէմս խօսք կը խօսիս» ըսով: Այդ վայրկեանին մաս մը ժողվելով, մաս մը ես իր տան մէջ ձգելով փախայ մինչեւ վրան: Մինչդեռ շունը չեչէններուն պետը, Արսլան պէկն է եղեր²⁶:

Ստիպուեցայ վրան գալ եւ նստելով մտածել: Ի՞նչ ընեմ, որո՞ւ դիմեմ: Շատ ու շատ մտածեցի ճար մը չկրցայ գտնել: Դարձեալ միքանի կտոր բան առնելով շուկայ ելայ: Վայրկեանական այս անգամ աժան-սուղ ծախելով ձեռնունայն տուն վերադարձայ: Միքանի օր վերջ այս դրամն ալ լմնցաւ: Երկրորդ անգամ ես բաներ մը առնելով տարի, անոնք ալ ծախելով վերադարձայ, սակայն միքանի օր վերջ այս դրամն ալ լմնցաւ:

Օր մը, եղբօրս՝ Յարութինին ըսի.

- Ելի՛ր, եղբայր, սկից գնա, առտու երկու մեճիտի կաթ կամ մածուն բեր ծախենք:

²⁴ **U.S.**- Անհաւատ, որով կ'անուանարկուէին ոչ-մահմետականները:

²⁵ **U.S.**- Ներածականին մէջ նկարագրուած է չեչէններուն դերը՝ այս գաղթականի հայոց ոչնչացման մէջ:

²⁶ Որ նաեւ քաղաքապետն էր Րաս Ուլ Այնին:

Եղբայրս գնաց երկու մեծիտի մածուն առնելով եկաւ: Այդ օր վրաններու մէջ պտտելով երկու ժամուան մէջ ծախեց: Մեր ուտելէն զատ երկու մեծիտ եւս շահեցաւ, քանի որ մածուն կամ կաթ պէտք չէր լաւ տուն չկար: Գրեթէ ամէն վրան հիանդ կար:

Ա՛լ ճարահատ մնալով, յաջորդ օրը առտուն կանուխ եղբօրս հետ մէկտեղ երթալով թէ՛ կաթ, թէ՛ մածուն գնեցի: Նորէն այդ օր, մեր ուտելէն զատ մէկ երկու մեծիտ ձգեց: Ալ սկսանք ամէն օր կաթ-մածուն ծախելու երկու եղբայր:

Բայց երբ շուկան մածուն առնելու կ'երթանք, զոր օրինակ չեչէններուն մէկի առածը հայերը հինգի կ'առնեն, որովհետեւ պէտքութիւն ունին, միակ դեղերնիս ան է: Կ'ըսեն մեզի չեչէնները՝ «ձեր քով դրամ շատ է, տեսնենք սեւքիաթին հարկաւ ձեզի հետ հաշի կը տեսնենք»:

Մենք այս ամէն խօսքերը կը լսենք եւ կը հասկնանք. սակայն ի՞նչ ընենք, պէտք է աշխատինք որ գէթ անօթի չմեռնինք եւ գալիք մեր բախտին սպասենք:

Գողերն Ու Ոճրագործներն Ալ Կը Յոգնին

Քանի մը շաբաթներ անցնելէ վերջ օր մը եկան՝ «ձեր մէջի պեքիարները հոս թող գան» [ըսին]: Ասոնք ժողովելով իբր թէ զիրենք Տէր Չոր պիտի դրկեն՝ ճամփայ հանեցին:

Յաջորդ օր առտու կանուխ մեր հայերէն մացառ ժողովելու երկու ժամ անդին կ'երթան: Մէկ մըն ալ ի՞նչ տեսնեն՝ օր մը առաջ գացող պեքիարներէն ամէնուն դիակը գետին փռուած է²⁷: Այս տեսնելով մացառ եւս. ձգելով կու գան եւ մեզի եղելութիւնը կը պատմեն: Սկսանք մտածմունքի մէջ մատնուիլ: Քանի որ մեզի ալ ըսին թէ «պատրաստ եղէք միքանի օրէն սեւքիաթ պիտի սկսի»: Սկսաւ հայերուն շատերը թուղջ մը ստորագրելով կառավարութիւն դրկեցին թէ՛ մենք պիտի փոխենք մեր կրօնը մահմետական պիտի ըլլանք ըսին: Կառավարութիւնը՝ «շատ լաւ», ըսելով պատասխանեց:

Երբ ժողովուրդը կառավարութեան այս խօսքը լսեց, սկսաւ ուրախանալ թէ գէթ իսլամանալով պիտի ազատուին գալիք աղէտէն:

Մինչդեռ յաջորդ առտու երբ քունէն արթնցանք, տեսանք որ արդէն շրջապատուած է չեչէններով ամբողջ մեր շրջանը, նոյնիսկ ջուր թափելու դուրս մարդ չեն ձգեր: Ըսին՝ «պատրաստուեցէք սեւքիաթ կայ, ամէն մարդ իր անունը վրանին մէջ թուղջ մը գրելով թուղջ մը թող ձգէ: Մենք վերջը ձեր ետեւէն ձեր ապրանքները կը դրկենք»:

²⁷ Հաւանաբար ասիկա պատահած է Մարտ 1916ի վերջաւորութեան, մինչ նոր վերակացուն կը կազմակերպէր գաղթակայանին գաղթականներուն լուծարումը:

Շատ մը խեղճեր այս խօսքին հաւատալով իրենց ունեցածը հակ կապելով իրենց վրանին մէջ ձգեցին, որ իրենց ետեւէն դրկեն: Մինչդեռ հաշիւ չեն ըներ թէ չեչէններուն համար տանելու ալ աւելի դիւրութիւններ կ'ընծայեն:

Երբ ես այս եղելութիւնը հասկցայ, ալ սկսայ կրցածիս չափ ճարեր մտածել: Նախ մեր վրանին դիմացը քահանայ մը կար, զայն կանչեցի որ գալով մեզի հաղորդ թող տայ: Քահանան չեկաւ: Չեմ մեղադրեր: Ամէն մարդ վերջին դատաստանին մէջ մտած էր, գլխին գալիքներուն կամ ի՛նչ տեսակ պիտի ջարդուի՝ անոնք կ'երազէ եւ կը մտածէ:

«Ինչեւիցէ, առանց հաղորդի թող ըլլայ» ըսի: Նախ ամէն մէկերնիս երեք չորս լաթ իրարու վրայէն հագցուցի եւ յետոյ մեր ունեցած դրամը որ 63 ոսկի էր, 28 ոսկին կօշիկիս մէջէն պատռելով ֆորմաներուն քով եօթական ոսկի գետեղեցի եւ կօշիկս անանկ դանակով ամէն կողմէն պատռեցի եւ ցէխի մէջ թաթխեցի որ անկարելի է մարդ իր ձեռքը առնէ, եւ հազայ:

Մնացածները եւս, քոյրս՝ Ազնիւր եւ եղբայրս՝ Յարութիւնը 10 կամ 12ական ոսկի կլլեցինք եւ մէջտեղ դրամ միմիայն քանի մը մեճիտ ձգեցինք:

Քանի մը վայրկեան վերջ ամէն մարդ արդէն պատրաստ է եւ կ'ելլէր դէպի սպանդանոցի ճամփան բռնելով, մտածմունքի եւ լացուկոծի մէջ թաղուելով թէ ի՛նչ տեսակ պիտի ջարդուէինք:

Մինչդեռ ես չորս հատ որբ գլուխս ժողված հօրս եւ մօրս գերեզմանին քովէն անցնելով իմ վերջին «մնաք բարեաւ»ը տալով կը պոռամ՝ «հայրիկ-մայրիկ, դուք ելէք եւ մենք մտնենք այս հողերուն տակ, ինչքան երանի ձեզի որ Աստուծոյ կամքով մեռաք, մինչդեռ մենք ո՞ր գազաններու ձեռքով ի՛նչ տեսակ սպաննուելով ո՞ր լեռներուն կամ ձորերուն մեր դիակները կենդանիներուն կեր պիտի ըլլան»:

Ելանք ճամփայ, Րաս Ու Այնի ջուրի վրայի կամուրջը կ'անցնինք կոր՝ տոպրակներով ալիւր ձգեր են եւ անցորդներուն կու տան: Հարիւրին հինգը հազիւ առաւ, ինստունիինգը չառաւ, արդէն կերած կշտացած էր:

Երբ ճամփայ ելանք, հինգ վայրկեան անդին չեչէն ժանտարմաները սկսան քահանայի մը հայիոյանքներ ընել եւ իր ժամացոյցը ձեռքէն խլել եւ ամէն մի չեչէն աչքերը չորս կողմ յարելով բաներ մը կը փնտռէր, մինչդեռ մենք՝ «ահա հոս պիտի ջարդուինք, ահա՛ հոն» [մտածելով], արդէն մեռած վիճակի մէջ միշտ կը յառաջանայինք:

Այն օր մինչեւ իրիկուն մեզ տանելով Խապուր ջրան եզերքը դաշտին մէջ նստեցուցին: Մեր համրանքը համրել կամ գիտնալ անկարելի էր, սակայն կային երեսուն հազար հոգի մը:

Նստեցանք դաշտին մէջտեղ: Աստուած վերէն մեր վրան կ'անձրեւէ: Մինչեւ առաւօտ նստանք այդպէսով: Յաջորդ օր առտուն կանուխ ելան՝ «պատրաստ եղէք եւ ջուրին անդի կողմը անցէք»: Ի՛նչպէս անցնիլ, կամ պզտիկները ի՛նչ ընենք:

Ստիպուեցանք մերկանալով վարտիկ մը մեր վրան, շատերը իր աղջիկը կամ մանչը ուսը առնելով ջուրին մէջ մտան: Զուրը՝ մեր կոկորդէն աւելի

[բարձր], շատերը ջուրը սկսաւ քշել տանի: Բայց ո՞վ էր նայողը կամ օգնողը: Ամէն մարդ իր գլխուն ճարը կը մտածէր: Վերջապէս մենք ալ իջանք ջուր: Քոյրս՝ Ազնիւը, ես ուսս առնելով, Քլատիսը՝ Յարութիւն եղբայրս, անդիի կողմ շատ դժուարութիւններով անցանք եւ վերադառնալով մեր պզտիկ Սարգիսը եւս անցուցինք անդիի կողմ:

Քոյրս ջուրին անդիի կողմ անցունելէս եւ վերադառնալուս՝ չեչէն մը քրոջս քով կու գայ եւ կը սկսի խօսքեր նետել, եւ վրայի բարթիան²⁸ հանելով կը տանի: Երբ ես վերադարձայ տեսայ քոյրս նստած կու լակոր:

- Ի՞նչ կայ,- ըսի:

- Ասանկ եղաւ,- ըսաւ:

- Ինչո՞ր չէ, փոխանակ վաղը առնելու այսօր առած են,- ըսի:

Մինչդեռ իմ ներսս վախ մը սկսաւ որ քրոջս համար գլխուս շատ փորձանքներ պիտի բերեն: Ստիպուեցայ տեղերնիս փոխել եւ անդիները, ուրիշ տեղ մը նստելով մեր հետքը կորսնցուցի:

Այդ օր ես մինչեւ իրիկուն ցէխերուն մէջ քալելով նորէն հասանք Խուպար գետին եզերքը եւ նորէն նստանք: Անձրեւը դադար չունի, գիշեր ցերեկ կու գայ: Ջուրին մէջ թաթխուած, անօթի, ակոսանիս իրար զարնելով կը կենանք:

Դարձեալ յաջորդ օր առտուն կանուխ սկսանք նորէն գետին մէջ նետուիլ եւ անդիի կողմ անցանք եւ նորէն ճամփայ ելանք:

Մեր կարաւանը արդէն մէկ ծայրէն միւսը երեք ժամ կայ: Իսկ մեր ամէն կողմէն վայրենի արապները մեր վրայ կը վագեն, կ'ուզեն կողոպտել, բայց չեչէնները չեն ձգեր եւ [արապները] մեր ետեւ, ճամփան մնացողները կողոպտելով կը գոհանան:

Հինգ օր շարունակ այսպէսով գացինք: Առտու կ'ելլենք ջուրէն կ'անցնինք եւ մինչեւ իրիկուն կը քալենք: Իրիկունը կը տեսնենք որ մեր երէկուան ելած տեղերնիս մօտիկն ենք: Վրանիս՝ ջուր, անօթի կը տառապինք: Շատերը սկսան լալ, ճամփան քէօմէճ, քենկէր են. խոտեր ուտել: Մենք ես ստիպուեցանք խոտ ուտելու: Սակայն ի՞նչ օգուտ ունի առանց աղի խոտ: Ա՛լ աւելի հիւանդութեան կը բռնուինք: Նախընտրեցի անօթի մեռնինք, քան թէ խոտ ուտենք:

Վերջապէս հինգերորդ օրը մեզ տանելով բլուրի մը քով նստեցուցին եւ ըսին՝ «ամէն քաղաքացի թող զատ զատ նստի: Մահմետականութիւնը ընդունողը ետ պիտի դրկենք, իսկ չընդունողը պիտի քշենք»: Շատեր այս խօսքը լսելով դարձեալ ուրախացան:

Ես սկսայ խելքը հասնողներուն՝ «պարոններ, ասոնք չեչէն են, նախ մեզ պիտի կողոպտեն եւ վերջը պիտի սպանեն: Ձեր դրամները կրցածնուդ չափ պահեցէք» [ըսի]: Շատեր իմ այս խօսքիս խնդացին: Այս տեսնելով այլեւս ես երբեք չպատասխանեցի:

²⁸ **U.S.** - Շալ:

Հիմակ սկսան տասնական հոգի, երկու չեչէնով բլուրին անդիի կողմ տանիլ: Հինգ վայրկեան վերջ նորէն տասը հոգի տանիլ: Շատերը ալ շշուկ-նեբու սկսան՝ «ի՞նչ կ'ըլլակոր», ըսելով, որովհետեւ բլուրին ետեւի կողմը տեսնող չկայ:

Ես ըսի՝ «ինչ կ'ուզէ այդ թող ըլլայ, այս մարդիկը կը կողոպտեն: Իրիկուան դէմ կ'երթամ ալ յոգնած կ'ըլլան, դիւրութեամբ կարելի է կրնանք անցնիլ: Եթէ կը մեռցնեն՝ փոխանակ վաղը մեռնելու այսօր կը մեռնիմ» ըսի:

Մանրուք դրամ ըլլալով 3 մեծիտ կար մեր քովը: Երկու մեծիտը ներքեւի փանթոլիս գրպանը դրի, եւ մէկ մեծիտը վրայի փանթոլիս գրպանը: Իրիկուան մօտ էր: Դէպի յառաջ քշուելով բլրան անդիի կողմը անցանք: Երբ քոյրս չեչէն մը տեսաւ, նախ ինքը բռնելով՝ «քու մարդիկդ որոնք են թող գան», ըսաւ: Գացինք մենք եւս: Սկսան քոյրս հետախուզել: Ես ըսի, «էֆենտիմ, պարապ տեղ մի՛ փնտռէք դրամը ի՛մ քովս է. դարձեալ եթէ չէք հաւատար կրնաք փնտռել»: Չեչէնը ըսաւ. «այս քու ի՞նչդ է»: Ըսի «էֆենտիմ, կնիկս է: Քաթմա ասոր ալ հայրը մայրը մեռած էր, իմ ալ: Զիրար առինք»:

Վերջապէս՝ «ու՛ր է դրամը, տուր նայինք», ըսաւ: Ձեռքս գրպանս նետելով մէկ մեծիտը հանեցի:

- Այս ի՞նչ է ծօ,- ըսելով վրէս նետեց:

- Էֆենտիմ, կեցիր, հոս ալ կայ,- ըսի եւ ներքեւի փանթոլի գրպանէն երկու մեծիտը եւս հանեցի:

- Ասոնք ի՞նչ է, դրամ հանեցէք,- ըսաւ:

- Էֆենտիմ, դուն չըսած ես ըսի թէ դրամը իմ քովս է եւ ձեզի ունեցածնիս տուի: Եթէ դարձեալ չէք վստահիր՝ հրամեցէք ձեր պարտականութիւնն է փնտռեցէք,- ըսի: Քոյրս, եղբայրս այդ վայրկեանին կը դողան: Ըսի,- ի՞նչ կայ թող փնտռէ Էֆենտին, իր պարտականութիւնն է:- Երբ այս լսեց՝ երբեք մեր վրայ չնայեցաւ՝

- Քալեցէք,- ըսաւ՝ մեզմէ առաջուաններու եղած տեղը մեզի ցուցնելով:

- Շատ լաւ, պէկ էֆենտի, երթանք, բայց մեր ունեցածը առիք, մենք հինգ հոգի ենք: Առանց դրամի ի՞նչ պիտի ընենք,- ըսի եւս:

Ինչպէս եղաւ նէ, մարդուն խղճմտանքին դպաւ, հանեց ինծի մէկ մեծիտ տուաւ, ըսաւ՝

- Առ, ծօ, քեզի մեծիտ մը եւս:

Վերջապէս կողոպուտէ մէկ մեծիտով ազատուեցայ:

Գացինք մեզմէ առաջուաններուն քով: Կ'ըսեն՝ «ի՞նչ եղաք»:

- Ի՞նչ պիտի ըլլայ, ունեցածնիս առին,- ըսի: Որովհետեւ գործիս չի գար եղելութիւնը ճշտիւ ըսել: Մինչդեռ խեղճերուն քով տասնոց մը անգամ ձգելու կողոպուտեր էին: Նոր գործի սկսած ատեննին եռանդով մանաւանդ կնիկ-աղջիկ, ամբողջութեամբ մերկցնելով ամէն տեղերնին կը քննէին որ պահուած բան չմնայ:

Վերջապէս երեք օր շարունակ կողոպուտեցին: Իսեղճ ժողովուրդը իր ունեցածը եւս կորսնցուց: Յորենի դէզի պէս ոսկի եւ զարդեղէններ գետնին

փոռած կապերտի մը վրայ դիզեցին: Կային մարդիկ որ մինչեւ հազար ոսկի հնչուն դրամ ունէին: Բայց այդ անիծուած ոսկիները ապերախտօրէն իրենց տէրերը լքելով չեչէններուն գրպաններուն կեր եղան:

Մենք Չենք Խղճար, Մենք Չենք Դադիր

Երեք օր հոս անօթի ծարաւ կենալէ վերջ, սկսան դարձեալ մեզ ճամփայ հանել: Երկու ժամի չափ փոշոտ տեղերէն մեզ կը քալեցնեն, երկու ժամի չափ՝ ջրոտ ցէխ տեղերէն, երկու ժամի չափ՝ քարոտ տեղերէն: Խեղճ ժողովուրդին հարիւրին 90ին ոտքը բոպիկ եղաւ, որովհետեւ անկարելի էր այդ ցէխերուն մէջէն քալել եւ անցնիլ. որովհետեւ մինչեւ ծունկերնիս կամ ալ անելի՝ ճահիճներու մէջ կը մտնենք: Մայրը իր աղջիկը, հայրը իր զաւակը այդ ցէխերուն մէջ ձգելով կը յառաջանային, որովհետեւ խեղճ ժողովուրդը իրարու կպած ինչպէս որ եկեղեցիի դուռէն եւն. կ'ելլէ, ճիշտ անոր նման զիրար հրելով կ'անցնի այդ ընդարձակ դաշտերուն մէջէն: Պատճառը՝ երկու կողմէն կամ ետեւէն պետեւիները կու գան, աղջիկներ-կնիկներ կը փախցնեն եւ կը կողոպտեն: Այս պատճառաւ ժողովուրդը միշտ զիրար հրելով կը յառաջանար, գէթ այդ աղէտէն ազատելու համար: Մինչդեռ այդ քալուածքին մէջ հարիւրաւոր ծեր պառաւ փոքրիկ մանուկներ այդ ցէխին մէջ ոտնակոխ ըլլալով ծերը՝ ծերը, պառաւը՝ «տղաս, աղջիկս» կը պոռայ, իսկ փոքրիկները «հայրիկ, մայրիկ» կը պոռան:

Ասոնց ամէնը աչքովդ կը տեսնես, կը խղճաս՝ «գէթ սա բռնեմ եւ ցէխէն ազատեմ», բայց մինչեւ որ ազատես քու ալ խէրդ կ'անիծուի եւ պետեւիներուն կեր կ'ըլլաս: Այս պատճառաւ, մեր աչքերով տեսնելով չէինք գթար չէինք բռներ, եւ ամէն մարդ իր գլուխը ազատելու ճարին կը նայէր:

Այս պարագաներուն մէջ եւս ծրագիրեր գծեցի: Եղբայրս Յարութիւնին քոյրս Քլատիսը յանձնեցի, իսկ ես եղբօրս՝ Սարգիսին եւ քրոջս՝ Ազնիւին աջ-ձախ մարզանք մը սորվեցուցի որ արապներու ձեռքէն ազատինք: Զոր օրինակ, եղբայրս մէկ կողմ, իսկ ես մէկ կողմ եւ քոյրս մեր մէջտեղ. կը տեսնենք՝ պետեւիները ո՞րմէկ կողմէն կը կոխեն, «աջ» կամ «ձախ» ըսելով քրոջս կը հասկցնենք եւ ան անոր համեմատ կը վարուի:

Ալ սկսան չեչէնները աղջիկները ծախելու գեղերուն [մէջ]: Եթէ աղջիկը չերթայ, կամ տէրը չջողու վարկեանական կը զարնեն: Գիշեր մը ստիպուեցայ մթութեան մէջ գէշ դանակ մը գտնելով քրոջս մագերը կտրեցի եւ երեսը ցէխ մուր եւն. քսելով տծեւ բան մը ըրի: Կարծես թէ հիւանդ մէկն է:

Մէկ երկու օր եւս այս տեսիլէ վերջ, Հասըրճա²⁹ ըսուած տեղը հասանք: Առտու կանուխ եղաւ: Ըսին՝ «տղաքները զատ, կնիկները՝ զատ, հիւանդները՝

²⁹ Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ ան նշուած է իբրեւ Հասաքէ, Խապուրի հովիտին մէջ փոքր աւան մը, Րաս Ուլ Այնէն հարաւ-արեւելք:

րը գատ թող գատուին»: Ես ի՞նչ ընեմ եւ ի՞նչ մտածեմ: Ամէնքս ալ հիւանդ-ներուն մտանք եւ ամբողջ բազմութիւնը հինգ բաժին ըրին: Եղաւ ընտանիք որ ամէն մէկը մէկ փարթիին մէջ մնաց: Երբ այս տեսայ, ըսի քովի ծանօթներու որ՝ «այսօր խնդիրը տարբեր է, այս մարդիկը այսօր մեզ պիտի ջարդեն ինծի անանկ կ'երեւայ»: Միքանին ինծի ըսաւ թէ «դուն ալ խենթին մէկն ես, ի՞նչ պիտի ըլլայ՝ խէր չես խօսիր»: Ես ըսի՝ «քիչ մը սպասեցէք եւ կը տեսնէք. այսօր ինծի լաւ չ'երեւար, որովհետեւ կը տենսեմ որ գեղացիները իրենց կացիները, սուրերը եւ զէնքերը առած մեր առջեւէն կ'երթան: Ալ այս յայտնի բան մըն է որ մեզ պիտի ջարդեն»:

Վերջապէս Հասըրճայէն մեզի ճամփայ հանեցին: Ժողովուրդին երկու մասը արդէն մեզմէ առաջ գացած էր, երկու մասը մեր ետեւ, եւ մենք մէջտեղ: Գացինք մէկ ժամու չափ, բլուրի մը քով եկանք, ըսին՝ «նստեցէք»: Սա ըսելու չմոռնամ որ ամէն օր կ'անձրեւէ, երբեք դադար չի տար: Հազիւ օրուան մը մէջ չորս կամ հինգ ժամ կը դադրի: Ամբողջովին ջուրին մէջն ենք:

Երբ քիչ մը անձրեւը դադարաւ, ըսին՝ «ձեր մէջը եղած էրիկները դիմաց թող անցնին»: Մենք որ ամէնէն առաջ նստած էինք երկու եղբայր՝ Յարութիւնը եւ ես, անդիի կողմ անցանք, պզտիկները եւ քոյրս հոն ձգելով, եւ վերջապէս մեր փարթիի մէջ եղած էրիկները գրեթէ ամբողջովին եկան:

Մէկ մըն ալ աչքերնիս դարձնելով ի՞նչ տեսնեմք: Մեզմէ առաջուան գացողները մերկցուցած, շատերը սուրով, թուրով, պետեփները թոփուզով գլխուն զարնելով կը ջարդեն: Երբ այս տեսանք, ա՛լ սկսանք հեկեկալ: Աչքերնիս արցունք չի գար: Մեզի համար վերջին դատաստանի օրն է. մեր մայրերը եւ հայրերը մեզ այդ անիծուած տեղոյն եւ գազանները սպաննելու համար մեծցուցած են. դիմացէն պզտիկ քոյրս՝ Քլատիսը եւ Սարգիս եղբայրս լալով մեզի դէմ կու գան: Ժանտարման զէնքի տիպճակով³⁰ զարնելով կռնակի վրայ կը ձգէ [զիրենք], խեղճերը դարձեալ կ'ելլեն, դարձեալ կ'ուտեն տիպճակը:

Այս վայրկեանին ատանացի տղայ մը ըսաւ մեզ սպանող չեչէնին, թէ՛ «աման էֆենտի, աս կաղ քրոջս համար թող ըլլայ զիս ձգէ»: Չեչէնը՝ «տուր հինգ ոսկի քեզի ազատեմ» [ըսաւ]: Տղան ըսաւ՝ «էֆենտի, հիմակ չունինք, Նուսէյպին հասնինք Հալէպ հեռագրելով բերել կու տամ եւ ա՛լ աւելի ձեզի կու տամ»:

- Նստի՛ր տեղդ, խայտառակ,- ըսաւ:

Երբ ես այս դրամի խնդիրը լսեցի, մտածեցի՝ հինգ վայրկեան վերջ արդէն ամէնը իրենց է: Ասոր լաւը սա կօշիկիս ֆորմէն հինգ ոսկի հանեմ տամ. եթէ կրցաւ օգուտ մը ընել՝ ըրաւ, չէ թէ՛ ա՛լ արդէն պիտի ջարդուինք: Եւ սկսայ կօշիկիս ֆորմէն ձեռքս երկնցնելով – իբր թէ ցէխ կը մաքրեմ – հինգ ոսկի հանելով թաց հագուստիս սրբելով մաքրեցի ցեխերը եւ ձեռքս առնելով ոտքի ելայ:

³⁰ *U.S.* - Չէնքի կոթ:

Երբ ոտքի ելայ չեչէնը զէնքը ինծի երկնցուց՝ «նստի՛ր տեղդ, չէնէ քեզ կը պառկեցնեն», ըսաւ:

- Էֆենտի, քեզի բան մը պիտի ըսեմ,- ըսի եւ ձեռքերս երկարցուցի:

- Լաւ եկուր,- ըսաւ:

- Էֆենտիմ, մենք հինգ որբ ենք եւ երկու եղբայր հոս ենք: Մեր ունեցած դրամը ահաւասիկ սա հինգ ոսկին է որ քեզի կու տամ զուտ իսլամ ժողովուրդին: Եթէ կաթին ձգես՝ կաթը ինչպէս է անանկ կ'ընէ ես ալ քու կաթիդ կը ձգեմ, ինչպէս որ կ'ուզես անանկ ըրէ,- ըսի:

Ոսկիները գրպանեց, ըսաւ՝ «ձօ, կրօնքիս [կ'երդնում], քեզ մեռցնել չեմ տար, գնա՛ նստիր»:

Եկայ նորէն նստայ: Ծունկի վրայ գալով կ'աղաչեմ ու կ'աղերսեմ՝ «աման էֆենտի» ըսելով: Գլուխը շարժելով՝ «մի՛ վախնար» քեզ չեմ մեռցնել տար» կ'ըսէ:

Այս պարագային շատեր՝ «աման էֆենտի մենք ի՞նչ յանցանք ունինք ի՞նչ եղաւ նոր հրաման մը՞ եկաւ» կ'ըսեն: Չեչէնը ըսաւ. «հոս մեր հողը նստելով մեր ծունկը նստելով, մեր մօրուքը կը կտրէք, անգլիացիին, ռուսին, ֆրանսացիին հետ մէկտեղ ըլլալով մեզի դէմ պատերազմ կ'ընէք, մենք ալ ձեր օրէնքը կը քունենք, ձեր ամբողջը սուրի կ'անցընենք»:

Ով սիրելի ընթերցող, պահ մը մտածէ այդ վայրկեանին մարդ ի՞նչ վիճակի կ'ենթարկուի, գրեթէ սրտերնիս քար կտրաւ, կաթիլ մը արցունք իսկ չի գար մեր աչքերէն: Մեր դէմը կը ջարդեն մեր հարազատ եղբայրները հազարումէկ տեսակ տանջանքներով: Անոնք լմնալուն, հինգ վայրկեանէն մեր ալ ըլլալիքը եւս միեւնոյն տանջանքներով մեռնիլ [է], բայց ոչ թէ մեռնիլ, [այլ] գազաններու ձեռքով կտոր կտոր ըլլալ եւ ջարդուիլ [է]:

Վերջապէս երբ անոնք ջարդելով լմնցուցին, կարգը եկաւ մեզի եւ անկէց երկու չեչէն գալով մեզ ոտքի հանեցին եւ «քալեցէ՛ք» ըսին: Այդ վայրկեանին մինչեւ համբերեցի, տեսայ մարդը բան մը չըրաւ, եղբօրս՝ Յարութինին, ըսի՝ «Յարութին, ետեւէս եկուր» եւ քալելու սկսայ դէպի կնիկներու կողմ: Չեչէն մը երբ տեսաւ՝ «ու՛ր ձօ», ըսաւ: Ըսի՝ «էֆենտին ըսաւ» եւ այդ վայրկեանին ա՛լ անելի քայլերնիս արագցուցինք: Միտքս ի՞նչ է՝ եթէ կը զարնեն թող զարնեն. արդէն ինչպէս որ ալ ըլլայ մեռած ենք: Բայց առած մը կայ [կ'ըսէ]՝ ատենին փախչողը կ'ազատի: Այդ միտքս ձգելով փախանք մինչեւ քրոջս քով եւ յաջողեցանք: Բայց մեր եկած ժամանակ դրամ առած չեչէնը իր ընկերներուն կարծեմ ըսաւ թէ ձգեցէք: Այդ չկրցայ հասկնալ:

Երբ քրոջս քով հասանք, փաթթուեցանք իրարու եւ սկսան ներսէն սրտանց արցունքի կաթիլներ մեր աչքերէն վազել: Այդ միջոցին դէմս ժողովեցան մեր հայերը՝ «ի՞նչ կ'ընեն այդ կողմ,- [կը հարցնեն]: Որովհետեւ իրենք բլուրին ետեւ են, չեն տեսներ ջարդը,- ի՞նչպէս եղաւ՝ եկաք, եւ ձեզ ձգեցին»:

Ես ի՞նչ պատասխանեմ ասոնց: Կ'ըսեմ՝ «քոյրեր, մայրեր, եղբայրներ չեմ գիտեր, մեզի 'գացէ՛ք' ըսին, եկանք»: Կրնա՞մ ըսել որ դրամ տուի եւ ձգեցին:

Ինչեւիցէ, երկու-երեք վայրկեան վերջ դարձեալ սկսայ մտածել՝ ի՞նչ ընեմ որ կերպարանափոխուիմ եւ զիս չճանչնան:

Որովհետեւ վախս ի՞նչ է հիմակ. անոնք կը ջարդեն եւ հոս կու գան եւ զիս կը փնտռեն՝ «Ու՛ր է սա հինգ ոսկի տուող տղան», զիս կը փնտռեն, քանի որ դեռ չորս-հինգ օր առաջ մեզ կողոպտեցին այս հինգ ոսկին ուսկի՞ց հանեցիր, մնացածը եւս կ'ուզեն եւ դարձեալ մեզ կը սպանեն:

Գիշատիչներուն Խրախճանքը

Րաս Ուլ Այն մեզ ջուր բերող կնիկ մը կար, մալաթիացի: Ըսի՝ «Մարիամ քոյրիկ, սա վրայի հին հագուստդ ինձի տուր եւ աղջկանդ հագուստը եղբօրս տուր, մինչեւ [երբ որ] կենդանի եմ քեզի ձեռքէս եկածը կ'ընեմ»: Արդէն ինք շատ մեր բարիքը տեսած էր եւ գրեթէ կերած-խմածը մեզմէ էր, հայրս-մայրս մեռնելէ վերջ: Կնիկը ըսաւ. «տղաս, կեանքս ուզես՝ քեզի չեմ խնայեր, ա՛ն», եւ վրայի լաթը հանելով ինձ տուաւ: Շատ մարդիկ արդէն երկու երեք լաթ վրայէ վրայ հագած էին: Վայրկեանական իմ լաթերս հանելով կնկան հագուստը հագայ, եւ եղբօրս ալ իր աղջկան հագուստը հագցուցի, կօշիկներս հանելով մէջի ոսկիները հանեցի եւ նետեցի [եւ] գլուխնիս ֆէսը վերցնելով մէկ մէկ ճերմակ լաթի կտոր մը եագմայի պէս կապեցինք եղանք կնիկ մը, ձեռքս գաւազանի պէս բան մը եւս գտնելով կաղալով, իբր թէ քալելու սկսայ:

Մարիամ քոյրիկին հագուստի ոջիւները մեզի բարի գալուստ մաղթեցին: Ձեռքս վիզս կը նետեմ երկու երեք օջիլ բռնելով գետին կը նետեմ: Քիչ մը ետք՝ նորէն: Վերջապէս, չի լմննար, բայց կարծես թէ այդ օջիւներուն մէջ մեծցած եմ [բայց] երբեք աչքիս չի գար:

Մէկ երկու ժամ վերջ անոնք եւս ջարդելով եկան եւ մեզ նորէն ճամփայ հանեցին: Հիմակ իմ դրամ տուած չեչէնս կ'երթայ կու գայ բազմութեան մէջ զիս կը փնտռէ, չի կրնար գտնել, որովհետեւ անկարելի է գտնել: Որչափ ջարդեն կտրեն նորէն բազմութիւն կայ, քանի որ մէկ հազար, երկու հազար հոգի չէ, որչափ կտրեն դարձեալ կայ:

Սկսան մեր մէջի խեղճերէն հարցնել՝ «էֆենտի, էրիկս ու՛ր է»: Անդին մէկը՝ «էֆենտի տղաս ու՛ր է»: Չեչէնները կը պատասխանեն՝ «սա մօտերս կամուրջ մը քանդուած է, հոն շինելու տարինք եւ մինչեւ մէկ շաբաթ կու գան»: Եւ շատ մը խեղճեր դեռ կը հաւատան:

Մինչդեռ անցուդարձը եւ աչքերովս տեսայ: Ո՞րմէկուն հաւատամ, կամ կրնա՞մ ըսել մարդու մը թէ ասանկ ըրին:

Վերջապէս, մինչեւ տասնհինգերորդ օրն էր մեզ Մուսէյային³¹ ըսուած քաղաքը հասցուցին: Մենք ալ կ'ուրախանանք որ այս վայրենի չեչէններու

³¹ Պէտք է ըլլայ Նուսէյային. Րաս Ուլ Այնի եւ Մարտինի միջեւ:

ծեռքէն ազատեցանք, ինչ ալ ըլլար ասկէ վերջ ալ ջարդ եւն. չ'ըլլար: Տարին մեզ եւ Նուսէյպին քաղաքէն դուրս երեք կողմ ջուր եւ մէկ կողմ բլուր տեղ մը կայ, մեզ հոն ձգեցին եւ չեչէնները վերադարձան: Յանձնելով մեզ չորրորդ բանակի ձեռքը, ժանտարմաներու որ Վանի կողմը հայերու հետ պատերազմի մէջ մտած եւ կոտորուած են:

Ժամ մը վերջ, այդտեղուան (Նուսէյպին) կառավարական պաշտօնեայ մը եկաւ ըսաւ՝ «լսեցի որ ճամփան շատ տանջանքներ քաշած էք, անոնց պատիժը պիտի տանք եւ քիչ մը վերջ ձեզի ալիւր եւն. պիտի դրկեմ. երբեք մի' մտածէք»:

Խեղճ ժողովուրդը երեք անգամ «փատիշահըմ չոք եաշա» մը պոռաց եւ պաշտօնեան գնաց:

Անցան միքանի ժամեր, իրիկուն եղաւ: Ինչ ալիւր, ինչ բան դրկող կայ: Երբ գիշերուան մթութիւնը սկսաւ, ժանտարմաները եկան լուցկի վառելով աղջիկ կը փնտռեն եւ մէկ կողմէն բռնելով կը տանին: Ինչ ընենք, որո՞ դիմենք: Դարձեալ ինկանք լաբիրինթոսի մէջ: Սկսան շատեր աֆիոն եւն. թունաւորիչ բաներ խմելով անձնասպան ըլլալու, որովհետեւ յոյս մը ունէինք որ երբ Նուսէյպին հասնինք եւ այս գազան չեչէններուն ձեռքէն ազատինք ա'լ կ'ազատինք: Մինչդեռ ա'լ աւելին սկսաւ: Այս պատճառաւ շատերը յոյսերին կտրած անձնասպան ըլլալու սկսան:

Յաջորդ օրը առտուն կանուխ նորէն եկաւ առաջուան մարդը, նորէն առաջուան պէս՝ «քիչ մը վերջ [ալիւր] պիտի դրկեմ եւն.» [ըսաւ], նորէն սպասեցինք՝ բան չկայ: Մինչդեռ ժանտարմաները քաղաքէն հաց կը բերեն եւ կը պոռան՝ «հաց գնել ուզողը թող գայ»: Կ'երթանք ոսկի մը կու տանք երեք մեծիտը կ'ուտեն եւ չորս հաց [կու տան]³²: Մեծիտ մը աչքերնիս չէր տեսներ: Կ'առնենք, որովհետեւ անօթութենէ տասնհինգ օրէ իվեր կարողութիւննիս ա'լ հատաւ եւ չենք կրնար քալել:

Այդ երկու օրուան միջոցին միքանի ոսկի մը հացին տուի եւ ուտելիք ինչ որ բերին առի՝ «գէթ մէկ օր ուտենք, միքանի օր կը դիմանանք» ըսելով:

Վերջապէս երրորդ օրը ըսին «պատրաստ եղէք, սեւիաթ կայ»: Նորէն պատրաստուելով ճամփայ ելանք: Մինչեւ իրիկուն նորէն գացինք եւ նստանք դաշտի մը մէջ: Չեչէնները գէթ մեզի ջուր մը խմելու կը ձգէին. ատոնք ջուր անգամ խմելու չեն ձգեր եւ պահակ կը կենան:

Այդ օրը իրիկունը սկսան պոռալ. «ձեր մէջէն ամէն երկրացին իրենց համար մոլխթար մը թող գատեն եւ հոս թող գան»:

Սկսան ամէն երկրացիք մոլխթար մը ընտրել եւ միքանի ժամ վերջ դրկեցին: Երբ մոլխթարները կ'երթան, [իրենց] կ'ըսեն՝ «վաղը առտուն կանուխ

³² Մեծիտը արժէքային վերիվայրումներ ունէր՝ տեղի եւ ժամանակի համեմատ: Թերեւս այդտեղ կամ այդ պահուն ան 25 դրուշ կ'արժէր (անհաւանական կը թուի), կամ ալ Յակոբին նուազ վճարուեցաւ:

500 ոսկի կ'ուզենք ձեզմէ: Եթէ չէք բերեր գիտցած եղէք որ ձեզ կը զարնենք»:

Եկան մուխթարները: Գիշերուան մթութեան մէջ անձրեւ կը տեղայ: Մթութենէն դիմացդ չես կրնար տեսնել: Մուխթարները կը պոռան՝ «դրամ պատրաստեցէք, վաղը առտու կանուխ հինգհարիւր ոսկի պիտի տանք: Եթէ չէք տար՝ դրամ եղածները ցուցնելու պատրաստ ենք, քանի որ եթէ չենք տար մեզի պիտի զարնեն: Մենք ձեզի համար չենք մեռնիր» են.:

Յաջորդ օրը առտուն կանուխ ելան սանկ նանկ դրամը հաւաքելով տարին յանձնեցին (որչափ որ չեչէնները կողոպտած էին նորէն ինծիպէսներ բաւական եղած եւ դրամնին ազատած էին): Նորէն պոռացին՝ «հաց ուզողը թող գայ, թող առնէ»: Դարձեալ միքանի հոգիներ գացին եւ հաց առին: Երեք հատը մէկ մեծիտ եւ ոսկին երկուքուկէս մեծիտէն:

Ըսին՝ «պատրաստ եղէք»: Պատրաստուելով նորէն ճամփայ ելանք եւ մինչեւ իրիկուն քալելով նորէն տեղ մը նստանք: Սկսան պոռալ՝ «մուխթարներ, հոս եկէք»: Մուխթարները չեն ուզեր երթալ, բայց ի՞նչ ընեն. անգամ մը մօրուքը ձեռք տուին, ուզեն չուզեն պիտի երթան: Գացին: «Այսօր առտուան հաց գնողները հո՛ս բերէք»: Եկան եւ իրենց տեսածներէն միքանի հոգի դրամով (հաց ծախած ժամանակնին մուխթարները իրենց քով կը ձգէին): Սկսան հաց առնողներուն ըսել՝ «հիմակ ձեր ամէն մէկէն յիսունական ոսկի կ'ուզեմ եթէ չէք բերեր ձեզի պիտի զարնեմ»:

Կու գան խեղճերը, շատերը իրենց ունեցածը-չունեցածը եւ մաս մըն ալ ազգականներէն գտնելով կեանքը ազատելու համար կը տանին: Կ'ըսեն՝ «պակաս է»:

- Էֆենտիմ, ունեցածնիս այս է, ուրիշ չունինք:

- Սու՛ս եղիր, քերայթա, հանէ՛ հագուստներդ:

Կը սկսին հագուստները հանել եւ մինակ վարտիքով մը կը ձգեն:

- Գնա՛ սա անդին նստէ:

Խեղճը մեռած վիճակի մէջ կ'երթայ կը նստի, ետեւէն փամփուշտ մը նետելով կը սպանեն: Էրիկ կնիկ տարբերութիւն չկայ: Մանաւանդ շատերը իրենց այդ անիծուած ծուր խանչէրներով ճակատին զարնելով դէմքերնին կը ճեղքէին եւ գետին կը ձգէին:

Այս ահռելի գործողութիւններուն ամբողջը ժողովուրդին մէջ կ'ըլլայ: Պզտիկ տղայ մը հազիւ 12 տարեկան, քիւրտ, ձեռքը քասաթուրան բռնած բազմութեան մէջ կը մտնէ եւ որով՝ որ հանդիպի կը զարնէ եւ կը մեռնէ: Ո՛վ կրնայ բան ըսել, կամ իրեն դպչիլ:

Միւս Աշխարհին Մէջ Ինծի Տեղ Զէ Մնացած

Վերջապէս, տասնհինգ օր տեւեց այս գազաններուն այս վայրագութիւնները: Բազմութիւնը օրըստօրէ մէկ կողմէն կը ջարդուի, մէկ կողմէ կը զար-

նուի, մէկ կողմէ ճամփաները քալելու անկարողութեան մատնուելով ցէխերուն մէջ պառկելով կը մնան, իրենց դիակները թռչուննրու եւ գազաններու կեր տալով:

Անօթութենէն ա՛լ ժողովուրդը լմնցաւ: Խոտ կար, խո՛տ ալ չկայ: Միշտ քարոտ տեղերէն է որ կ'երթանք: Հարիւրէն իննսունհինգ՝ ոտքը արդէն վերք եղած կամ ուռած է եւ չի կրնար քալել: Ջուրերուն մէջ[էն] անցնելու ատեն շատերը գորտ, կրիաներ բռնելով մինչեւ իրիկուն հետերնին կը տանէին եւ իրիկունը մացառ են. գտնելով կը վառէին եւ անոր վրայ առանց աղի եփելով կ'ուտէին:

Ալ մենք եւս անօթութենէ կը բռնէինք եւ մինչեւ իրիկուն կը քալէինք եւ երբ տեղերնիս կը հասնէինք վայրկեանական իրարու փաթթուած կը պառկէինք՝ գէթ մեր երեսը ժանտարմաները չտեսնեն ըսելով, եւ մինչեւ առաւօտ իրարու շունչով կը տաքնայինք: Բայց ինչ օգուտ. անձրեւ, նորէն անձրեւ: Երբեք դադար չունի: Ջուրերու մէջ, ցէխերու մէջ ոլորուած ենք:

Այդ օր ճամփան մեր ձեռքը եւս կրիայ մը եւ երկու գորտ անցաւ: Երբ եկանք, սկսայ կրիան գլուխը ձեռքովս բռնել եւ կայծքարի մը սուր կողմով գլուխը շատ դժուարութեամբ կտրեցի եւ սկսայ քարերով զարնել եւ իր վրայի ամանը կտորել:

Այդ վայրկեանին քովերնէս ժանտարմաներու չաւուշ մը անցաւ եւ զիս տեսաւ: «Ա՛յս ալ բեր», [ըսաւ]: Բռնելով զիս տարին: Ըսաւ՝ «ձօ, հիմակ 50 ոսկի կ'ուզեմ թէ չէ, թէ ո՛չ եղածները կը տեսնես, քու եւս ըլլալիքդ այդ է:

- Էֆենտիմ, ես մէկ ոսկի չունիմ, մնաց որ 50 ոսկի,- ըսի:

Սկսաւ քրպածով գլխիս զարնել. այնքան զարկաւ որ [սկսաւ] գլուխս ճեղքիլ եւ արինն հոսիլ:

- Հանէ՛ հագուստներդ:

Հանեցի հագուստներս եւ պիտի նստէի: Այդ վայրկեանին ժանտարմա մը եկաւ, ըսաւ՝ «շուտ, հիմակ էֆենտին քեզի կ'ուզէկոր»:

Գազանը գնաց եւ իր ընկերոջ ըսաւ թէ յիսուն ոսկի չառած այս մի ձգեր: Ես հիմակ կու գամ ըսաւ եւ գնաց: Այս անգամ ընկերը սկսաւ՝ «ձօ կը տեսնես զարնուողները, քեզ ալ պիտի զարնենք տու՛ր ազատիր»:

Ըսի՝ «էֆենտի, հոս նայիր, մենք ունէինք բայց լմնցաւ, սանթիմի մը կարօտ ենք: Եթէ դրամնիս ըլլար՝ տեսար՝ կրիային ոսկորը կը կտորենք, հիչ գորտ, կրիայ չէի ուտեր, եւ սա ալ ըսեմ քեզի, էֆենտի, մենք հինգ որբեր ենք, տե՛ս զիս առանց յանցանքի անմեղօրէն պիտի զարնէք՝ խնդիր չէ, սակայն եթէ անդիի աշխարհ կայ, հաշիւս ձեզի հետ հոն կը տեսնեմ եւ ձեռքս ձեր վզին չ'երթար»:

Երբ այս խօսքերը ըսի, մարդը կակուղցաւ, «հիչ դրամ չունի՞ք, ի՞նչ ունիս՝ ատի տու՛ր որ քեզի ազատեմ»:

- Էֆենտիմ, ոտքդ-ձեռքդ պագնեմ: Չունիմ,- ըսի:

- Գնա՛, [եթէ] անանկ է,- ըսաւ, եւ զիս ձգեց:

Դարձեալ եկայ իմ սիրելիներուս փաթթուեցայ: Նորէն կարօտս առի: Նորէն անդիի աշխարհ գացի եկայ: Այլ լեցուած էր անդիի աշխարհի գերեզմանոցը՝ ինծի տեղ չէր մնացած եւ զիս դուրս ըրին:

Ակսան նորէն աղի արցունքներ մեր աչքերէն թափիլ եւ մեր վիճակնիս ողբալ: Այլ գորտը մէկ կողմ նետեցինք, իսկ կրիան միւս կողմ: Ո՞վ էր ուտողը. կշտացանք նորէն:

Գործի Բարոյակարգ Բ.

Արդէն իրիկուան դէմ այն օր եւս անցաւ: Յաջորդ օրը նորէն ճամփայ ելանք, եւ վերջապէս, տասներօթերորդ օրը Ճեզիրէ³³ ըսուած տեղը հասանք եւ հին ժանտարմաները Ճեզիրէի ժանտարմաներուն մեզ յանձնելով վերադարձան:

Այստեղ եւս կառավարական պաշտօնեայ մը եկաւ եւ ճիշտ Նուսեյպինի պէս բերաններ տուաւ: Դարձեալ ժողովուրդը «փատիշահըմ չոք եաշա» մը պոռաց: Հոս եւս նորէն ոչինչ բան մը ըրին: Միայն ժողովուրդը քիչ-շատ իր դրամով հաց կրնար առնել եկող գիւղացիներէն:

Մնացինք հոս եւս երեք օրեր:

Երկրորդ օրն էր մարդուն մէկը եկած, ժամացոյց կը փնտռէր: Ես որ ունէի լաւ ժամացոյց մը՝ Ձենիթ, որ մինչեւ հոս պզտիկ քրոջս գրպանը կրցանք բերել, նաեւ երկու զոյգ ոսկէ օղ եւ մէկ երկու մատանիներ որ բարեբախտաբար հէջ անոնց վրան չնայեցաւ, ըսի՝ «սա [Ձենիթը] ծախեմ»:

Տուցուցի ժամացոյցը մարդուն:

- Ի՞նչ կ'ուզես,- ըսաւ:

- Երեք ոսկի,- ըսի:

- Դուն խենթ ես, ի՞նչ ես, վաղը [այս] ամէնը ձրի պիտի ձգէք: Քեզի մէկ մեծիտ,- ըսաւ:

- Էֆենտի, փոխանակ այս ժամացոյցը մէկ մեծիտ ծախելու սա գետը կը տեսնե՞ս,- ըսի (Տիգրիս գետը մեր քովէն կ'անցնէր),- [ես] անոր մէջ կը նետեմ,- ըսի:

Մարդը արհամարհանօք մը երեսս նայեցաւ եւ գնաց, մինչդեռ իր միտքը ա՛լ անլի լաւ բան մը փնտռել է եղեր: Երբ չգտաւ, նորէն վերադարձաւ եւ զիս գտաւ եւ զոռով ձեռքիս մէկ մեծիտ եւ մէկ ալ քառասուննոց դրուշ մը տալով [առաւ]:

Ի՞նչ կրնամ ընել, ի՞նչ կրնամ ըսել: Մինչ մարդը քաղաքին մեծերէն է եղեր: Այդ վայրկեանին գեղացիներէն մէկը հաւկիթ բերած էր: Մեծիտը տա-

³³ Նուսեյպինի հիւսիս-արեւելքի շարունակութեամբ, Մարտինի եւ Մուսուլի ճամփակէսին:

լով հինգ հաւկիթ առի եւ մէկ-մէկ հատ կերանք եւ ժամացոյցը եւս հինգ հաւկիթով փոխեցինք:

Յաջորդ օր առտուն կանուխ՝ «պատրաստ եղէք», ըսին: Պատրաստուելով դարձեալ ճամփայ ելանք: Երբ ճամփայ ելանք, մեր մէջէն խեղճերը դեռ կը հարցնեն՝ «էֆենտի, մինչեւ ու՞ր պիտի երթանք»: Ժանտարման խնդալով ըսաւ.

- Ձեր ճամփուն վերջը չկայ. միմիայն վերջը մեռնիլ է, չէնէ միշտ ասանկ պիտի երթաք:

Ա՛լ այս օրը շատեր յուսահատելով իրենք զիրենք Տիգրիս գետը նետելով խեղդուեցան, որովհետեւ Տիգրիս գետին եզերքէն կ'երթայինք: [Ուրիշ] շատեր արդէն կիսովին մեռած են, ճամփան մնացին:

Այդ պահուն հագիւ տասը տարեկան տղայ մը, լալով կ'երթար: Ժանտարմայի մէկը եկաւ՝ «ինչու՞ կու լաս», ըսաւ:

- Ես ինչու՞ չլամ. հայրս մեռցուցիք, եղբայրներս մեռցուցիք, մայրս ճամփան մնաց եւ քոյրս ճամփան փախցուցին: Հապա ես ի՞նչ ընեմ:- Սկսաւ ա՛լ աւելի հեկեկալ: Այս պզտիկին խօսքերէն նաեւ այդ քարսիրտ կտրած ժանտարման ազրուեցաւ եւ զինք իր ձին հեծցնելով մինչեւ իրիկուն տարաւ եւ գիշերը գեղուն մէկուն³⁴ յանձնեց:

Գալով մեզի, ա՛լ ճարերնիս հատաւ, կարողութենէ ինկանք: Քրոջս՝ Քլատիսին ոտքը փուշ մը ծակած է մէկ կողմը վերքը կը մեծնայ: Քրոջս՝ Ազնիին [ալ] ոտքերը դարձեալ ուռելով ալ չի կրնար երթալ: Իմ կռունկներս ուռած, եղբօրս՝ Յարութինին կռունկը ուռած: Միմիայն պզտիկ Սարգիսը, որ հինգ տարեկան հասակին, մեզմէ լաւ քալելու սկսաւ:

Քոյրս՝ Ազնիւը, ճամփան նստաւ՝ «ա՛լ ես չեմ կրնար երթալ, ձգեցէք հոս», կ'ըսէ:

- Կա՛մ մեռելդ կը ձգեմ, կա՛մ թէ կը քալես,- ըսի [ես, բայց] տեսայ՝ չկրցաւ քալել, ստիպուեցայ կռնակս շալկել: Ձեմ կրնար տանիլ [զինք], որովհետեւ ես ինքզինքս անկարող եմ տանելու, բայց ի՞նչ ընեմ: Այդ վայրկեանին մարդուն մէկը գտնելով [Ազնիւը] մինչեւ իրիկուն տանելու երկու մեծիտ կտրեցի եւ մարդը շալկեց: Այս անգամ Քլատիս քոյրս չի կրնար քալել. [բեռնակիր] հատ մը մարդ եւս անոր գտայ: Քիչ մը գացինք ի՞նչ տեսնեմ: Քոյրս Քլատիսը համալը ճամփու քարի մը վրայ ձգած գացած է: Ստիպուեցայ ես շալկել: Ոտքերս կը ցաւին: Նայելով ոտքերուս դարձնելով կ'ըսեմ՝ «կա՛մ ճամփադ կը շարունակես, կա՛մ կը մեռնիս կ'ազատիս: Քանի որ ողջ եմ՝ ուզես չուզես պիտի քալես: Մինչեւ վերջին շունչս»:

Վերջապէս այդ օրն եւս իրիկուն եղաւ:

Երբ նստանք նորէն, այս գազանները եւս սկսան մոխթարներ զատել բռնի կերպով: Ասոնց ուզածը եւս դրամ է: Խեղճ ժողովուրդը ալ չունի, ի՞նչ ընեն, ի՞նչ տան: Գաղտուկ-մաղտուկ, մնացածներուն ամէնը եւս ասոնք

³⁴ **U.S.**- Գիւղացիի մը:

ժողովեցին: Ա՛լ դրամ ըստած բանը մեր քով գրեթէ չմնաց: Նորէն աղջիկները ծախելու կարգը եկաւ: Գեղի մը երբ հանդիպինք՝ կը տեսնենք միքանի մարդ կու գան եւ իրենց սիրածը կը զատեն եւ կ'ուզեն. ժանտարմաները աղջկան համեմատ գինը կտրելով կը ծախեն եւ բռնի կերպով իր տիրոջը ձեռքերով կը յանձնեն:

Ճեզիրէէն ելլելէ երեք օր վերջ Տիգրիս գետին անդիի կողմ մեզ անցուցին մակոյկներով, Սամըրսաք գեղ³⁵: Յաջորդ օր, անկէց նորէն ճամփայ ելանք եւ մտանք մէկ ցէխի [դաշտի] մը մէջ, ուր [ցէխը] մինչեւ սրունքը կը հասնի եւ մէջէն ելլել անկարելի է: Այդ օր մինչեւ իրիկուն այդ ցէխին մէջ մարդու սերմ ցանեցինք. գրեթէ մօտ երկուհազար հոգի մը անկարողութեան մատնուելով ցէխերուն մէջ մնացին:

Երբ ետեւնիս նայինք՝ կը տեսնենք գազանները արդէն սկսած են իրենց (ցէխին մէջ մնացածներուն – Ա.Տ.) վրայի ունեցած հագուստները հանել, մինչեւ իսկ վարտիքնին եւ յետոյ՝ կը սպաննեն կամ հաճոյքի համար տեսակ տեսակ կը չարչարեն: Երբ իրիկուան դէմ էր արդէն, հասած էինք նորէն մեր իջեալնը: Երիտասարդ մը Տիգրիս գետին եզերքը եկած, իր ձեռքերուն ցէխը կը լուար: Յանկարծ ետեւէն ժանտարմային մէկը զէնքը քաշելով վայրկեանական երեսնի վար ջուր ձգեց՝ «Քերաթա, դուն ու՛ր ես մնացեր», ըսելով: Այդ պահուն, երկու եղբայր մենք հոն կը կենայինք: [Ժանտարման մեզի] ըսաւ թէ «այս դիակը ջուրին մէջտեղ տարէք»: Ի՞նչ կրնանք ընել, պէտք է հնազանդինք, չէ թէ ոչ՝ փամփուշտ մը եւս մեզ համար պատրաստ է:

Մտանք ջուրին մէջ, բռնեցինք դիակը երիտասարդին, դեռ հոգին կ'աւանդէ, սկսանք քաշել ջուրին մէջտեղ. ջուրը եկաւ մինչեւ կոկորդնիս: Ա՛լ գազանին գուրջը շարժեցաւ ըսաւ՝ «ձգեցէ՛ք ալ, եւ եկէք»: Ձգեցինք խեղճը ջուրին մէջտեղ եւ վերադարձանք, այդ փորձանքը եւս անցընելով:

Այդ գիշեր եւս անցուցինք. սոսկալի հողմ եւ անձրեւ կը տեղար: Ալ անանկ եղած էինք որ մեր ակռաները կեցած տեղերնիս իրար կը զարնուի, ալ կարողութիւն ըստած բան մեր վրայ չմնաց:

Ալ ժանտարմաները սկսան հաճոյքի համար ժողովուրդին մէջ զէնք նետել (կրակել – Ա.Տ.). բախտիդ՝ զարնուողը կը զարնուի, որովհետեւ մարդիկը կողոպտելէ դրամ չձգեցին, երիտասարդ էրիկ չմնաց, ամէնը պառաւ կնիկ եւ պզտիկներ են:

Ճամփաները մեր դէմ հաց առնելով գեղացիները կու գան՝ կա՛մ շապիկ կամ վարտիք են. տաս որ ձեզի հաց տան, չէնէ չեն ծախեր: Հանեցի շապիկ մը վրայէս եւ տուի որ հաց տայ: Մինչդեռ գազանը երբ շապիկս առաւ՝ ի՞նչ հաց ի՞նչ են. առաւ փախաւ: Ի՞նչ ընենք, անօթի ենք կարողութիւն չունինք ճամփայ քալելու:

³⁵ Հաւանաբար մերօրեայ Զումմարը, Ճիզրէի եւ Մուսուլի ճամփակէսին:

Եղբորս ըսի՝ «շապիկ մը ես դուն հանէ, կարելի է հացով փոխենք»: Այս անգամ փորձառու եղանք, առանց հացը առնելու շապիկը չյանձնեցինք եւ մէկ-մէկ հաց մը կերանք:

Ա՛լ սկսանք մեր վրայի հագուստները հացով փոխել, եւ քանի մը օր ես այսպէսով անցուցինք եւ մեր վրան շապիկ մը եւ վարտիք մը մնացած էր, անկէ անդին բան չկար. եղածը հացով փոխած էինք:

Վերջին Փափաք Մը

Վերջապէս այս կերպով տասնհինգերորդ օրը մեզ Ջախօ ըսուած գիւղը հասցուցին. պզտիկ քաղաք մը: Երբ հոն հասանք, մեզ ձորի մը մէջ լեցուցին եւ քիչ մը վերջ կառավարական պաշտօնեայ մը եկաւ եւ մեզ պանդոկի մը բակը լեցուց եւ քիչ մը վերջ ես հաց դրկեց: Սկսանք ուտել. շատերը արդէն հացը կերած ատեննին անդիի աշխարհ գացին, որովհետեւ ստամոքսնին բան չուտելէն արդէն լմնցած էր:

Շաբաթ մը հոն կենալէ վերջ նորէն մեզ ճամփայ հանեցին դէպի Մուսուլ: Երբ ճամփայ ելանք, քոյրս՝ Քլատիսը, չի կրնար քալել իր ոտքի ցաւէն: Ոտքի բթամատին մէջտեղը ծակելով կը մեծնայ վերքը. ի՞նչ ընենք: Երբեմն ես, երբեմն եղբայրս ուտերնիս առնելով կը տանինք [զինք], բայց չի կրնար կենալ [ցաւէն]: Ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ դարման գտնեմ. ալ ճարս հատնելով վերքին վրան աղ կը ցանեմ որ թող չհոտի: Խեղճը ա՛լ արելի կը պոռայ:

Հինգ օր ես այսպիսով քալելով Մուսուլ հասանք եւ Յովնան մարգարէի մզկիթին դէմը գէշ պանդոկի մը բակը մեզ լեցուցին: Համրուեցանք: Ընդամէնը 362 հոգի մնացած էինք եւ Ռաս Ուլ Այնէն միջեւ հոս մեր հասնիլը 60 օր տեւեց, 55 օրը՝ անձրեւով անձրեւ:

Սկսաւ քոյրս՝ Քլատիսը, ոտքի ցաւէն հեկեկալ: Ես ի՞նչ ընեմ, որո՞ւ դիմեմ: Գրպաննիս տասը փարա իսկ չմնաց որ դեղ մը գնեմ կամ մածուն եւն. առնելով կերցնեմ: Այդ վայրկեանին երբ մազերը վերցուցի դարձուցի ի՞նչ տեսնեմ. օջիւ, օջիւ, օջիւ լեցուն: Վայրկեանական մազերը կտրեցի եւ զինք դաշտը տանելով գլուխը լաւ մը քերելով քիչ շատ օջիւները թափեցի:

Բայց ի՞նչ օգուտ. ոտքի ցաւէն չի կրնար կենալ եւ [վերքին] ծակը երթալով ա՛լ արելի կը մեծնայ: Վերջապէս յաջորդ օր առտուն ժանտարմայէն հրաման առնելով ուսս առնելով քաղաք տարի, մինչեւ իրիկուն փնտռելով գտայ գաղթականաց հիւանդանոցը, բայց ի՞նչ օգուտ բժիշկ չկար: Ըսին՝ «վաղը եկուր»:

Ստիպուած, կոնակս շալկելով գիշերուան մէկ ատենը նորէն խան հասայ: Պառկեցանք նորէն գետնի վրայ, գլուխնիս տակը մէկ-մէկ քար դնելով: Բայց այս Քլատիսը չի պառկիր եւ մինչեւ առաւօտ՝ «եղբայր, եղբայր» ըսելով, պառկած տեղը վիզս կը փաթթուի: Չկրցանք պառկիլ: Արդէ՛ն քնանալ չկայ:

Երբ առտուն ելլեմ ի՞նչ տեսնեմ. հալած էր արդէն քրոջս ոտքը, ջուրի պէս. եւ ոսկորները կը կախուէին: Երբ որ այս տեսայ՝ խելքս ալ գնաց եւ խենթանալու աստիճան եկած եմ. կ'ըսէ՝ «եղբայր, այս կախուածները կտրէ»:

Ի՞նչ ընեմ: Եւ կու լայ:

Ով ընթերցող, դուք իմ տեղ ըլլաք ի՞նչ կ'ընէք. ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ քրոջդ ոտքը կտրելով անդին նետես, կամ այդ ցաւալի տեսարանին խիղճ ունենաս եւ դիմանաս:

Մենք այս վիշտերու մէջ թաղուած ենք, անդին՝ «վաղը սեքիաթ կայ» կ'ըսեն իսկ մեր մէջ եղողները երբ մեր քովէն անցնին՝ «իւ՛ֆ, ի՞նչ սոսկալի կը հոտի» [ըսելով] կը փախչին:

Բակը ամբողջութեամբ արեւ է, միայն դռան մը առաջ շուք է, այն ալ եղած ժողովուրդը իրար վրայ նստած է: [Քլատիսը] այս վայրկեանին կ'ըսէ՝ «եղբայր զիս շուքը տարէք»:

Մինչդեռ ես, խելքս կորսնցուցած, ալ ի՞նչ ընելու չեմ գիտեր, եւ կ'աղօթեմ Աստուծոյ որ [Քլատիսը] գէթ մեռնի, եւ ձեռքովս թաղեմ [եւ] յաջորդ օր եթէ մենք ճամփայ ելլենք՝ մեռելը մէջտեղ չմնայ:

Այս վայրկեաններուն ալ [ան] կը հեկեկայ, կու լայ, կ'աղերսէ որ զինք շուքը տանինք: Ով Տէր Աստուած, ի՞նչ ընեմ. շուքը տանիմ՝ չեմ ձգեր, դրամ չունիմ որ ձեռքէս եկածը ընեմ: Ա՛լ հերսէս ձեռքս վերցուցի որ զարնեմ եւ չզարկի³⁶ գլուխը ջրհորին պատին դպաւ. ըսաւ՝ «ահ եղբարք, դուք ինչպէս ըլլայ ձեր գլուխը կ'ազատէք: Ազնիւ քոյրս եւս կ'ազատէ իր գլուխը. ես կը մտածեմ սա Սարգիս եղբորս որ դեռ հինգ տարեկան է, որո՞նց ձեռքին տակ պիտի մնայ... քոյր եղբայր ենք, մի՛ ընէք ինծի ասանկ, վերջը ձեր սրտերուն ցաւ կ'ըլլայ, զիս շուքը տարէք ինչ կ'ըլլայ. ձեզմէ ուրիշ բան չեմ պահանջեր»:

Բարեկամ, ութը տարեկան աղջիկ մըն է որ կը խօսի այս խօսքերը. եղբայր եղիր եւ այս տեսարաններուն դիմացի՛ր. ներսէս արցունքի տեղ արիւն կը հոսի, բայց ի՞նչ օգուտ:

Ըսի քրոջս թէ՝ «տարէ՛ք սա աչքիս առաջէն շուքը եթէ կրնաք, աչքս թող չտեսնէ»: Քոյրս գրկեց եւ վերցուց որ զինք տանի: Վայրկեանական եղաւ. գնաց անդիի աշխարհ: Տուաւ իր վերջին հրաժեշտը իր սիրելիներուն եւ գէթ ազատաւ այս անիծեալ աշխարհէն: Բայց թողելով իր անհուն այն ցաւերը իմ սրտիս մէջ որ մինչեւ մահ զիս պիտի տանի եւ չպիտի կրնամ մոռանալ այն հրաշալի տեսարանը, որ ութը տարեկան մէկ քոյր մը այդ վիճակի ենթարկուած այդ խօսքերը խօսի եւ ուրիշ բան մը չպահանջելով միմիայն՝ շուք մը³⁷, որուն կարօտ գնաց:

³⁶ Տես՝ էջ 110ի 17րդ ծանօթագրութիւնը:

³⁷ **Կ.Տ.Փ.** - Կրնամ վկայել որ խղճիխայթի այս զգացումը մնաց իրեն հետ ամբողջ կեանքին ընթացքին:

Երբոր աչքերը գոցեց, գնա՛ց ալ անդիի աշխարհ, սկսանք հեկեկալ: Երկաթէ կտոր մը գտնելով գացինք երկու եղբարք, մէկերնիս գետինը կը փորենք, միւսերնիս մեր ձեռքով հողը կը քաշենք: Փորեցինք այսպէսով, մէկ կողմէն լալով ողբալով, մէկ կողմէն գերեզման փորելով, փորեցինք մէկուկէս կանգուն խորութեամբ եւ բերելով ձգեցինք իր յափտենական անկողնոյն մէջ որ գէթ իր ցաւերը չզգալով թող նիրհէ հանգիստ կերպով:

Գագանը եւ Էի

Վերադարձանք լալով ողբալով խանը եւ այդ օրը եւս իրիկունը պառկանք այդ ցաւերով տոգորուած: Յաջորդ օրը առտուն ելանք, մեզ [արձանա]գրեցին եւ բաժնեցին քանի մը գիւղեր դրկելու համար մաս առ մաս: Մեր բաժինը Մուսուլէն մէկուկէս ժամ անդին, Եարըմճա³⁸ անուն գիւղ դրկեցին եւ մեզի ւերակ տուն մը տալով հոն ձգեցին:

Մեր մէջէն աշխատիլ կրցողները կ'երթան դաշտը կ'աշխատին եւ օրական ցամաք հաց մը իրենց կու տան: Գալով մեզի, եղբայրս՝ Յարութինը կ'երթայ մացառ ժողվելով կը բերէ եւ կը ծախէ կամ քսան փարա, կամ 10 փարա եւ անոր ալ ինչ հաց տան՝ առնելով կ'ուտենք:

Բայց օրեր վերջ, ա՛լ եղբայրս եւս անկարողութեան մատնուեցաւ աշխատելու, որովհետեւ կլլած ոսկիներուն երեք հատը ելած չէր, աղիքը մնացած էր եւ կը տանջէր օրըստօրէ զինքը: Քոյրս Ազնիւր եւս ունէր բայց բարեբախտաբար ան ճամփան հանած է եւ լուր չունէր:

Սկսաւ այս անգամ եւս այս ցաւը. «ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ չընեմ» կը մտածեմ: Մեր մէջը կնիկ մը կար որ ան եւս դրամ կլլած էր: Օրին մէկը մեռաւ եւ դրամը փորը մնաց: Մեռնելէն շաբաթ մը վերջ մտածեցի այն իրիկուն երթամ եւ գերեզմանը բանամ, սա կնկան փորը պատռելով դրամը հանեմ եւ գէթ եղբայրս այսպէսով դրամի զոռով ազատեմ: Կնիկը կ'ըսէր տասնչորս ոսկի կայ փորը, բայց չէր ելեր:

Դանակ մը գտնելով իրիկունը գացի եւ գերեզմանի հողերը բացի եւ մեռելին փորը մէջտեղ հանեցի: Որչափ որ կ'ընեմ՝ դանակը չի կտրեր. փորը ուռած է: Վերջապէս բոլոր ուժովս դանակը կոխեցի փորը: Այդ վայրկեանին սոսկալիօրէն մեռելին փորը պայթաւ եւ ներսէն բոլոր աղիքները եւն. դուրս թափան եւ սոսկալի հոտ մը եւս սկսաւ: Ալ այդ պահուն փորին պայթելէն վախնալէս եւ փախայ եւ եկայ առանց բան մը հասկնալու:

Յաջորդ օր առտուն կանուխ կ'ըսեն թէ գիշերը գագան մը գալով գերեզմանը բացած եւ մեռելը դուրս հանած է մինչդեռ չեն գիտեր որ այդ գագանը եւ եմ, որ բացի խեղճ կնկան գերեզմանը բաներ մը հասկնալու:

³⁸ Մուսուլէն հարաւ, Տիգրիսի ձախ ափին, ներկայիս օդակայանին դիմաց:

Հոս եւս քանի մը օր եւս կենալէ վերջ մեզ քշեցին Մուսուլէն մէկուկէս ժամ անդին մանասթըր մը, որ ընդարձակ սենեակներով լեցուն էր, Տիգրիսի գետին եզերքը:

Երբ հոն գացինք, Տէր Չորէն եւս գաղթականներէ մաս մը եկան եւ լեցուցին հոն: [Հոն ալ] օրական, նորէն քանի մը հատ կը մեռնի: Մանասթըրի մէջ փոս մը փորելով իրարու վրայ կը թաղեն:

Մնացինք հոս եւս մէկ ամիս մը եւ երկու եղբայրներ գիշերները մինչեւ առաւօտ մանասթըրին դուռը կը սպասենք որ մեզի օրական երեք դուրուշ պիտի տային եւ... չտուին: Յորեկները եղբայրս՝ Յարութինը, երկաթ թէլեր մը գտնելով չանկալ մը շինեց եւ սկսաւ այդտեղուան ջրհորին մէջէն բաներ մը հանել, որովհետեւ այդ մանասթըրին [մէջ] մեզմէ առաջ եւս շատ մը գաղթականներ կեցած էր: Ջրհորին ջուրը շատ խորունկ էր, ամէն օր իրիկուն թէ ցերեկ եղբայրս միշտ ջրհորին գլուխը [կենալով] բաներ մը կը հանէր ջրհորէն, Մուսուլ տանել-ծախելով այդպէսով մեր օրը կ'անցընէինք:

Կեանքը Քեզի

Ամիս մը հոն կենալէ վերջ դարձեալ մեզ քշեցին եւ բաժնեցին գեղերը: Գացինք գեղ մը, որ Մուսուլէն 3 ժամ անդին է, որուն անունը չեմ յիշեր. ատերակի մը մէջ դարձեալ մեզ ձգեցին: Մէկ օր, երկու օր ի՞նչ ընենք՝ շուարած մնացած ենք:

Եղբայրս՝ Յարութինը ա՛լ աշխատելու անկարող, մինչեւ իրիկուն կը պառկի, եւ սկսաւ փորը իբրեւ լուծողական քշել: Օր մը կ'երթայ փողոցները մուռալով քանի մը կտոր հաց կը բերէ այդ վիճակին մէջ, եւ ամէն մէկերնիս կտոր մը կերանք: Յաջորդ օրը առտու ըսի՝ «Եղբայր, ես չեմ կրնար, գնա այսօր բաներ մը բեր»:

- Այսօր ալ դու՛ն գնա, ես չեմ երթար,- ըսաւ:

Որչափ որ ըսի՝ չգնաց: Մէկ ժամ-երկուք կեցայ, տեսայ չ'երթար, ստիպուեցայ եւ երթալ մուռալու: Դռան մը առաջ գացի տեսայ պառաւ կնիկ մը կը նստի, սանկ նայեցայ ըսի՝ «Յակոբ, սա կնկան պիտի ըսես որ կտոր մը հաց [տայ]՝ գնա՛ անօթի մեռի՛ր ասկէ լաւ է», եւ առանց պտտելու եկայ եւ այդ օր եւս անօթի պառկանք:

Առաջ ճամփաները անօթութեան կը դիմանայինք, մարմիննիս զօրաւոր էր, իսկ վերջը արդէն մարմիննիս ուժը լմնցած էր, օրըստօրէ մէկերնիս կը հիւանդանայինք: Հոն եկած մեր ընկերները որ 50 հոգիի մօտ էր, գրեթէ քառասուն հոգին - պառաւ եւն. էր - կը մուռար, իսկ 10 հոգի կ'երթար արապներուն քով դաշտը կ'աշխատէր օրական երկու պզտիկ հացի մը [համար]:

Եղբայրս՝ Յարութինը, ալ սկսաւ ինքզինքը կորսնցնել եւ միշտ փորը ջուրի պէս կ'երթար: Կ'երթայ գետին եզերքը աւազներուն վրայ կը պառկի որ

գէթ արեւը փորը տաքցնէ: Գեղացի տղաքները կու գան մեռած է ըսելով գլուխը կը ժողվուին:

Նորէն սկսան վիշտերը բազմանալ: Ի՞նչ ընեն, որու՞ դիմեն: Յաջորդ օրը ես եւս դաշտը աշխատելու գացի, կանեփ քաղելու. մէկ ժամի չափ քաղեցի, տեսայ՝ չպիտի կրնամ ընել. թէ՛ ուժ չունիմ, թէ՛ կեանքիս մէջ ես [ասանկ] աշխատած չեմ, ստիպուեցայ ետ դառնալ:

Ով Տէր Աստուած, ի՞նչ ընեն, այս եղբայրս ասանկով պիտի մեռնի եւ մենք ասանկով ի՞նչ պիտի ըլլանք՝ անօթի ծարաւ, առանց անկողինի եւ վերջապէս թշուառութեան վերջին աստիճանի մէջ ենք: Ուրքերնիս բաց, գլուխնիս բաց, մինակ շապիկ մը եւ վարտիք մը ունինք: Յաջորդ օրը շատ աղաչելով քաղաքի (գեղի) ժանտարմային Մուսուլ գացի, պտտելով հասկցայ որ Պզտիկեան Զաքարիա էֆենտին եւ Օհանեան Յակոբ էֆենտին Մուսուլ են: Զիրենք Ատանայէն կը ճանչնայի:

Այդ օրը մինչեւ կէսօր փնտռելով վերջապէս գտայ եւ գացի իրենց քով. երբ ներս մտայ, ըսին՝

- Ի՞նչ կ'ուզես, Աստուած թող ողորմի:

Ես որ գիրենք ճանչցայ, բայց իրենք զիս չճանչցան, ըսի՝

- Աստուած ողորմի, զիս ճանչցա՞ք ով եմ, որ եկայ ձեր քով:

- Չէ, չճանչցանք,- ըսին:

- Ես սաինչ ձեր գիտցած Յակոբն եմ,- ըսի:

Անգամ մը երեսս նայելով տժգունեցան եւ տրտմեցան եւ զիս քովերնին նստեցնելով մեր գլխէն անցած-գացածը պատմեցի իրենց: Կերակուր բերին կերայ, քանի մը դուրուշ եւս դրամ տուին, բայց որքան ըլլալը չեմ յիշեր:

- Ասոնց համար եկած չեմ,- ըսի եւ [բացատրեցի]՝ թէ՛ եղբօրս, թէ՛ քրոջս փորը դրամ կայ չ'ելլեր: Իսկ եղբայրս շատ ու շատ կը տառապի, կ'ուզեմ զիրենք հիւանդանոց ձգելով այս փորձանքէն ազատել:

- Շատ լաւ,- ըսին [եւ] թուղթ մը գրելով, ինձ հետ դրկեցին բժիշկի:

Բժիշկը այդ թուղթը առնելով ուրիշ թուղթ մը գրեց՝ «տար գիրենք հիւանդանոց», ըսաւ:

Եկայ գեղ եւ յաջորդ օր առտու եղբայրս Սարգիսը գեղ ձգելով երկուքը առի եւ եկայ եւ հիւանդանոց տանելով յանձնեցի:

Այս անգամ դուրս ելայ, զիս տրտմութիւն մը կոխեց. սկսայ լալ՝ «Ով Աստուած իմ, մի՞թէ ասոնք ալ հոս պիտի մեռնին», ըսելով:

Անգամ մը սիրտս խառնուեցաւ: Գացի Պզտիկեանին քով

- Ի՞նչ ըրիր,- ըսին:

- Հիւանդանոց գիրենք տարի, սակայն կ'ուզեմ ետ առնել, ինձի լաւ չ'երեւար,- ըսի:

Հեկեկալուս նայելով թուղթ մը եւս գրեցին: Գացի հիւանդանոց, երկուքը առի դուրս ելայ:

Այս անգամ Յարութիւն եղբայրս սկսաւ՝

- Եղբայրս ինչու՞ զիս կը տանիս. արդէն ես ինչպէս որ ըլլայ պիտի մեռնիմ, լա՛ւ գիտեմ: Ուրեմն զիս ձգեցէք որ գէթ սա հիւանդանոցին մէջ հանգիստ կերպով մեռնիմ, փոխանակ անօթի ծարաւ փողոցները մեռնելու,- եւ շատ աղաչեց:

- Եղբայր, հոս մնաս կը մեռնիս, ես չսիրեցի այս հիւանդանոցը,- ըսի:

- Թող մեռնիմ, ձգեցէք զիս հոս,- ըսաւ:

Վերջապէս պաղատանքին չկրնալով դիմանալ, զինք հոն ձգեցի եւ քոյրս հետս տարի: Գացի, եղածը Պզտիկեանին պատմեցի:

- Քոյրդ բողոքականներու վարժարանը պատսպարան կայ, հոն ձգէ, այնթապցի տոքթորը Մովսէս Լեւոնեանը տե՛ս, ան կ'ընէ,- ըսաւ:

Փնտռելով տոքթորը գտայ – Բաս Ուլ Այն եղած տոքթորն է – անոր եւս մեր գլխէն անցածները պատմեցի եւ շատ աղաչելէ վերջ յօժարեցաւ [քոյրս] եղբօրս Սարգիսիսն հետ ապաստարան ձգել:

Քոյրս հոն ձգելով գեղ եկայ եւ յաջորդ օրը եղբայրս՝ Սարգիսը, եւս հետս առնելով տարի եւ պատսպարան յանձնեցի:

Եկայ Պզտիկեանին քով ըսի՝ «ինձի գործ մը գտէք»: Մտածեցին՝ «շատ լաւ», ըսին եւ ինձի թուղթ մը գրեցին Օհանեանին հետ մէկտեղ նահիյէ միւտիւրին, որ ինձի գործ տայ: Թուղթը տարի նահիյէ միւտիւրին. կարդաց, ըսաւ՝

- Տղաս, հիմակ ասանկ պաշտօն չկայ. միայն ներկայիս բանուոր պէտք է քար կոտրելու:

- Էֆենտիմ, խնդիր չէ, քար կը կոտրեմ,- ըսի:

- Շատ լաւ,- ըսաւ, թուղթ մը գրելով զիս դրկեց:

Յաջորդ օրը առտուն կանուխ սկսայ քար կոտրելու: Աշխատեցայ մէկ շաբաթ, եւ շաբթականս առնելով առաջին գործս՝ մածուն առի, եւ հիւանդանոց գացի որ քաղաքէն դուրս է: Հրաման առնելով ներս մտայ, գացի եղբօրս քով, մածունը կերցուցի, տեսայ քիչ մը աղէկ է: Ըսի՝ «հոս մէկ երկու շաբաթ մը կենալիք ըլլայ՝ յոյս ունիմ որ կ'աղեկնայ»:

Բայց հիւանդանոց ըսուած շէնքին պատուհանները բաց են, ապակի չունի, իսկ անկողինը թելիսի մէջ լեցուած խոտ է եւ վերմակ չկայ, [մինչ] եղանակը աշուն է:

- Մնաս բարով եղբայր, նորէն քովդ շաբթուան մէջ կու գամ,- ըսի եւ եկայ եւ քրոջս պատմեցի եղելութիւնը թէ՛ վնաս չունի, լաւ է, քանի մը օր եւս թող կենայ, քիչ մը կը հանգստանայ կ'երթամ կը հանեմ:

Երեք օր վերջ դարձեալ մածուն առնելով գացի: Երբ ներս մտայ եւ եղբօրս երեսը նայեցայ՝ չհամեցայ:

- Ի՞նչպէս ես,- ըսի:

- Եղբայր, հէջ աղեկ չեմ,- ըսաւ: Տե՛ս սա անկողինները, երեքն ալ պարպուեցան եւ մեռան: Կարգը ինձի եկաւ կարծեմ:

Ներսէս «ա՛խ» մը քաշեցի:

- Ուտքի ե՛լ տեսնեմ,- ըսի: [Տեսայ] չի կրնար որ ելլէ:- Մի՛ մտածեր, դուն քեզի խնայէ, ես Կիրակի օր կու գամ եւ քեզ կը հանեմ,- ըսի եւ նորէն վերադարձայ:

Երկու օր վերջ, Կիրակի օր, դարձեալ մածուն առնելով հիւանդանոց գացի: Երբ նըրսը դուռը բացաւ՝ «կեանքը քեզի, մեռաւ»[, ըսաւ]: Խենթի պէս ներս խոյացայ եւ իր սենեակը գացի, տեսայ որ աչքերը բաց են: Երբ զիս տեսաւ սիրտին խորէն ինծի նայեցաւ: Ես սկսայ քիչառքիչ մածունը իրեն կերցնել: Երբ մածունը լմնցուց ջուր ուզեց, քիչ մը ջուր եւս տուի: Ինք քունի մէջ էր, մինչդեռ հոգի կու տայ եղեր: Ես ելայ նորէն քիչ մը մածուն առնելով տարի, այն եւս մաս առ մաս կերցնելու սկսայ:

Այդ գիշեր իր կիցը, գետնին պառկեցայ, բայց մինչեւ առաւօտ ցուրտէն սառի պէս ես եղայ: Մնաց թէ այդտեսակ հիւանդ մը³⁹: Երբ լուսցաւ՝ դարձեալ մինչեւ կէսօրէն վերջ իրեն ջուր եւ քիչ մը բերանին մածուն կու տամ, բայց չ'ուտեր: Խօսք կրնար խօսիլ, [բայց] միայն «ջուր եղբայր» կ'ըսէ:

Անկողինին վրան, արդէն փորը դուրս երթալէն որդեր ելած է: Նիհարնալու վերջին աստիճանն է: Այլ ոսկորները կրնաս ամէնը նայելով ինչ ըլլալը հասկնալ: Սկսայ դարձեալ ներսէս աղի արեան արցունքներ թափել: Խեղճը աչքերը չորսդին կը յարէ, կը տեսնէ իր գլխին վերեւ իմէ զատ չկայ անձ մը, որ իրեն հոգայ եւ կամ տեսնելով վերջին կարօտը առնէ:

Այս միջոցին հիւանդանոցին գարշելի պահակը կար, եկաւ զիս բռնեց անոր աչքին առաջը զիս ծեծելով դուրս հանեց՝ «քերխանաճը, դուն հոս կը կենաս այն հոգին չ'աւանդեր», ըսելով եւ դուռը իր վրան կղպեց:

Եթէ վայրկեանին հրեշտակ մը ըլլամ այդ մարդուն հոգին կ'առնեմ, սակայն ի՞նչ ընեմ: Վիզս ծռելով հնազանդեցայ եւ այդ վիճակին մէջ իմ սրտահատորը ձգելով դուրս ելայ:

Եկայ տոքթօր Լետնեանին ըսի:

- Տղաս, արդէն ան շատոնց մեռած էր, ածելի մը գտիր, վաղը փորը ճեղքէ գոնէ դրամները հանէ: Ձեզի խնայեցէք,- ըսաւ:

Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ եղբօրդ փորը ճեղքես եւ աղիքները դուրս թափես: Այս ինծի համար անտանելի բան է:

Յաջորդ օր առտու կանուխ գացի: Արդէն շատոնց մեռած էր եւ ան ալ գացած էր անդիի աշխարհ: Լացի, հեկեկացի բայց ի՞նչ օգուտ: Ան ալ իր վերջին հրաժեշտը տուաւ եւ ազատեցաւ այս անիծուած աշխարհէն: Հանեցինք զինքը դուրս եւ տարի դէպի գերեզմանոց եւ սկսայ գերեզմանը փորել: Ինձ մէկ կողմ ընելով չձգեցին որ փորեմ. կարճ տեղ մը փորելով մէջը դրին:

Սկսայ աղաչել, պոռալ՝ «Աստուծմէ վախցէք, ի՞նչ կ'ուզէք, ձգեցէք որ մեռելը թող հանգիստ իր գերեզմանը պառկի»: Բայց ո՞վ է լսողը: Սկսայ վրայի շապիկը եւ վարտիքը հանել եւ մերկ վիճակի մէջ զինք անանկ թաղել: Շա-

³⁹ **U.S.**- Ըսել կ'ուզէ՝ պատկերացուցէք հիւանդը ինչ պիտի ըլլար այդպիսի ցուրտէն:

պիկը եւ վարտիքը Տիգրիս գետը տանելով լուացի, կարծես թէ ուրիշի մըն է: Արեւու տակ չորցուցի եւ տանելով երկուքը հարիւր փարայի ծախեցի եւ հաց առնելով աղքատներուն իր հոգիին համար բաժնեցի:

Ով ընթերցող, խորհիր թէ ո՞ր աստիճան քարսիրտ մարդ մը ըլլաս որ եղբորդ այդ վիճակի մէջ թաղելով ձգես որ 10 տարեկան հասակին մէջ յանձնես հողին:

Բան Մը Ընենք. Ի՞նչ Կ'ըսես

Եկայ քրոջս քով, երեսէս գիտցաւ՝ խօսք ըսելու կարողութիւն չունիմ: Ըսաւ «ի՞նչ կայ»:

- Ի՞նչ պիտի ըլլայ, բան չկայ,- ըսի: Բայց խօսուածքէս հասկցաւ: Սկսան անոնք եւս աչքերէն դառն արցունքները թափել իրենց եղբոր համար:

Աստուած իմ, այս ի՞նչ է որ կ'ըլլանք: Օրըստօրէ կը պակսինք: Այս ի՞նչ է մեր վիճակը: Միթէ այսքան ցաւերու եւ տանջանքներու մարդ կրնա՞յ դիմանալ: Կը պոռամ, կ'աղերսեմ բայց ի՞նչ օգուտ:

Քիչ մը կը կենամ եւ կը մտածեմ, ես ինքզինքիս կ'ըսեմ. «տակաւին շատ պարտականութիւններ ունիս ընելիք, քանի որ մէկ եղբայր եւ մէկ քոյր ունիս: Պէտք է որ անոնց համար մտածես եւ անոնց գէթ ողջ մնալու պէտք եղածը աշխատելով կատարես: Արդէն եղածը եղած է, գացածէն յոյս չկայ: Աստուած ողորմի իրենց հոգիներուն»:

Այսպիսի մտածումներով կը սկսիմ քոյրս եւ պզտիկ եղբայրս մխիթարել, կարծես թէ մեռնողը մեր եղբայրը չէ, ուրիշ մըն էր:

Յաջորդ օր առաւօտուն, երկու եղբայր եւ մէկ քոյր բռնած էինք ճամփան դէպի մեր սրտահատորներու գերեզմանը ուր թաղուած էր [մեր եղբայրը] Մուսլի մուսաճիբ հիւանդանոցին առաջ:

Հասանք եւ սկսանք հեկեկալ եւ մեր աչքերէն դառն արցունքներ թափել մեր սրտահատորին համար: Եւ վերջին «մնաս բարով» մը ըսելով վերադարձանք դարձեալ քաղաք: Ձգեցի քոյրս եւ եղբայրս Սարգիսը նորէն պատսպարան եւ դարձեալ քար կոտրելու սկսայ:

Քանի մը օր քար կոտրեցի: Օր մըն ալ տեսայ որ կոունկս ուռած է՝ ալ չեմ գիտեր բուսիկ պտտելէ՞ [է] ինչ որ եղած է: Մէկ երկու օր այդքան չզգացի եւ աշխատեցայ: Իսկ երրորդ օրը ա՛լ անկարողութեան մատնուելով քաղաք եկայ: Ի՞նչ ընեմ, որո՞ւ դիմեմ, ընդամէնը երկու մեծիտ դրամ ատելցուցած եմ այն ալ ցամաք հաց ուտելով:

Պառկելիք տեղ չունիմ, ի՞նչ ընեմ: Վերջապէս փնտռելով մարդ մը գտայ, ծերունի, 65 տարեկան ատանացի Յովհաննէս Պաղտասարեան անունով: Անոր հետ կէսական մեծիտ տոփնք, մէկ ամսականի համար խանութ մը բռնեցինք պառկելու համար: Երբ խանութը մտանք, մէկ երկու օր պառկելէ վերջ ունեցած դրամս հատաւ եւ միմիայն 5 ղուրուշ մնաց քովս: Իսկ ծերու-

նին դրամ ունի քիչ չատ իր քով: Ատանայէն փոստայով իրեն դրկած էին հոն մնացած ծանօթներէն:

- Յովհաննէս աղա, եկուր բան մը ընենք: Ի՞նչ կ'ըսես: Քանի որ աս խանութը կը պառկինք, ցորեկները լեարդի խորոված շինելով ծախենք, կարելի է քիչ շատ բան մը կրնանք շահիլ,- ըսի:

Ըսածս անոր ալ խելքին պառկաւ, գացինք հողէ միջանի աման գնեցինք, շամփուր, օճախ եւն., երկու մեճիտ ծախսեցինք եւ խանութը բերելով պէտք եղածը ըրինք:

Յաջորդ օր առտուն կանուխ գացի երկու դուրուշ տալով երկու հատ ոչխարի լեարդ գնելով բերի, լուալով մանրեցի, կրակը պատրաստեցինք, սկսաւ Յովհաննէս աղան ձեռքը քարթոնի կտոր մը առնելով հովհարել կրակը, իսկ ես լեարդ կը շամփրեմ:

Սկսանք պոռալ՝ «հայտէն, հոս լաւ խորոված, մաքուր խորոված եւն.»: Ումանք ձեռքը 10 փարա, ումանք 5 փարա ուտելու սկսան: Այդ օրը մենք ալ ուտելէ վերջ կէս մեճիտ դրամ եւս շահեցանք:

Յաջորդ օրը երեք հատ գնեցի, նորէն լմնցաւ: Սկսանք ա'լ ծանօթանալ եւ քիչ շատ կը սպառենք: Վերջապէս [օրական] մինչեւ հինգ հատ [լեարդ] սպառեցինք:

Տեւեց ամիս մը: Օր մըն ալ լսեցինք որ յաջորդ օրը դէպի Քերքուք սեփաթ կայ: Խանութը ձգելով ես քրոջս քով եկայ, իսկ Յովհաննէս աղան ուրիշ, իրեն ծանօթի մը քով գնաց:

Յաջորդ օրը առտուն կանուխ ժանտարմաները սկսան նորէն գաղթականները ժողվել. ուր որ հանդիպին կամ արդէն իրենց ծանօթ է գաղթականներուն նստած տեղերնին մտնելով դուրս կը հանեն:

Եկան մեր եղած ժողովարանը եւս սկսան վերէն ժողվել եւ դուրս հանել եղածները: Իսկ մենք երկու եղբայր եւ մէկ քոյր եւ երկու հատ եւս կնիկմարդ ներքին յարկը՝ մաղարան, ենք, որուն ներքեւը գերեզմանոց է:

Այդ վայրկեանին ասոնք պահեցի այդ գերեզմանոցին մէջերը, ըսի՝ «չըլլայ թէ ծայն մը հանէք, ասանկ կեցէք»: Աստուծոյ օգնութեամբ յաջողեցանք եւ ժանտարմաները առանց մեզ նշմարելու գացին: Արդէն մեր եղած տեղը մարդ բնակելու տեղ չէ, չեն յուսար որ հոն մարդ կը բնակի:

Անցաւ ժամ մը, մէկ մըն ալ տեսայ ժողովարանին պետը որ մերտինցի մըն էր, կ'ըսէին մուալլիմ Եուսուֆ, եկաւ հոն՝ «դուք հո՞ւս էք, ես չեմ ուզեր որ դուք հոս կենաք, գացէ՛ք ասկից, չէնէ կ'երթամ լուր կու տամ, ես ձեզի համար պելայի չեմ մտներ, քալեցէ՛ք, շո՛ւտ գացէք ասկէ», ըսաւ:

Որչափ որ աղաչեցի, պաղատեցայ չեղաւ: Ալ ճարս հատնելով դուրս ելայ եւ դէպի քաղղէացոց պատրիարքին պատրիարքարանը գացի:

Ճանըմ, Մենք Ալ Գետնէն Չելանք Հարկաւ

Պատրիարքին ուսկից ծանօթանալս մի քիչ բացատրեմ:

Խորոված շինած ժամանակս, շատերուն թրքերէն նամակ կը գրէի: Օր մը մտածեցի՝ «ես ալ արդեօք Յարութիւն էֆենտի Պոշկեզէնեանին»⁴⁰ Պոլիս գրեմ, օգուտ մը կ'ունենայ» ըսի: Բայց հասցէն չեմ գիտեր, սակայն գիտեմ որ Հալէպի երեսփոխան է եւ Պոլիս կը մնայ: Ուրիշ՝ մեր ազգականութենէն որեւէ լուր չունիմ:

Սկսայ նամակ մը գրել մօրս բերնէն՝ «էրիկս սա տեսակ մեռաւ, տղաս Յարութիւնը սա տեսակ մեռաւ, աղջիկս Քլատիսը սա տեսակ մեռաւ, հիմակ մնացի երեք որբերուս հետ, եթէ կրցար մեզի հասնիլ եւ մի քիչ օգնել՝ կարելի է կ'ազատինք, իսկ եթէ չես կրնար՝ մենք ալ գերեզմանի մօտ ենք»: Այստեսակ նամակ մը գրելով ամէն անցուդարձերը – մեր գլխէն – պատմելով մօրս ստորագրութիւնը՝ Վարդուի Անտիլեան գրելով Պոլիս, *մեծիսի մեպուսա*, Հալէպ մեպուսը Յարութիւն էֆենտի Պոշկեզէնեան, ըսելով նամակը փոսթան տուի եւ խանութի պատը թուականը գրեցի:

Մօրս ստորագրութիւնը դնելս [ան էր որ] չըլլայ թէ սանսուրի⁴¹ ժամանակ արգելք մը հանդիսանայ ըսելով գրուած էր: Բարեբախտաբար այս նամակը առանց սանսուր ըլլալու կ'երթայ կը հասնի: Երբ [Յարութիւն էֆենտի] նամակը կը կարդայ, այդտեղ Մուսուլի երեսփոխան Տաւուս էֆենտիի մի-

⁴⁰ Իբրեւ Իթթիհատ վէ թերաքքը կուսակցութեան անդամ եւ Հալէպի երեսփոխան, Պոշկեզէնեան չէր վտանգուած հայ աւագանիին ձերբակալման ատեն: Մուտրուսի զինադադարէն օր մը ետք, ան ողջ մնացած փոքրաթիւ հայ երեսփոխաններէն էր: 18 Նոյեմբեր 1918ին, ան ծանր ճառ մը արտասանեց իր նախկին ընկերներուն դիմաց, հաստատելով թէ անոնք՝ «այսօր, դէմ յանդիման կը գտնուէին մեծ ոճիրի մը, օսմանեան պատմութեան ամէնատխտուր եւ արիւնալի էջերէն մէկուն... հայ-կական կոտորածներու», թէ ամբողջ երկիրը պատասխանատու կը համարուէր այս արարքներուն, եւ թէ այդուհանդերձ բազմաթիւ թուրքեր, յատկապէս, քաղաքի մը բնակիչները, ինչպէս Գոնիոյ, նաեւ կարգ մը տեսուչներ, հակառակած էին կառավարութեան հրահանգներուն եւ փորձած պահպանել հայ տեղահանուածները, թէ կառավարութիւնը իր ծրագիրը գործադրած էր իր տեսուչներուն, տեղա-կան զինուորական իշխանութեանց, ոստիկանական, չեթէական խումբերու (բան-տերէ ազատ արձակուած դատապարտեալներ, կազմակերպուած իբրեւ աւագա-կախումբեր) օգնութեամբ, եւ ընդհանրապէս պետական պաշտօնատարներու, եւ հետեւաբար, դժուար պիտի ըլլար մեղադրել միայն Երիտթուրքերու ղեկավարութիւնը, մանաւանդ որ բնակչութիւնը շատ վայրերու մէջ, չեթէներուն կողքին մաս-նակցած էր բրտութիւններուն: Հայ երեսփոխանը ապա պահանջեց որ երկիրը դադրի քաջալերելէ «անպատիւ անձերը», որոնք կը շարունակեն զրգոտութիւններ կազմակերպել, եւ համայնական ժխտումներ կը կատարեն թէ ոճիրներ գործուած չեն, թէի իրենք անձամբ գործած էին այդ ոճիրները: Ան եզրակացուց ըսելով, թէ խնդրին էութիւնը կը կայանար այս մարդոց տրուելիք ճակատագրին մէջ, թէ Թուրքիոյ ճակատագիրը կախեալ էր անոնց պատժելիութենէն, եւ թէ անհրաժեշտ էր ձերբակալել յանցատորները, որոնցմէ շատեր ազատ կը շրջագայէին տակաւին, առանց պատիժի» (Kévorkian, էջ 723):

⁴¹ *U.S.*- Գրաքննութիւն:

ջոցաւ պատրիարքարան կը գրէ թէ այսինչ մականունով կնիկը գտնելով պէտք եղածը կամ աւելին ըրէ:

Նամակը պատրիարքարան կը հասնի եւ շատ կը փնտռեն չեն կրնար գտնել այստեսակ կնիկ մը, եւ Պոլիս կը գրեն թէ այդտեսակ մէկը չկայ: Անկէց դարձեալ պատասխան գալով կ'ըսէ թէ՝ «ասոնց ամէնը մէկ ամսուան մէջ չմեռաւ, փնտռելով գտիր»: Այս անգամ պատրիարքը ստիպուած երկու երեք հոգի բռնելով կ'ապսպրէ թէ եթէ այստեսակ մէկը գտնելիք ըլլան իրենց մեծ պարգեւ մը պիտի տայ: Կը սկսին ասոնք մեզ փնտռել: Չեն կրնար գտնել: Օր մը ժողովարան եւս գալով կը հարցնեն, նոյնիսկ քրոջս կը հարցնեն՝ «չեմ գիտեր» կ'ըսէ, որովհետեւ երբեք յոյս չունի որ մեզ դուրսէն փնտռեն: Իսկ ես արդէն նամակ գրելս իրեն ըսած չէի, յոյս չունէի որ այդ նամակը սանսուրէն անցնի եւ երթայ: Բախտի գրեր էի:

Երբ իրիկուն մը եկայ, փոքր քոյրս ինծի հարցուց.

- Եղբայր, այսօր այնթապցի կնիկ մը կը փնտռեն Վարդուիի անունով, կը ճանչնա՞ս:

- Ո՞վ էր փնտռողը,- ըսի:

- Մուալլիմ Եուսուֆը գիտէ:

Վայրկեանական Մուալլիմ Եուսուֆին քով գացի եւ հարցուցի որ ով էր փնտռողը:

- Քալէ ճանըմ, դուն ուր, փնտռուածը ուր. Պոլսէն մէկ հարուստ մը իր քոյրը կը փնտռէ,- ըսաւ:

Երբոր ես Պոլիսը եւս լսեցի՝ ա՛լ աւելի ապահով ըլլալով ըսի՝

- Ճանըմ, մենք ալ գետնէն չելանք հարկաւ, մարդ էինք ժամանակին: Ես քեզի կը հարցնեմ թէ ո՞վ էր փնտռողը, այդ [փնտռողը] մենք ենք,- ըսի:

- Գնա՛ քաղղէացոց պատրիարքարանը,- ըսաւ:

Փնտռելով գտայ եւ պտրիարքարանը: Դռան առաջը մէկ երկու հոգի կը կենային:

- Բարեկամ, պատրիարքը ու՞ր է,- ըսի:

- Ի՞նչ կայ,- ըսաւ:

- Այսինչ մարդիկը կը փնտռէ եղեր, մե՛նք ենք,- ըսի: Մինչդեռ ժողովարան եկող անձը ա՛ն է եղեր: Զիս առնելով իր հետ պատրիարքին առաջը տարաւ:

Գացի պատրիարքին ձեռքը համբուրելով կեցայ:

- Ո՞վ ես, ուրտեղացի ես, եւն.,- հարցուց: Հասկնալէ վերջ,- մայրիկդ ու՞ր է,- ըսաւ:

Ես ասոր ի՞նչ ըսեմ:

- Էֆենտիմ մեռաւ,- ըսի:

- Ու՞ր մեռաւ,- ըսաւ:

- Հոս, Մուսուլի մէջ,- ըսի:

- Քալէ, եղբայրդ եւ քոյրդ բեր,- ըսաւ:

Գացի քոյրս եւ եղբայրս բերի: Քրոջս եւ եղբօրս ոտքերը մէկ-մէկ ոտքի աման տալով ըսաւ.

- Շատ լաւ, Պոլիս կը գրեմ, երբ պատասխանը գալիք ըլլայ՝ ձեզի կը կանչեմ, որովհետեւ մեզի հրաման չկայ ձեզի բան մը տալու, ուստի ստիպուած ենք երկրորդ անգամուան իր նամակին [սպասել]:

Ասկէ քանի մը օր վերջ էր որ գաղթականները ժողվեցին եւ ես ստիպուեցայ պատրիարքին քով գալու: Ներս մտնելով դարձեալ պատրիարքին ձեռքը համբուրեցի: Ըսաւ «ի՞նչ կայ տղաս»:

- Էֆենտիմ,- ըսի,- կարելի է լսած էք, դարձեալ հայերը այսօր կը ժողվեն եւ կը դրկեն: Ժողովարանը եւս եկան, բարեբախտաբար մենք ազատեցանք, սակայն մուսուլման Երուսաղիմ մեզ հոն չի ձգեր, «եթէ չէք երթար՝ կառավարութեան լուր կու տամ» կ'ըսէկոր: Ըսի՝ «Էֆենտիմ, նայիր, մինչեւ հոս ես քոյրս պատուովը բերի, բայց ասկից անդին ա՛լ ըլլալիքը ձեր վզին կը ձգեմ թէ՛ քրոջս, թէ՛ այդ պզտիկ եղբօրս: Ինձի համար վնաս չունի երթամ մեռնիմ, բայց կը խնդրեմ որ ասոնց համար բան մը մտածես»:

Պատրիարքը քանի մը վայրկեան մտածելէ վերջ կաղ, Տաւուտ անունով քահանայ մը կանչեց եւ ըսաւ՝ «ասոր հետը գնա՛, թէ՛ քոյրը եւ թէ՛ եղբայրը երեսփոխան Տաւուտ Էֆենտիի տունը ձգէ»:

Եկանք քահանային հետ մէկտեղ քոյրս եւ եղբայրս առնելով երեսփոխանին տունը տարինք: Արդէն մօտ էր մեր տեղին: Հոն ձգեցինք: Վայրկեանական եղբօրս եւ քրոջս հագուստներ են. տալով իրենց համար զատ սենեակ մը եւս տուին: Ա՛լ ես ապահով ըլլալով, զիրենք հոն ձգելով դարձեալ ժողովարան եկայ եւ գաղտնի կերպով ախոռը մտնելով էջ մը կար, անոր քով պահուրտեցայ: Ախոռը արդէն պզտիկ է իսկ էջը շռելիք ըլլայ՝ հոտէն արդէն չես կրնար կենալ, սակայն ի՞նչ ընեմ պէտք է կենամ փորձանքէն ազատելու համար:

Երբ իրիկուն եղաւ, մուսուլմանը իր իշուն կեր տալու եկաւ, տեսաւ որ ես հոն եմ, ըսաւ ինձի՝ «ես քեզի չըսի՞ որ ասկից երթաս: Լաւ, հիմակ կ'երթամ լուր կու տամ»:

Աղաչեցի, պաղատեցայ, «ի՞նչ կ'ըլլայ, սա ախոռը սա հոտերուն մէջ կը կենամկոր, սպասէ մինչեւ վաղը, կ'երթամ» ըսի:

- Չէ՛, չէ՛, չէ՛,- ըսաւ: Ստիպուեցայ ձգելով բախտիս դուրս եկայ:

Բոլոր Գործերուն Յակորն Եմ

Շիտակ գացի փուռ մը, ուր այնթապցի հայ մը կար, հոն կ'աշխատէր (կառավարական տեղեր աշխատողին սեփաթ չկար):

- Հաճի, ի՞նչ կ'ըլլայ, ինձի գործ մը գտիր. ջուր կը բերեմ, փայտ են. ամէն ի՞նչ, ծառայութիւն կ'ընեմ,- ըսի:

- Մեզի մարդ պետք չէ տղաս, բայց եթե գիր գրելիք ըլլայիր այսինչ փուռը գրագիր մը պետք էր, քեզի հոն կը տանէի,- ըսաւ հաճին:

- Ես կրնամ գրել, խնդրեմ զիս հոն տար,- ըսի:

Մարդը աղաչանքիս չկրնալով դիմանալ զիս հետը առնելով փուռ մը տարաւ:

- Բարի եկար Մուհամմէտ էֆենտի, ահաասիկ քեզի գրագէտ մը բերի,- ըսաւ:

- Աղամ, այս ի՞նչ կրնայ ընել, ես սանկ կարող մարդ մը կ'ուզեմ,- ըսաւ Մուհամմէտ էֆենտին:

- Մուհամմէտ էֆենտի, քեզմէ դրամ բան չեմ ուզեր. եթէ կ'ուզէք հա՛ց անգամ չեմ ուտեր, գիտես պատճառը արդէն ինչու եկած եմ քովդ եւ ինչու ձրի աշխատիլ կ'ուզեմ,- ըսի,- մինակ թէ միքանի օր կենամ, եթէ գոհ չես ըլլար՝ կ'երթամ,- ըսի:

Երբ մարդը այս խօսքերս լսեց՝ «կեցիր», ըսաւ: Նստանք:

- Փուռը ցորեկները դրամ կը գանձես, իսկ գիշերները մինչեւ առաւօտ հաց կը բաշխես վեսիքայով⁴², ընտանիքի համեմատ:

Իմէ առաջուան գրագէտը անկարող մէկը ըլլալուն անանկ մէկ տետրակ մը բռնած է որ Ահմէտին հաշիւը Մուհամմէտին, իսկ Թորոսինը՝ Կիրակոսին [խառնած է]: Չոր օրինակ, 50 թիւ վեսիքային [էջը] կը բանայ, երբ չգտնէ՝ մինչեւ տետրակին վերջը 150 կամ 250 կամ 350 [որ էջը] ասանկ կը փնտռէ եւ չի կրնար գտնել մարդուն հաշիւը: [Ուստի,] կուրօրէն բաներ մը կ'ընէ: Ասդիէն՝ Մուհամմէտ էֆենտին կը պոռայ «հոգին անիծուի ձեզի պէս գրագէտներուն, քերհանաճիներ են.» եւ իրաւունք ունի:

Ի՞նչ ըսեմ, տեսայ ասանկ չպիտի ըլլայ՝

- Էֆենտի, քեզի բան մը պիտի ըսեմ. կը հաճի՞ս սա տետրակներդ ինծի յանձնել տասնհինգ օր, եւ մարդ պետք չէ խառնուի: Ես քեզ այս պարտքդ կ'ազատեմ,- ըսի ես: Որովհետեւ մարդը պարտքի տակ մնացած էր սխալ հաշիւներէն: Մարդը յօժարեցաւ եւ տետրակները ինծի յանձնեց:

Հիմակ ես սկսայ երբ մէկը վեսիքա բերէ՝ «այս հաշիւդ սխալ գրուած է, դրամ տուր», կ'ըսեմ: Մարդը կը սկսի՝ «տակաւին երկու օր կամ օր մը եղաւ դրամ տուի են.»: Վերջապէս, քննելով՝ բանի մը կը կապեմ եւ իր ունեցած դրամը վեսիքային մէջ գրելով իրեն կը յանձնեմ, «չըլլայ որ այս թուղթը կորսնցնես, վերջը դրամդ կ'այրի քանի որ հաշիւդ տետրակին մէջ չեմ գրած» [կ'ըսեմ]:

Վերջապէս, տասնհինգ օր ասանկ ամէնուն հաշիւը շտկելով հին տետրակը անդին նետեցի, նոր տետրակ մը առնելով սկսայ վեսիքաներէն տետրակին հաշիւները անցընել:

⁴² **U.S.**- Փաստաթուղթ. այս պարագային արտօնագիր-կտրօն:

Մինչեւ որ հաշիւը ասանկ ըրի՝ հոգիս եւս ելաւ: Քանի որ ցորեկը մինչեւ իրիկուն գրել, իսկ գիշերը հաց բաժնել եւ գրեթէ հազիւ երկու ժամ օրական կրնամ քնանալ:

Ա՛լ ատելի դժուարութիւններ ունիմ. մուսուլցին կու գայ արապերէն կը խօսի, քիւրտ գաղթականը կու գայ՝ քրտերէն, թուրքը կու գայ՝ թրքերէն, իսկ մաս մը եւս հայ կնիկներ կան անոնք եւս՝ հայերէն: Թրքերէն եւ հայերէնը կը հասկնամ, իսկ սա արապերէնին եւ քիւրտերէնին ի՞նչ ընեմ:

Քովս մարդ մը բռնելով, քիչ-շատ ինծի պէտք եղած բառերը սորվեցայ, սկսայ գործիս շարունակ հետեւիլ:

Մէկ ամիս վերջ մարդը պարտքը զոցելէ վերջ դրամ եւս ատելցուց:

Այս անգամ ալ փուռը իմ վրէս կը ձգէ եւ կ'երթայ՝ «ի՞նչ կ'ուզես ըրէ, քու խղճիդ», կ'ըսէր: Հիմակ գործը վրէս մնաց: Անդին քանուն⁴³ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, ոստիկան մը կու գայ հաց կ'ուզէ, տալիք ըլլամ՝ լաւ մարդ եմ, իսկ չտալիք ըլլամ՝ արդէն անդին յայտնի է: Ստիպողաբար սկսանք յարմարիլ:

Պոլիս գրուելուն միքանի շաբաթներ անցած էր: Օր մը պատրիարքը մեզ կանչելով մաս մը դրամ տուաւ եւ ըսաւ՝ «այս լմնցուցիք՝ նորէն եկէք, ձեզի կու տամ»:

Քոյրս ալ հոնկէ հանելով տուն մը բռնեցի եւ քիչ-շատ պէտք եղած բաներ մը առի, որովհետեւ ա՛լ փորձանքը անցած էր մարդ բռնող չկար: Մէկ շաբաթ վերջ [պատրիարքը] դարձեալ լուր խրկեց, նորէն գացինք, նորէն [դրամ] տուաւ: Վերջապէս նորէն կանչեց, նորէն տուաւ: Տեսայ՝ ալ ի՞նչ պիտի ընեմ դրամը. հացը փուռէն կը տանիմ, մանաւանդ պէտք եղածները առնելու համար մաս մը հաց եւս ծախել կու տամ: Նամակ մը գրելով Պոլիս, Յարութիւն էֆենտիին շնորհակալութիւններս յայտնեցի եւ՝ «խրկածդ հերիք է, հիմակուհիմակ գործերնիս լաւ է», ըսի:

Անցան միքանի ամիսներ, հայերը շատցան: Կը տեսնեմ՝ ի՞նչ ընեմ, եթէ հայերուն հացը տամ՝ քրտերը կը մըմըման, քրտերուն տամ՝ թրքերը կամ արապները կը մըմըման: Իսկ ես չեմ ուզեր որ հայերը առանց հացի մնան: Ասոր եւս ճար մը խորհեցայ. հայերը գաղտնի կերպով տեսայ եւ պատուիրեցի իրենց որ չորս հինգ հոգի վեսիքանին իրարու կարեն եւ մէկ հոգի գալով թող հաց առնեն որ չըսեն թէ հայերուն կու տայ մեզի չի տար:

Հիմակ ես կը սկսիմ հաց բաժնելու ժամանակ երեք հոգի քիւրտի անուն կը կարդամ, մէկ հոգի արապ, մէկ հոգի թուրք, մինչդեռ մէկ հոգի հայ կարդացածս չորս հոգի է: Այս երբ որ կը տեսնեն քիւրտերը կամ թուրքերը՝ «ի՞նչ ըսենք ճանըմ այս մարդուն, դեռ հայերուն մէկ կու տայ իսկ մեզի հինգ. շատ լաւ մարդ է», կ'ըսեն որովհետեւ... իրականութենէն լուր չունին:

Միքանի ամիսներ վերջ, կառավարութիւնը ա՛լ ցորեն տալը ձգեց: Ստիպուեցանք փուռը զոցելու: Հիմակ ես կը մտածեմ ի՞նչ ընեմ: Ելայ նպա-

⁴³ **U.S.**- Հաւանաբար նկատի ունի գաղթականութեան առնչուող ոստիկան:

րավաճառի խանութ մը բացի, միքանի օր փորձեցի տեսայ չպիտի կրնամ ընել:

Այս անգամ ճաշարան մը բացի, մինչդեռ ապուր մը եփել չեմ գիտեր: Կ'երթամ միքանի ոչխարի միս կ'առնեմ կու գամ, քաւըրմա⁴⁴, թաս քեպապ⁴⁵, քգարթամա⁴⁶ տխով եւն. բաներ մը կը շինեմ: [Եփած ճաշերս] մինչեւ իրիկուն չի կենար, կը լմնայ: Կը նայիմ՝ մէկ ոսկի շահ ձգած է, որովհետեւ յաճախորդ [կայ], [եցուն զօրք [կայ՝] արապ եւն., [եցուր տուր՝ ինչ որ ըլլայ պիտի ուտեն:

Սակայն այս եւս շատ չտեսց: Օրին մէկը դարձեալ շշուկներ ելան որ նորէն սեւքիաթ կայ: Սկսայ նորէն խանութը ձգել եւ գաղտնի կերպով պտտիլ: Մէկ օր-երկու օր վերջ [սեւքիաթի խօսքը այլեւս] չկար:

Վերջապէս, շատ դժուարութիւններով պելետիյէն մտայ: Այդ օրերը ազգային պարտէզ մը կը շինէին: Կանանչ խտիր (քեսմէ) հողով միասին պէտք էր, զիս անոր վրայ դրին մինչեւ իրիկուն միքանի ընկեր արապներու գերեզմանոցը կ'երթանք եւ խոտերը կը պատրաստենք, իսկ կառքերը գալով կը տանին:

Աշխատեցայ միքանի շաբաթներ, մինչեւ որ այս պարտէզի խոտը լմնցաւ: Նորէն փորձանքը եւս լմնցաւ: Պելետիյէյէն ելլելով նորէն պտտիլ սկսայ, սակայն պելետիյէի ռէյիսը զիս շատ սիրեց՝ «Երբ ասանկ բանի մը հանդիպիս՝ եկուր [քովս], ես քեզ կ'ազատեմ», ըսաւ:

Միքանի օր պտտելէ վերջ ատանացի Արամ անունով տղայ մը կար, որ ճաշարան բացած էր Մուսուլի Քըշլա ճատտէսին եւ քիչ-շատ գերմանացի եւն. յաճախորդ ունէր: Գացի անոր հետ տեսնուեցայ եւ զինք համոզեցի՝ երկուք ինք պիտի առնէ եւ մէկ ինծի պիտի տայ եղած շահին:

Սկսայ գործել եւ չգիտցած կերակուրներս իսկ եփել տրվիլ: Տեսց միքանի շաբաթներ սակայն: Նորէն շշուկներ սկսան որ այս անգամ ալ զօրք պիտի ժողվեն: Շատ չտեսց. սկսան հրապարակը եղողներէն ժողովել: Քանի մը օր վերջ ընկերս եկան խանութին մէջէն բռնելով տարին, իսկ ինծի բան մը չըսին: Ստիպուեցայ ընկերոջս հետ հաշիւ տեսնելով բաժնուիլ: Խանութը իմ վրաս առի:

Կերաւ, Կրակեց, Գնաց

Ամէն օր հրապարակէն հայերը բռնելով կը տանին սեւքիաթի եւ քաղաքին պէտք եղած տեղը բանուորութիւն ընել կու տան: Մինչդեռ ես ասդին, ճաշարանին մէջ կը նստիմ, ինծի քանուները կ'ըսեն՝ «քեզի բան չկայ, դուն մի՛ վախնար բռնելիքը մենք չե՞նք», կ'ըսեն: Մինչդեռ եղած քանունէն հա-

⁴⁴ **U.S.**- Եփած եւ շոգեխաշուած գառնուկի միս:

⁴⁵ **U.S.**- Խորովուած կամ եփած գառնուկի միս:

⁴⁶ **U.S.**- Լոլիկի հետ շոգեխաշուած գառնուկի միս:

րիւրին քանհինգը կու գայ կերակուրը կ'ուտէ հացի դրամն իսկ քսակէս կու տամ. ես ի՞նչ հաշիւ կ'ընեմ՝ թող ինծի չդպչին, շահ պէտք չէ ինծի:

Քանուաններուն մէջ Մուսթաֆա չաւուշ անունով պաշչաւուշ մը կար: Ամէն օր կու գար օղի եւս ապսպրելով կը խմէր, կ'ուտէր կ'երթար: Բայց միշտ իր քովի ռեւոլվէրը հանելով մէջի մէկ հատ փամփուշտը կը ցուցնէր [ինծի] եւ՝ «տե՛ս կեաւոր օղը կեաւոր, այս քեզի համար կը պահեմ», ըսելով կը ցուցնէր [եւ փամփուշտը] նորէն տեղը կը դնէր:

Օրին մէկը կերակուրը կանուխ լմնցած էր, այս Մուսթաֆա չաւուշը եկաւ, կերակուր հարցուց՝ «այսօր չմնաց» ըսի: Նեղանալու պէս եղաւ: Գնաց ուրիշ ճաշարանէ մը կերակուր բերելով նստաւ, ուտելու սկսաւ: Իսկ ես՝ «թող ինծմէ չնեղանայ» ըսելով քովը գացի եւ իրեն հետ կատակի սկսայ: Այդ վայրկեանին նորէն ձեռքը ռեւոլվէրին նետեց եւ հանեց եւ սկսաւ նորէն մէկ հատիկ փամփուշտը բլթակին առջեւ բերելու: Մտածեցի՝ «[ասոր] այսօրուան խելքը լաւ չէ», ըսի եւ ետ քաշուելու սկսայ: Այդ վայրկեանին մատը բլթակին կոխելով պայթեցուց, բայց իմ քաշուելուս պատճառաւ փամփուշտը վրիպեցաւ:

Իսանութը մուսի մէջ մնաց, իսկ ինք կերակուրը ձգելով դուրս ելաւ: Հիմակ ձայնը լսող քանուն, ոստիկան եւն. ներս լեցուեցան՝ «ի՞նչ էր այդ ձայնը»[, կը հարցնեն]:

Հիմակ ի՞նչ պատասխանեմ ես ասոնց: Ըսելիք ըլլամ՝ «խնդիրը ասանկ է», զիս տանելով բանտը պիտի կոխեն, իսկ այդ շունը նորէն պիտի ազատի: Իսկ Մուսթաֆա չաւուշը անդին կեցած կը դիտէ թէ ի՞նչ պիտի ըսեմ:

- Բան չկայ, Մուսթաֆա չաւուշը գետին ծոելու ժամանակ մէջքէն զէնքը ինկաւ եւ պայթեցաւ,- ըսի: Երբ որ ասանկ ըսի՝ Մուսթաֆա չաւուշը ժպտելով եկաւ եւ անունը ըսաւ՝ «ի՞նչ կայ, բան չկայ իմ զէնքս էր որ մէջքէս ինկաւ եւ պայթաւ»:

Բազմութիւնը ցրուեցաւ, [չաւուշը] նորէն նստաւ, սկսաւ կերակուրը ուտել:

- Կեաւոր օղու, եթէ ուրիշ բան մը ըսած ըլլայիր, վայ եկած էր գլխուդ: Աստուծոյ աղօթէ որ լաւ պատասխան տուիր,- ըսաւ:

Քէօմէճի Ղարաւանա

Անցան միքանի օրեր եւս, ա՛լ հրապարակը հայութիւն չմնաց, ամէնը զօրք եւ բանտոր են: Հազիւ ինծի պէս երկու կամ երեք հոգի ազատ կան: Ես ալ կը վախճամ խանութ բանալու, սակայն ի՞նչ ընեմ, քանուանները կ'ըսեն՝ «դուն մի՛ վախճար»:

Օր մը իրիկուան դէմ էր, նստած էի ճաշարանին մէջը, տեսայ որ մերքէզ քոմանտանը, Նազմիէ ըսուած առնաւուտ շունը դիմացս կեցաւ, «ի՞նչ ես ծօ», ըսաւ:

- Էֆենտիմ, հայ եմ,- ըսի:

- Գոցէ՛ խանութդ, քերաթա,- ըսաւ:

Խանութս վայրկեանական գոցելով, զիս քանունի մը յանձնեց՝ «այս ալ տար», ըսաւ:

Երբ քանունը զիս տայերէ՜⁴⁷ տարաւ, սկսան մէկալ քանունները՝ «ասի ի՞նչու բերիր, ձգէ՛ թող երթայ» կ'ըսեն: Պատասխանեց «ես չեմ բռնողը, քոմանտան պէկն է»: Ստիպուեցան զիս ալ այդ օր բռնուածներուն քով բանտարկել: Նստելիք տեղ չկայ, ոտքի վրայ իսկ կայնելու տեղ չկայ: Բազմութիւնը գրեթէ իրարու վրայ էր:

Երբ իրիկուն եղաւ, անուննիս կարդալով չորսական հոգի թեւերնիս չուանով իրարու կապեցին եւ մեզ սեփաթ տարին:

Երբ սեփաթ հասայ, թուղթի կտոր մը գտնելով միքանի տող տաճկերէն պելետիյէ ռէյիսին գրեցի թէ խնդիրը ասանկ է՝ «խնդրեմ հասիր զիս ազատէ», եւ այս թուղթը ինծի ծանօթ քանունի մը միջոցաւ դրկեցի: Յաջորդ օրը առտու կանուխ մեզ հանելով բաղնիք տարին, հագուստնիս հանեցինք, քարանթինա գնաց իսկ մենք առանց ջուրի, մերկ, բաղնիքին մէջ հագուստնիս կը սպասենք:

Մեր բաղնիք եղած ժամանակ պելետիյէ ռէյիսը կու գայ զիս սեփաթէն կը փնտռէ, կ'ըսեն «բաղնիք է», Ռէյիսը կ'ըսէ՝ «այսօր Ուրբաթ է, սեփաթ չ'ըլլար, վաղը կու գամ կը հանեմ», եւ առանց ինձ սպասելու ձգելով կ'երթայ:

Երբ բաղնիքէն եկանք, մեզ լեցուցին ախոռի մը պէս տեղ մը: Հագի նստած էի անունս կարդացին:

Մեզմէ առաջուան բռնուողները այդ օրը սեփաթ ունին: [Բայց] 96 հոգի եղած են, 100 ըլլալու չորս հոգի պակասած է: Բախտէս այս չորս հոգիէն մէկը ես եղայ: Խառնեցին մեզ եւս անունց մէջ եւ այդ օր ճամփայ ելանք: Մինչդեռ քոյրս-եղբայրս տեսած չեմ, իսկ գրպանս մէկ մեթալիք⁴⁸ կայ, աւելի դրամ չունիմ, հագուստ եւն.՝ վրաս եղողն է:

Ելանք ճամփայ, բահ թէ քեշքերէ⁴⁹ հող տանելու համար եւն. եւն. ամէն մարդ իրեն բաժին ինկածը շալկեց իսկ դարաւանան⁵⁰ եւն.՝ ջորիներու վրայ:

Երբ ճամփայ ելանք, տեսայ առնաւուտ քանուն մը կար որ յանցաւոր ըլլալուն պատճառով քանունութենէ հանած էին, մեր վրայ պաշխաւուջ դրած են: Գացի քովը՝ «Մուսթաֆա չաւուջ, ի՞նչպէս ես, աղէ՛կ ես եւն., տուր զէնքդ եւն. ինծի[- ըսի],- դուն ի՞նչու կը տանիս»: Առնելով [զէնքը], վրէս շալկեցի: Այդ օր մինչեւ իրիկուն քալելով գեղ մը հասանք եւ իջեւանեցանք: Քիչ մը սեւ ալիւր մը տուին, միքանի հոգի երկաթ սաճերու վրայ հաց եփելով պատրաստեցին եւ բաժնեցին անծի գլուխ մէկ հաց:

⁴⁷ **U.S.**- Կեդրոն՝ ոստիկանատուն կամ կալանավայր իմաստով:

⁴⁸ Պղնձեայ մանրադրամ, 10 փարայի արժէքով:

⁴⁹ **U.S.**- Հաւանաբար՝ բրիչ:

⁵⁰ **U.S.**- Մեծ կաթսայ:

Յաջորդ օր առտուն կանուխ ելանք ոմանց ձեռքը բահ, ոմանց՝ թի, իսկ ոմանց քեշքերէ՝ հող կտրելու, տուին: Սկսանք ճամփաները շտկել դէպի Չախօ (որ Մուսուլէն երկու օր անդին Ճեզիրէի կողմն է):

Այդ օրը 100 հոգիին 95 հոգին ճամփան աշխատելու սկսան իսկ մնացած 5 հոգին - մէկը ես՝ աշճը, 3 հոգի հացագործ, իսկ մէկ հոգի պէտլիկ էմինի⁵¹ միայն մենք մնացինք:

Երբ հացագործները հացը լմնցուցին, գացի իրենց հետը քէօմէճ ժողվեցի եւ բերի դարաւանային մէջ լեցուցի եւ [անհրաժեշտ] աղին գրեթէ կէսը, որովհետեւ հետերնիս չկայ: Իրիկուն եղաւ, դարձեալ խեղճերը մէկ պզտիկ հաց, իսկ քիչ մը քէօմէճի դարաւանան կերան եւ բացօթեայ ամէն անձ իր վրայի հագուստով դաշտը փռուելով պառկաւ:

Սակայն ո՞վ է պառկողը:

Արդէն մեզի ծանօթ էր թէ մեզ պիտի մեռցունեն: Այս ճամփայ շինելը եւս խաղալիք մըն է: Ամէն մարդ իր գլխի ճարը կը նայէր: Այդ գիշեր քանի մը հոգի փախչելով իրենց հետքը կորսնցուցին:

Յաջորդ օրը առտու կանուխ եղաւ, անուններ կարդալու սկսան: Տեսան եօթը հոգի պակաս է, գրելով՝ Մուսուլ իմացուցին թէ այդ գիշեր 7 հոգի փախան: Այդ օր եւս նորէն ճամփան աշխատեցան, նորէն մենք քէօմէճի դարաւանան պատրաստեցինք, իրիկուն եղաւ, նորէն այդ օր քսան հոգի փախան: Յաջորդ օր առտու նորէն անունները կարդացին տեսան նորէն քսան հոգի պակաս է, դարձեալ Մուսուլ իմացուցին:

Այդ օրը քէօմէճի դարաւանան իսկ չկար: Իսկ մեր վրայի մուհաֆազա⁵² թուրք զօրքերը սկսան վերջին ծայր խնամքով գիշեր-ցերեկ մեր վրայ հսկել: Գիշերը ջուր թափելու իսկ անդին մարդ չէին ձգեր, «կեցած տե՛ղդ ըրէ» կ'ըսէին: Վերջապէս, վերջին աստիճան պաշարուած վիճակի մը մէջ ինկանք:

Կարծեմ հինգերորդ օրն էր, տեսանք Նահիյէ միւստիւրի Հիլմի պէկ ըսուած շունը փախչողներէն եօթը հոգի բռնել տալով հետը բերաւ եւ եկած վայրկեանին մեր առջեւը զիրենք զատելով հրացանազարկ ըրաւ: Իսկ մէջերնէն մէկ հոգի [կար] - որ եօթը փամփուշտ չկերած հոգին չաւանդեց - անոր հայրը նոյն օրը երկրորդ պէտլիկով միասին հասած եւ մեզ հետ իր որդւոյն այստեսակ հոգին աւանդելը կը տեսնէ:

Երբ իր գործը լմնցուց, մեր ամէնուն առջեւ պոռալով Մուսթաֆա չաուշին ըսաւ. «ասկէ վերջ ով որ փախչելիք ըլլայ առանց ինձի հարցնելու զա՛րկ, արտօնութիւն քեզի,- եւ մեզի ալ դառնալով ըսաւ.- լսեցի՞ք», եւ իր կառքին հեծնելով դէպի Մուսուլ ուղղուեցաւ:

Այդ օրը երկրորդ պէտլիկը եւս գործի սկսաւ, իսկ իրենց չաուշը որ կէսարացի գազան Հաճի չաուշ անունով մէկն էր, սկսաւ չարաչար մինչեւ իրիկուն առանց դադարի աշխատոցնել եւ իր քսասթորան բաց, ձեռքը մեզմէ

⁵¹ **U.S.**- Պէտլիկ էմինի.- այս պարագային՝ խումբի մատակարար:

⁵² **U.S.**- Այս պարագային վերահսկիչ:

դանդաղ աշխատողին գաւազանի փոխարէն անով կը զարնէ, կամ կը վիրաւորէ: Իսկ քէօմէճի դարաւանան եւս չըլլալէ վերջ, տրուած մէկ հատիկ հացը լեղուութենէն ուտել անկարելի է: Գրեթէ բրինձի փոշիէն շինուած է: Ա՛լ ճարերնիս հատնելով, ճամփան արտերուն քովէն անցած ժամանակնիս գարի կը ժողովենք – որովհետեւ հունձքի ժամանակ էր – եւ իրիկունը այդ գարին մաքրելով անասունի պէս գարի ուտել սկսանք:

Իսկ քանի մը օր վերջ ժողովուրդին շատերը արդէն փորերնին սոսկալի կարծրացաւ եւ գրեթէ կտոր մը դուրս հանելու համար պէտք էր քանի մը վայրկեան սպասէր: Իսկ ելած ժամանակ գրեթէ հոգինիս կը հանէր եւ մեր աչքերէն արցունք կը բերէր:

Վիճակնիս այս, իսկ աշխատանքը՝ սոսկալի: Դարձեալ սկսան միքանի հոգիներ փախչիլ: Օր մը վերջ մէկ հոգի – սիսցի – մը բռնելով բերին եւ Հաճի չաւուշ ըսուած շունին տրամադրութեան յանձնեցին:

Սկսաւ Հաճի չաւուշ ըսուած շունը ծունկի նստեցնել, լաւ մը ծունկերը նստած տեղը իրարու կապեց եւ ժողովուրդը դիմացը շարեց, եւ ձեռքը քառասուն փարանոց դանակ մը առաւ եւ ըսաւ.

- Տեսէ՛ք կեաւորներ, այս դանակին մէկ դուրուշ տուած եմ, բայց քանի՛ հատ հայ պիտի ջարդէ,- եւ սկսաւ խեղճին ծունկերուն զարնելով միսին մէջ դանակը դարձնել եւ յետոյ քաշելով՝ «վայ խընզըր վայ, ինչ կարմիր ալ աբիւն ունի» [ըսել], եւ միեւնոյն գործը մէկալ ծունկին կրկնեց:

Իսկ անդին արդէն թի մը կրակին վրայ կարմրած բերաւ վիզին եւ գլուխին վրայ կոխեց: Կարծես թէ դպցուցած[ին] տակը քար մըն է: Իսկ խեղճ [հայը] իր վերջին աստիճան ուժով կը պոռայ, քանզի եղածը դիմանալիք բան չէ:

Այս գործողութիւնը եւս լմնալէ վերջ, քար կտրելիք խոշոր մուրճ մը ձեռքը բռնելով գլխուն իջեցուց եւ վայրկեանական ըրաւ:

Եկուր դուն մարդ եղիր եւ եղածներուն դիմացիր:

Անցան մէկ երկու օր, դարձեալ մէկ հոգի բռնելով բերին, այս ալ կառքի անիւին կապելով հրացանազարկ ըրին:

Մուսթաֆան Եւ Ալին Իրար Դէմ Կը Հանեն

Այդ օրը որ ես բաւական գարի ժողված էի թիւրք մուսաֆազաներուն հետը, ըսի՛ սա տանիմ եւ մօտակայ ջաղացքը ալիւր ընել տամ: Իմ վրաս երբեք մուսաֆազա չկար: Մուսթաֆա չաւուշը ինձի միշտ կ'ըսէր. «ուլան կեաւոր օղլը, սենին քեֆիլին պէնիմ. էկէր քաջաճաք օլար սան սէնի վու-

րաճաք օլան պէն իմ»⁵³: Այս համարձակութենէս էր որ գարին առնելով ջաղացքը տարի:

Քանի մը վայրկեան վերջ կը տեսնեն որ ես չկամ՝ կ'ըսեն աշճը պաշըն չկայ: Վայրկեանական չորս հոգի ճամփաները հանել կու տան՝ «տեսնելիք ըլլաք՝ զարկէք» ըսելով: Ես որ այդ վայրկեանին գարին ալիւր շինած կը վերադառնայի, տեսայ դէմս մուսաֆազա Ալի ըսուածը ելաւ հազարումէկ հայիոյանքով:

- Ի՞նչ կայ որ, քեզի հետ ժողված մեր գարին ջաղացքը ալիւր շինելու բերի եւ տեսար որ կու գամկոր, ա՛ն ուզածիդ չափ – քեզի եւս – մէջէն ալիւր առ,- ըսի:

Երբ Ալին ալիւրի ձայնը լսեց ամէն բան մոռցաւ, մեծկակ դաշկինակը բանալով լաւ մը լեցուց եւ զիս իր հետը առնելով չաւուշին առջեւը տարաւ:

- Ու՛ր էիր կեաւորողլու,- ըսաւ չաւուշը:

- Էֆենտիմ, քիչ մը գարի ունէի, ջաղացքը տարի, վերադառնալուս Ալին դէմս ելաւ եւ ալիւրիս կէսը եւս ձեռքէս առաւ,- ըսի: Քանի որ ասանկ չըսեմ՝ գործս գէշ պիտի ըլլայ:

Երբ այս լսեց չաւուշը՝ Ալին բռնելով ֆալախայի պառկեցուց՝ «քերխանաճը, ես քեզ մարդու ետեւ կը դրկեմ, իսկ դուն քու գործիդ ետեւ կ'երթաս», ըսելով:

Ֆալախայի տակ Ալին [ինծի ուղղելով խօսքը] կը պոռայ՝ «կեցիր, մի մոռնար Աստուած ողորմած է հարկաւ, քեզ կը ցուցնեն քու հոգիդ իմ ձեռքս թող ըլլայ»:

Հիմակ ես ի՞նչ ընեմ որ գլուխս ազատեմ: Ատկէ օր մը վերջ ղարաւանա եփելու համար անծի գլուխ հարիւր կրամ միս տուին: Երբ ղարաւանան եփելու սկսաւ, ուրիշ մուսաֆազայի մը ըսի՝ «ճանըմ, սա Ալիին ըսէ ես անանկ չընէի՝ վիճակս գէշ էր, եղաւ գնաց, ա՛լ ասկէ վերջը ես ալ փոխարէն զինքը միսով կը սնուցանեմ»:

Մուսաֆազան Ալիին քով գնաց եւ պէտք եղածը ըսաւ: Տեսայ Ալին քովս բերաւ: Ասդին անդին, նորէն Ալիին հետ բարեկամ եղայ եւ այդ իրիկուն ոսկորներէն քիչ մը [տալով] Ալին կշտացուցի եւ ասանկով Ալիին ինծի դէմ եղած ոխը անցուցինք եւ մտերիմ բարեկամ եղանք:

Այս տեսնող մուսաֆազաները սկսան իրենք ալ բաներ մը յուսալ: Ես ի՞նչ ընեմ եւ ի՞նչով գոհացնեմ այս գազանները որ իրենց հետ բարեկամ մնամ: Շատ մտածելով վերջապէս մուսաֆազաներուն մեծերուն ըսի՝ «աղամ, ես կ'ուզեմ ձեզ միսով կշտացնել, սակայն ամէն մէկերնուդ առանձին չեմ կրնար տալ: Ձեր տասը հոգինոց ղարաւանան շարքով կու տամ, իրենք ալ յօժարեցան ըսածիս, եւ համաձայնեցանք:

⁵³ **U.S.**- Անհաւատի զաւակ, թէ փախչիլ փորձես՝ քեզի հրազանազարկ ընողը ես եմ:

Հիմակ երբ դարաւանան բերելիք ըլլան, ուրտեղ որ գլուխի ոսկոր են. աչքի զարնելիք բաներ կան՝ ասոնց կը պահեմ եւ իրենց դարաւանային մէջ կը լեցնեմ: Ուրախանալով կ'երթան եւ կ'ըսեն թէ մեր աշճը պաշտըն լաւ է, մինչդեռ իրենց տուած դարաւանային միսը կարելի է մեր հայերուն տուածէս քիչ է:

Անցան քանի մը շաբաթներ, երթալով քիչ մը դարաւանան աղէկցաւ, սակայն տաժանակիր աշխատանքին ա՛լ խեղճերը չեն կրնար դիմանալ: Մէկ կողմէն սկսան նորէն փախչիլ իսկ միա կողմէ Մուսուլէն մնացածները բերելով մեզի կը խառնեն, մինչդեռ միշտ պէօլիկները հարիւրական հոգիէն նորէն պակաս կը մնան, քանի որ մէկ կողմէն կը մեռնին, մէկ կողմէն կը զարնեն, մէկ կողմէն կը փախչին ...ալ բախտին. եթէ ճամփու փորձանքներէն կ'ազատի՝ լաւ, չէնէ՛ արդէն սպանուած է:

Այս օրերը նորէն զէյթունցի մը փախած էր, բռնելով բերին, նորէն ծունկերը կապելով նստեցուցին եւ դիմացը մեզ շարեցին: Մուհաֆազայի մը ձեռքը հաստկեկ գաւազան մը տուին, սկսաւ գլխէն սկսեալ ուր որ գալիք ըլլայ՝ բոլոր ուժով զարնել: Խեղճը ա՛լ թմրած մարեցաւ: Ձգեցին այդ վիճակի մէջ մինչեւ յաջորդ օր առաւօտ: Եկան քննեցին որ դեռ մեռած չէ, դարձեալ սկսան նոյն գաւազանով իրենց հաճոյքին համեմատ զարկին եւ երբ ա՛լ զարնելէ կշտացան, իմ դարաւանա եփած օճախս իրեն գերեզման շինելով այդ վիճակին մէջ այդ կրակոտ օճախին մէջ զինք թաղեցին:

...Վերջապէս, շաբաթ մը չկար որ միքանի հոգի չսպաննեն:

Խաղս Արդիւնք Կու Տայ

Այս վիճակի մէջ մինչեւ երկու ամիս ճամփաներ շինելով Զախօ ըստած տեղը հասանք:

Երբ Զախօ հասանք, Մուսուլ արդէն երեք հայ մարդ մնացած չէր. ատանացի Զաքարիա էֆենտի Պզտիկեան, մարաշցի Մովսէս էֆենտի Աշճեան, իսկ վանեցի Սմբատ էֆենտի Կորկոտեան: Ասոնք եւս բռնելով բերին եւ մեզի խառնեցին: Իսկ «ասոնք մեծերն են» ըսելով իրենց ձեռքը ամէնամեծ բահը տալով սկսան աշխատցնել:

Ես սկսայ մեր չաւուշին ըսել՝ «ճանըմ, Մուսթաֆա չաւուշ, ասոնց այսքան տանջանք մի՛ տար, օր կ'ըլլայ քեզի բարիք մը կ'ընեն են.»: Քիչ-շատ համոզելով իրմէ արտօնութիւն առի ասոնց համար պէտք եղածը կամ ձեռքէս եկածը ընելու:

Հացերնին ձեռքովս կը շինէի. հագուստնին լուալ կու տայի, իսկ կերակորի տեսակէտով պէտք եղածը կ'ընէի:

Այս օրերը եւս մեր մէջ, կարծեմ թեքիրտաղցի էր, Նիկողոս աղա մը կար: Մուհաֆազաները հասկցած էին որ ասոր քով դրամ կայ: Օր մը, երբ կէսօրուան դադարը կ'ըլլայ, միաները կը դրկեն եւ այդ հոս կը ձգեն, մինչդեռ ամ-

բողջ պէտքերն մէջ ասոր պէս ուժով աշխատող չկար: Ամէնադժուար գործը ասոր կու տային:

Երբ մարդ չի մնար, զինք բլուրի մը ետեւ կը տանին եւ իր ձեռքի թին առնելով գլխէն դար վար կը զարնեն, գլուխը երկու կտոր ըլլալով ուղեղը դուրս կը հանեն եւ վայրկեանական կ'ըլլայ եւ կարծեմ քովը 60 կամ 65 ոսկի կ'ելլէ, այն ալ իրենց մէջ կը բաժնեն:

Քանի մը ժամ վերջ արդէն եղելութիւնը հասկցուցաւ, սակայն ի՞նչ կրնանք ընել:

Մէկ երկու շաբաթ եւս Չախոյէն դէպի Ճեզիրէ ճամփան աշխատեցանք եւ մեզ դարձեալ Չախո բերին: Ամէն կահարասիները⁵⁴, բահ թէ քեշքերէ են. ամէնը թեսլիմ առին եւ ըսին մեզի թէ «վաղը Ճեզիրէ պիտի երթաք եւ այդտեղուան ճամփաները պիտի շինէք», մինչդեռ մենք շատ լաւ գիտէինք որ մեզ ջարդելու հոն պիտի դրկեն:

Սկսանք դարձեալ ներսերնիս ահեր քաշել, եւ՝ «ի՞նչ տանջանքներով պիտի մեռնինք»՝ ասոնք երեւակայել:

Քուն ըսուած բանը արդէն մեր վրայ չկար:

Կէս գիշեր էր, հեռագիր մը կու գայ, որ Մուսուլ դարձէք: Պաշտաւորը գալով մեզ անտիս տուաւ որ Մուսուլ պիտի դառնանք, Ճեզիրէ ա՛լ չպիտի երթանք:

Կարծես այդ վայրկեանին աշխարհը մերը եղաւ: Մեռած էինք եւ դարձեալ ծնանք: Յաջորդ առտու եղաւ, հասկցանք որ Մուսուլ մտնելու մեռած է, տեղը ուրիշ մը ելած է, պատճառը այս է եղեր:

Յաջորդ կէսօրին ճամփայ ելլելով դէպի Մուսուլ ուղղուեցանք, սակայն մեր դարաւանան եւ հացը շատուշատ զգուշութիւններ կ'ընեն:

Մեր ճամփայ ելլելէն առաջ էր, հրաման եկած էր՝ «Չախոյի Էֆենտի, Մովսէս եւ Սմբատ Էֆենտիները դրկեցէք» ըսելով: Ասոնք մեզմէ առաջ ճամփայ ելլելով Մուսուլ հասան:

Կարծեմ երեք օր վերջ էր մեր ճամփայ ելլելէն, հասանք Մուսուլ: Լեցուցին մեզ շէնքի մը մէջ, Մուսուլի կամուրջին դուրսը: Հոն կեցանք երկու օր եւ հրաման ելաւ թէ Ռեանտուզի⁵⁵ ճամփաները պիտի շինուին:

Երրորդ օրն է Ռեանտուզի ճամփան բռնեցինք: Բայց մեր ճամփայ ելլելէն առաջ քոյրս եւ եղբայրս մեր գալը լսելով եկած էին եւ մեզ դիմաւորելով զիս գտան:

Սակայն լեցուցայ վիշտերով, որովհետեւ քոյրս կոնակը՝ սափոր, գետէն ջուր կրելով պիտի ծախէ իր սնունդը ճարելու, իսկ խեղճ եղբայրս ճամփաները կենալով ասոր-անոր ձեռքերէն հաց կողոպտելով իր օրերը կ'անցընէ: Այդ ժամանակ Մուսուլ մարդ ձեռքին մէջ բացէն ուտելիք չէր կրնար տանիլ:

⁵⁴ **U.S.**- Ըսել կ'ուզէ՝ իրեղէնները, գործիքները:

⁵⁵ Մեծ Չապ գետի ձախ ասիին գտնուող քաղաք, Մուսուլէն շուրջ 100 քիլոմետր հիսիս-արեւելք:

ճամփան վրան յարձակելով ձեռքէն կը յափշտակէին, եւ այսպէսով շատեր իրենց օրը կ'անցընէին: Ասոնցմէ մին ալ եղբայրս եղած էր:

Երբ ճամփայ ելանք, ասոնց թշուառութեան իրողութիւնները աչքիս առջ բերելով ալ ինքզինքէս ելած եմ, ճամփան քալելու կարողութիւն չունիմ:

Վերջապէս հազիւ հազ մեր այդ օրուան իջեանելիք տեղը հասանք: Պատի մը քով երկննալով պառկեցայ, ալ ինքզինքէս լուր չունիմ: Քանի մը ժամեր վերջ, պաշտաւուշը քովս եկած է զիս արթնցուց՝ «Ել, դարաւանան պատրաստէ»:

- Մութաֆա չաւուշ, խնդրեմ, կարողութիւն չունիմ, այսօր ուրիշ մը թող եսիէ,- ըսի: Ատկէ անդին ի՛նչ ըսի՝ լուր չունիմ:

Երբ աչքս բացի տեսայ թէ գիշերուան մթութեան մէջ եմ եւ մեր պէօլիկի բեռնակառքին վրայ նետուած եմ: Կառապանը կ'ըսէ՝ «այս քերթան ո՞վ է որ կառքին վրան նետեց չաւուշը, ձգենք թող երթայ ճամփան»:

Երբ այս շշուկները ականջս դպան, կարծես վրաս ուժ մը եկաւ, կառքին մէջ գլուխս վերցնելով ըսի՝ «Օսման, ո՞վ պիտի նետես»:

- Հա՛, դուն ես եղեր, ես ալ ուրիշ մէկը կը կարծէի,- ըսաւ:

Վերջապէս մինչեւ առաւօտ գացինք եւ դարձեալ իջեանեցանք: Եւ սկսան նորէն ճամփաները շտկել: Սակայն այս անգամ հարիւրապետ եւ բաւական թուրք զինուորներ մեր հետն են, մեզի խառնեցին, միասին կ'երթանք, սակայն հայերը բանուորութիւն ընելով ճամփաները կը շինեն:

Սկսաւ դարձեալ խեղճ ազգը եգիպտացորենի պէս թափուիլ: Ամէն օր կը մեռնի: Հարիւրապետը երբ մեռնող մը լսէ, կ'ըսէ՝ «Աստուած ողորմի հոգիին, լաւ մարդ էր», իսկ երկրորդ խօսքը՝ «ի՛նչքան դրամ ելաւ քովէն»: Որովհետեւ, այդ «լաւ մարդ էր» ըսածը դրամի համար է:

Քանի մը օրեր վերջ Ռեանտուզ մօտեցանք: Հրաման եկաւ որ ետ դարձէք: Ետ դարձանք դէպի Մուսուլ [ուր մնացինք] երեք օր: Նորէն հրաման եղաւ՝ «Ռեանտուզ եկէք»: Վերջապէս երեք անգամ Ռեանտուզ մօտենալով ետ դարձանք: Իսկ չորրորդ անգամը ա՛լ Ռեանտուզ հասանք:

Ռեանտուզ դարձեալ սկսանք ճամփաներ շինել դէպի Պարսկաստանի սահմանները:

Բայց սա ըսելու մոռցայ, որ մեր մէջէն երկու եղբայր՝ Գառնիկ եւ Յովհաննէս անունով պուրսացի, բանուորներու վրայ չաւուշ ըրած էին: Ասոնց տուած տանջանքը խեղճ ազգին՝ թուրքին տանջանքներէն քիչ չէր եւ երբ հարիւրապետը եւն. քովն ըլլար՝ «գետին զարնելիք ազգ մըն էք, սատկեցէք լմնցէք, երանի թէ թուրք ծնած ըլլայի» եւն. եւն.՝ հազարումէկ բամբասանքներ [կ'ըսէին] եւ շատեր գաւազանով իրենց քէյֆին կէօրէ⁵⁶ կը ծեծէին:

Իսկ անդիէն, հայկական բանակին հետ կռուող եւ ջարդուածներուն մնացորդը Պարսկաստանի սահմանէն դառնալով դէպի Ռեանտուզ կու

⁵⁶ U.S.- Համաձայն:

գայ: Երբ մեզ տեսնելիք ըլլան՝ «այս օրէնքէն անհծուածները դեռ ի՞նչու կը կենան, ջարդենք լմնցնենք եւն. եւն. [կ'ըսեն]»:

Ասոնց ամէնը կը լսենք: Արդէն խեղճ ազգը օրըստօրէ կը պակսի. օրական մէկ-երկու հոգի իրենց հոգինին կ'աւանդեն:

Բեանտուզ հասնելէ վերջ, թուրք մուհաֆազաներու հետ սկսայ միքանի օր ցորեկը պարապ եղած ժամանակս խումար խաղալ: Արդէն դրամ չունիմ, [իսկ] վաղուան ըլլալիքնիս յայտնի չէ: Այն կարծիքին մէջ ենք թէ անպատճառ պիտի մեռնինք եւ այս պատճառաւ խենթի պէս ինչ ընելիքս չէի գիտեր:

Օր մը հարիւրապետը մեր խումար խաղացածը տեսնելով զիս կանչեց. նուռի փայտէ գաւազան մը ձեռքը առնելով զիս պառկեցուց եւ սկսաւ ոտքերուս զարնել եւ կ'ըսէ. «քու հանգստութիւնդ քեզի կը նեղէ, կեցիր վաղը քազման⁵⁷ ձեռքդ տամ դրկեմ: Բերանիդ համը կու գայ»: Երբ ֆալախան լմնցաւ ըսաւ՝ «դեռ ո՞վ կար քեզի հետ խաղացող, ըսէ՛ տեսնեմ», մինչդեռ ինք արդէն ամէնը գիտէ: Ես ըսի «Յովակիմը եւս կար»: Այս Յովակիմ ըսուածը եւս երկրորդ պէտիւկին աշճըն էր, որ մեր երկուքէն զատ աշճը չկար: Եթէ յաջորդ օր զիս աշխատելու դրկէր, պէտք էր ան ալ դրկէր: Իսկ այդ ատեն թէ՛ դարաւանան եփող չկար, թէ՛ իրենց կերակուր եփող, որովհետեւ իրենց կերակուրը եւս ես կը պատրաստէի:

Զիս ձգեց եւ Յովակիմը կանչեց: Հիմակ Յովակիմը եկաւ, «ձո՛ ես կայի՛ քերթաթա»: Ես կ'ըսեմ՝ «հապա չկայի՛ր»: Քիչ մը խելքը պակաս էր: Հիմակ այս եւս ֆալախան կերաւ ըսաւ՝ «դեռ ո՞վքեր կան»: Յովակիմ՝ «մուհաֆազաները», ըսաւ: Վերջապէս մուհաֆազաները եւս ֆալախա կերան:

Հիմակ յաջորդ օրը առտուն կանուխ եղաւ եւ կը սպասեմ որ ձեռքս քազմա պիտի տրուի: Բայց տեսայ ի՞նչ քազմա ի՞նչ բան: Հարիւրապետը քովս եկաւ՝ «էյ աշճըպաշճը այսօր մեզի ի՞նչ պիտի եփես», [կ'ըսէ]: Կարծես թէ երէկուան ֆալախա քաշողը ինք չէր: Վերջապէս անցուցինք այդ փորձանքը եւս:

Ոմանք Իւղ Կ'ուտեն, Ուրիշներ՝ Ֆալախա

Ասկէ քանի մը օր վերջը ջերմէ բռնուելով հիւանդ պառկած էի, ծառի մը շուքին տակ: Քովս եղողին ըսի՝ «[գնա,] պէտիւկ էմինին քով եւ այսօրուան էրզախը⁵⁸ բեր», եւ ես պառկեցայ: Տղան կ'երթայ այդ օրուան էրզախը կը բերէ եւ պարկուճ մը եւս եղ, կը բերէ ծառին ներքեւ կը ձգէ, ինք եւս քանի մը վայրկեան կը քնանայ:

Մէկ երկու ժամ վերջ ես ելայ, տեսայ կը քնանայ՝ արթնցուցի զինք եւ սկսայ դարաւանայի պատրաստութիւնները տեսնել: Հիմակ, այդ օրուան դարաւանան կորկոտի ապուր էր, եփեցաւ: Տղուն ըսի՝ «Յովիաննէս, եղը

⁵⁷ **U.S.**- Քազմա.- հող փորելիք գործիք:

⁵⁸ **U.S.**- էրզախ.- ապրանք:

զնա բեր»: Ըսաւ՝ «վարպետ, եղը բերած էի՝ չկայ»: Մինչդեռ երկու պէտլիկին եղը մէկ պարկուծին մէջ էր:

Ղրկեցի պէտլիկ էմինին քով՝ «կարելի մեր քնացած ժամանակ կու գայ դիտմամբ կը տանի», ըսելով: Այդ վայրկեանին պէտլիկ էմինին եւս զբաղած ըլլալով խնդիրը չհասկցած՝ «զնա հիմակ, կու գամ», ըսած է:

Հիմակ սպասեցինք որ պէտլիկ էմինին գայ, որ հայ էր աֆիոնքարահիսարցի, Թագուոր Նիկողոսեան անունով: Եկաւ Թագուոր էֆենտին, «ինչո՞ւ չես բաժներ ղարաւանան» ըսաւ:

- Եղը տուր որ վերջը,- ըսի ես:

- Ես եղը կէսօրին տուի,- ըսաւ:

Ըսինք՝ «չկայ»: Սանկ-նանկ, վերջապէս հարիրապետը լսեց եւ կանչեց մեզ, իսկ անդին ազգը ղարաւանան կը սպասէ:

Երկու հոգի ես ունէի օգնական քովս: Երկու հոգի եւս երկրորդ պէտլիկին աշճըն [ունէր] եւ երկուք ալ մենք՝ 6 հոգի, գացինք հարիրապետին առջեւ եւ բարեւի կեցանք:

- Ի՞նչ եղաւ տղաք եղը,- ըսաւ:

- Չենք գիտեր էֆենտիմ,- պատասխանեցին ամէնը:

Աջէն ձախ մէկ մէկ ապտակ մը իջաւ, ըսաւ իր զօրքին՝ «պառկեցուր տեսնենք»: Սկսան անդիի ծայրէն ֆալախան պառկեցնել եւ իրենց կշտացածին չափ զարնել եւ՝ «ի՞նչ եղաւ եղը» հարցնել: Իսկ պատասխանը «չենք գիտեր» [էր]:

Կարգը եկաւ ինծի:

- Ըսէ տղաս, աշճընպաշը, ի՞նչ եղաւ եղը:

- Էֆենտիմ, կեցիր պատմեմ, մտիկ ըրէ գիս,- ըսի ես:- Ջերմ բռնած էր, պառկած էի: Օգնականներուս ըսի թէ գացէք այսօրուան էրզախը բերէք: Անոնք երթալով էրզախը կը բերեն: Երբ իրիկուան դէմ էր, ելայ՝ սկսայ ղարաւանան պատրաստել: Երբ ղարաւանան պատրաստ եղաւ, ըսի՝ «տղաք, գացէք եղը բերէք»: Գացին պէտլիկ էմինին քով, այն ալ զբաղուած ըլլալով՝ «գացէք, հիմա կու գամ» ըսած է: Երբ պէտլիկ էմինին եկաւ, հարցուցի, ըսաւ՝ «ես եղը դրկեցի»: Այն ժամանակ փնտոեցինք՝ չկայ: Եթէ դուք իմ տեղս ըլլայիք ի՞նչ կ'ընէիք հիւանդ վիճակիս մէջ, էֆենտիմ: Ահաւասիկ իմ գիտցածս,- ըսի:

Առանց ֆալախան պառկելու եկայ օգնականներուս հետ եւ այդ օր ղարաւանան առանց եղի կերան: Բայց ժամ մը վերջ արդէն փնտոելով ես եղին հետքը գտած էի, որ մուհաֆագա կառապանները կերած էին: Երբ հարիրապետին ըսի, տեսաւ թէ ուտողը թուրք է՝ խնդիրը գոցեց:

Յաջորդ առաւօտ եղաւ՝ թէ՛ քովի օգնականներս եւ թէ՛ երկրորդ պէտլիկին աշճըն աշխատելու դրկեցին: Իսկ ղարաւանայի խնդիրը ձգեցին իմ վրաս: Այդ օրն իսկ ոչխար մորթողը մեռած ըլլալով մորթող եւս չկայ: Ի՞նչ պէս մորթեցի հինգ հատ այծ: Կէսօրը անցաւ, իրիկուան մօտին հագիւ միսը

պատրաստ եղաւ, իսկ ղարաւանան եփելու ի՞նչ փայտ կայ եւ ի՞նչ ալ այդ ժամանակէն վերջ կրնամ հասցնել:

Իսկ ինձի օգնական ըլլալով հիւանդ պառկողները կու տան, մինչդեռ խեղճերը մէկ կամ երկու օրէն պիտի մեռնին, վերջին օրերն են [իրենց կեանքին]. ես ի՞նչ խղճմտանքով ըսեմ անոնց թէ ասինչ գործը տեսէք:

Տեսայ՝ չպիտի կրնամ ընել, ժայռի մը քով նստայ, սկսայ խենթի պէս պոռալ՝ «այս ի՞նչ է իմ քաջած տանջանքս, տուէք ձեռքս քազման ես կ'երթամ ճամփան կ'աշխատիմ, մէկ հոգիս այս որմէկին հասնի եւն.» ըսելով:

Այս վիճակս տեսնող մուհաֆազանները կ'երթան հարիրապետին եւ չաւուշին կ'ըսեն որ, «էֆենտի, այսօր ղարաւանա չ'եփիր»:

- Ի՞նչու,- կ'ըսէ:

- Աշճը պաշըն ասոր ո՞րմէկը ընէ, մէկ հոգի է, իսկ հիւանդները արդէն տեղէն շարժելու կարողութիւն չունին:

Կը տեսնէ հարիրապետը որ ղարաւանա չպիտի եփի՝ քովս եկաւ:

- Ի՞նչ է տղաս աշճը պաշը, ի՞նչ եղաւ, դեռ ղարաւանան պատրաստած չես:

- Էֆենտիմ, Աստուծոյ սիրոյն համար ըլլայ, ես ասոր ո՞րմէկուն հասնիմ: Աւելի լաւ է ես երթամ ճամփան աշխատիմ,- ըսի:

[Հարիրապետը] մուհաֆազային ըսաւ՝ «քալէ 10 հոգի բանտորներէն բեր»:

Գնաց մուհաֆազան 10 հոգի բերաւ: Երբ 10 հոգին եկաւ, ոմանք փայտ ժողվելու գացին, ոմանք ջուր բերին, իսկ ոմանք հետս միսը կտրեցին եւ այդ իրիկուն ղարաւանան ուշ պատրաստուեցաւ:

Յաջորդ առտուն կանուխ չաւուշը քովս գալով ըսաւ, «քեզի քանի՛ հոգի պէտք է նէ առ»: Իմ ընտրածէս երեք հոգի քովս առի, իսկ հիւանդներէն - իբր աշխատելու - մէկ-երկու հոգի քովս առի որ թող նորէն ուտեն եւ հանգստանան, սակայն հազար արիստս, շատերը անօթութենէ ետք [երբ] կերակուր ուտելով կշտանալու սկսան անդիի աշխարհ իրենց վերջին շունչը փչեցին:

Իսկ եթէ մէկը հիւանդ եմ ըսելով երկու օր պառկի, երրորդ օրը մեռնելիք ըլլայ՝ այդ խեղճ վիճակին մէջ նորէն աշխատելու կը տանին, իսկ տրուած դեղը հիւանդներուն ուտենիի (սէօյիտ) ծառին կեղելը կը խաշեմ: Դեղերնին այդ է:

Մնաս Բարով, Մուսթաֆա Չաւուշ

Անցուցինք քանի մը օրեր Բեւանտուզի ւտերակներուն մէջ: Այդ ւտերակները մեր հայկական բանակը, քեռին ըրած էր: Գրեթէ ամբողջ գեղերը ւտերակ եւ ամայի էին: Նոյնիսկ պատերազմի հետքերը Բեւանտուզէն քառորդ ժամ անդին դեռ յայտնի էին:

Այդ տեղուան ճամփաները եւս լմննալով դարձեալ ճամփայ ելանք դէպի Ռայաթ⁵⁹, Պարսկաստանի սահման:

Ալ թէ՛ թշուառութիւն, թէ՛ ցուրտ, թէ՛ առաջ միքանի դուրուշ ունէինք՝ հիմակ լմնցաւ: Ալ ճարահատ, խեղճ ազգը ճամփաները նորէն թափուիլ սկսան: Ճամփան գացած ատեննին կը տեսնենք որ մէկը մեռած է:

Աֆիոնքարահիսարցի Թագուոր Նիկողոսեանը, աքսարայցի Ալեքսան Քարահիսարեանը, եալովացի Ղեւոնդը (որուն մականունը չեմ յիշեր) եւ ես, մեր այս չորսը զօրքերուն ետեւէն կ'երթանք. արսօնուած ենք, որովհետեւ Թագուոր եւ Ալեքսան պէտիւիկ էմինը են, Ղեւոնդը գրագիր, իսկ ես՝ աշըր:

Կը կենայինք ճամփան, գերեզման մը փորելով մեռնողը թաղելով հողին յանձնելով մեր ճամփան կը շարունակէինք՝ «գէթ գազաններու, թռչուններու կեր ըլլալու՝ մեռելին թող հանգչի հողին տակ», ըսելով:

Րեանտուզէն մինչեւ ութը կամ տասը օր անդին գացինք ճամփաները շտկելով: Մինչդեռ բնակութիւն ըսուած բանը արդէն լմնցած էր: Պատերազմը ամէն բան ոչնչացուցած էր: Ամբողջ գեղերը ամայի, այգիներ, պարտէզներ իրենց վիճակի մէջ կը կենան ուզածիդ չափ ժողվէ կեր:

Այս միջոցին վերէն, Պարսկաստանի սահմանէն թուրք բանակին մնացորդները սկսան դէպի Րեանտուզ գալ: Երբ ասոնց վերջը եկաւ եւ գալիքը լմնցաւ, նորէն դարձուցին մեզ դէպի Րեանտուզ: Հասանք միքանի օր վերջ եւ տասնհինգ օրի չափ նստանք: Կը տեսնենք օրըստօրէ շշուկները կը շատնան թուրքերուն մէջ, բայց ի՛նչ ըլլալը բացէն չկրցանք հասկնալ: Օր մը հրաման ելաւ որ վաղը ճամփայ պիտի ելլենք դէպի Մուսուլ եւ յաջորդ օր առտուն ճամփայ ելանք դէպի Մուսուլ:

Ճամփայ ելանք: Առանց դադարի կը քալենք: Բայց մեր եկած ճամփաները չեն: Միշտ լեռներէն, ձորերէն կ'անցնինք: Շիտակ ճամփայէն չենք երթար: Մուսուլէն երկու օր անդին հասանք, ուր գետ մը կայ եւ Մուսուլէն վար Տիգրիս գետին կը խառնուի բայց անունը չեմ յիշեր:

Հասանք այդ գետին եզերքը: Հրաման ըրին որ գետին անդի կողմ անցնինք: Ամբողջ զօրքը (արդէն հայը գրեթէ լմնցած էր 50 հոգի հազիւ կար), մտանք ջուրի մէջ որ երկու մեթր կամ ասելի խորունկ տեղեր ունի: Զիրար օգնելով անդի կողմ անցանք:

Երբ անդի կողմ անցանք, տեսանք թուրք զօրքերը կամ մեծերը կը վախնան գեղացիներէն: Նոյնիսկ գեղացիները ճամփան մնացած զօրքերուն զէնքերը կը յափշտակեն, [իսկ զօրքը] բան չեն կրնար ընել: Հասկցանք որ անգլիացին Մուսուլ մտած է:

Երկու օր վերջ Մուսուլ հասանք եւ Տիգրիսը քաղաքէն դուրս ելած կողմը իջեանեցանք:

Կ'ըսեն անգլիացին եկած է: Ի՛նչ անգլիացի կայ, ի՛նչ բան: Եւ մանաւանդ սոսկալի թրքական բանակ եւ ռազմանիւթ ամբողջ դաշտը լեցուն է:

⁵⁹ Չկրցանք ճշտել սահմանային այս ասանը, որ գուցէ կարդացուի նաեւ Ռայաթ:

Երբ իջեանեցանք, ըսին մեզի թէ հոս միքանի օր պիտի մնանք, մինչդեռ քանի մը ժամ վերջ տեսայ ճամփայ ելլելու նորէն պատրաստութիւն կայ, դարաւանան իսկ եփել չեն տար:

Մտածեցի՝ փախչելու ասկէց աւելի յարմար տեղ չ'ըլլար: Գացի պաշտատուն ըսի թէ՝ «Մուսթաֆա չաոււշ, Աստուծոյ սիրոյն համար թող ըլլայ, ասկից քաղաք երթամ, քիչ մը թէյ եւն. առնեմ գամ»:

- Գնա՛, - ըսաւ, - բայց շուտ եկուր, ճամփայ պիտի ելլենք:

Երբ հրաման առի՝ վայրկեանական ճամփայ ելայ: Թռչելով կ'երթամ, վայրկեան մը առաջ սա Մուսուլ հասնիմ ըսելով: Ճամփան հարիւրապետ եւն. ինծի հանդիպեցաւ՝ «ու՛ր կ'երթաս տղաս աշճըպաշճը», ըսաւ:

- Էֆենտիմ, Մուսթաֆա չաոււշին համար թէյ եւն. պիտի առնեմ գամ:

- Գնա՛, տղաս, բայց շուտ եկուր, - ըսաւ:

Երբ Մուսուլ քաղաքին մէջ մտայ, տեսայ ոչինչ բան կայ, գրեթէ անգլիացի չկայ, թուրք բանակը քաղաքը լեցուած է: Ինչ ընելիքս [չգիտեցի] շուրտած կեցած էի: Այդ վայրկեանին նիկոտէցի Օննիկ անուն երիտասարդի մը հանդիպեցայ. հարցուցի «ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ»:

- Ծօ մի՛ վախնար, - ըսաւ, - անգլիացին եկաւ եւ մինչեւ ութ օր մէկ թուրք զօրք չպիտի մնայ հոս:

- Ինդրեմ, զիս ձեր տունը տար, մինչեւ որ քոյրս եւ եղբայրս գտնեմ, - ըսի: Յօժարեցաւ եւ հետը տուն գացի, եւ մինչեւ երկու օր տունէն դուրս չելայ վախէս: Երրորդ օրը քոյրս եւ եղբայրս լսելով եկան զիս գտան:

Նոր Գործի Կ'անցնիմ

Իմ փախած օրս [անգլիացիներուն գալը] լսողներէն շատեր եւս փախած էին: Միմիայն 25 հոգի իրենց հետը մինչեւ Տեմիր քափու⁶⁰ գացած էր: Անգլիացին հեռագիր ընելով, անոնց եւս ետ բերել տուաւ:

Երբ քոյրս եկաւ, ընկերակցելով տուն գացի: Իսկ յաջորդ օրը անգլիացիները ամբողջ ցորենի, գարիի եւն. ամբարները իրենք կ'առնէին: Անոնց քով մտնելով պառկերու մէջ ցորեն, գարի կը լեցնէինք եւ անգլիացիները կը տանէին:

Իմ վախս ի՛նչ է՝ «այս անգլիացի է եւ չի վստահուիր: Կ'ըլլայ որ ետ կ'երթայ: Գէթ բանութրութիւն թող ըլլայ երթալիք ըլլայ՝ հետը կ'երթամ», կ'ըսեմ:

Տասը օրի չափ այդ վիճակի մէջ աշխատեցայ, երբ տեսայ թէ ալ թուրքերը օրըստօրէ կը քաշուին եւ անգլիացին կը շատնայ, ձգելով այդ գործը ելայ եւ սկսայ պատիլ:

⁶⁰ Երկաթէ դուռ՝ հաւանաբար պատկերատու արտայայտութիւն մը, Իսթանպուլին ակնարկող:

Այս միջոցին Մովսէս էֆենտի Աշճեանին հանդիպեցայ որ անգլիացիներուն քով թարգման մտած էր: Ըսի՝ «ինձի գործ մը»: «Լաւ» ըսաւ եւ ինձի «երկու օր վերջ քանուն տայիրէսին պէտք եղածը ընելու համար առժամաբար հոս կեցիր» ըսաւ:

Այս Մովսէս էֆենտին քազման ձեռքը տալով աշխատուցած [են], իսկ Սմբատ էֆենտին ուր որ ուզեց անգլիացին զինք ղրկեց: Զաքարիա էֆենտին Մուսուլ մնաց:

Քանի մը օրեր այս քանուն տայիրէսին կեցայ, տեսայ [ինձի] յարմար գործ մը չէ, 15 օր վերջ ձգելով ելայ: Լսեցի որ քոմանտանները աշճը կ'ուզեն: Հայ մը կար, այնթապցի, անկէ լսեցի: Գացի անոնց քով աշճը մտայ:

Մէկ ամիս աշխատեցայ, տեսայ՝ դադար չկայ: Գիշերը մինչեւ 12 պէտք է հոն կենամ, իսկ ցորեկը անկարելի է պարապ կենալ: Չկրցայ դիմանալ աշխատանքին, անկից եւս ամսագլուխը ելայ:

Քանի մը օր պտտելէ վերջ տեսայ որ Օհանեան էֆենտին ամբողջ անգլիական քոնթրաթները են. ինք կ'առնէ: Գացի քովը, ներկայացայ իրեն, ըսի՝ «ինձի գործ մը»:

- Շատ լաւ,- ըսաւ,- միքանի օր սպասէ, ճամփայ պիտի առնենք շինելու դէպի Համամ Ալի⁶¹, հարկաւ քեզի գործ մը կը գտնեն:

Քանի մը օր վերջ ճամփան [կառուցելու գործը] առին եւ բոլոր բանուորներուն ծախելու համար նպարավաճառի խանութ մը բանալով ինձի յանձնեցին:

Որովհետեւ ճամփան եօթը շաբթուան մէջ պիտի լմննար, պէտք էր բանուորները լեռան գլուխը ամէն ինչ գտնէին որ չխուսափէին [աշխատելէ]:

Առաջին երկու շաբթիւր գրեթէ շատ մը պարկ հացեր ժանգոտեցան եւ գետը թափելու ստիպուեցայ, որովհետեւ հացագործին հետ քոնթրաթ եղած էր՝ օրական սաքան հաց [պէտք է ստանձնել], իսկ բանուորները քիչ ըլլալուն միշտ օրըստօրէ հացը կ'աւելնար: Բայց տասնհինգ օր վերջ, քանի մը հազար բանուոր արդէն աշխատելու սկսաւ եւ գործը կարգի մտաւ: Հիանալի առեսուր կ'ընէի⁶²:

⁶¹ Մուսուլէն շուրջ 25 քմ. հարաւ, Տիգրիսի աջ ափին գտնուող ասան:

⁶² **Կ.Տ.Փ.**- Պատմութիւնը յանկարծօրէն հոս կ'աւարտի ու չի շարունակուիր:

Վերջաբան

Կլատիս Տէր Պալեան-Փարոս

Ինձի յստակ կը թուի թէ հայրս թուղթին յանձնեց իր այս կենսափորձին անկեղծ զգացումները, որպէսզի կատարած ըլլայ յուշածումի պարտականութիւն մը: Որպէսզի մոռացութեան չմատնուին այս «արեան արցունքները», որոնք ջրած էին աքսորի ճամփաները, ան "յետնորդներուն" օրագրութիւն մը շարադրեց:

Մուսուլի դրուագը շարունակող փաստագրութիւն չունիմ: Միայն գիտեմ որ հայրս գտաւ իր քեռիին Բենիամին Անտիլեանի ընտանիքը, Հալէպի մէջ, 1921ին: Բենիամինը տեղահանուած էր Այնթապէն Համա, Հոմս եւ Սելիմիէ: Ան մահացաւ ժանտատենդէն, 45 տարեկանին, ետին ձգելով 37 տարեկան իր այրիացեալ կինը եւ վեց զաւակներ: Անոնց 18 տարեկան աղջիկը մահացաւ կարճ ժամանակ ետք, դարձեալ ժանտատենդի զոհ դառնալով: Բնականաբար, հայրս դարձաւ ընտանիքին գլուխը: Ան Ֆրանսա եկաւ 1926ին, եւ անմիջապէս որ անոնց կարիքներուն հասնելու կարելիութիւնն ունեցաւ, ամբողջ ընտանիքը Ֆրանսա բերաւ 1928ի վերջատրութեան, բացի իր քրոջմէն՝ Ազնիւէն, որ ամուսնացած էր Աւետիս Գնաճեանին հետ, Ատիս Ապեպա, եւ իր քենիէն՝ Լուսին Անտիլեանէն, որ ամուսնացած էր Յակոբ Տեմիրճեանին հետ, Շիքակօ, 1921ին:

Հայրս ամուսնացաւ իր քենիին՝ Ազնիւ Անտիլեանին հետ, 1929ին, Փաւլիյոն Սու Պուայի մէջ: Անոնք ապրեցան նախ Սաղսէլ, ապա 1930էն՝ Անդիէն Լէ Պէն: Անոնք ունեցան երկու զաւակներ, Կլատիս-Լիսի, ծնած 1933ին եւ Ճորճ Բիզանդ, ծնած 1943ին: Անտիլեան ընտանիքին բոլոր անդամները Միացեալ Նահանգներ գաղթեցին 1931-34ի միջեւ: Հայրս կտրականապէս մերժեց հետեւիլ անոնց, հաւաստելով որ ինք Ֆրանսան իր բնակավայրը դարձուցած էր: Անսահման էր իր երախտագիտութիւնը՝ ասպնջական այս հողին, զոր կը սիրէր եւ կ'ակնածէր: Ան որոշած էր իր անկախութիւնը, իբրեւ ֆրանսացի քաղաքացի մը:

Իր կրտսեր եղբայրը՝ Սարգիսը, որ որբացած էր չորս տարեկանին, չէր կրցած ճաշակել ո՛չ մանկութեան ո՛չ ալ պատանութեան ընտանեկան ջերմութիւնն ու հոգածութիւնը, որոնց բացակայութիւնը շատ դժուար կը դարձնէ անհատականութեան կերտումը: Այդուհանդերձ, Փարիզ հաստատուելով, ան դարձաւ միջազգային ճանաչման հասած կօշիկ ձեւաւորողը, որ մեծահամբաւ շարք մը մրցանակներ շահեցաւ 1934-1970 շրջանին, յօգուտ Ֆրանսայի: Ան ալ միշտ մերժեց ձգել այդ բնակավայրը: Ան ամուսնացաւ Գեղեցիկ Այտընեանին հետ, 1945ին: Ունեցան դուստր մը՝ Աստղիկ-Այրիս Տայէն, ծնած 1950ին: Սարգիսը մահացաւ 29 Մարտ 1996ին:

Հօրաքոյրս՝ Ազնիւը, ամուսնացաւ Աւետիս Գնաճեանին հետ, 1920ին, Ատիս Ապեպա եւ վեց զաւակներ ունեցաւ՝ Արտաշէս, Յակոբ, Ալիս, Գրիգոր, Անահիտ եւ Հրայր: Մահացաւ 1970ականներուն:

Յակոբ Տէր Պալեանը ինքզինք պարտադրող նահապետ մըն էր: Անկինաքար: Մեծ համեստութեամբ մէկտեղեր էր հեղինակութիւն, քաջութիւն, արժանապատուութիւն, առատաձեռնութիւն, իմաստութիւն, փափկութիւն, եւ նրբամտութիւն: Գիտէր ինչպէս որեւէ խնդիր լուծելու բանալին գտնել, բայց իր զգացումները չէին դրսեւորուէր: Սակայն, իրիկնային հաւաքներուն մեծաթիւ ընկերներով (որոնց շատերը իրեն նման Այնթապէն էին), խօսակցութիւնը անշեղօրէն միշտ կը սահէր դէպի ներկայ անցեալին: Երբ իր աչքերը խոնաւէին եւ իր ձայնը կտրատուէր, տեսքը հօրս – որուն խոցելիութիւնը յանկարծ կը յայտնաբերէի – այն ատեն դեռ երեխայ անձիս համար անտանելի կը դառնար: Միակ բանը որ կ'ուզէի այն էր որ այդ "կրկներգը" կանգ առնէ: Ատոր համար է որ երբեք չուզեցի իրեն հարցնել այդ ժամանակահատուածին մասին, որուն համար այնուհետեւ անսահմանօրէն կ'ափսոսամ:

Ան ապահովեց իր ընտանիքին կենսապրօստը, եւ իր զաւակներուն ուսումը: Զանոնք ապահովեց բարեկեցութեան բոլոր միջոցներով: Կեանքը զինք զրկած էր իր արմատներէն, խոցուած ու մաշած զինք, բայց ինք յաղթահարեց բոլոր դժուարութիւնները առանց երբեւէ գանգատելու: Երբեք չէր կասկածեր որ ապագան միշտ ատելի լաւ պիտի ըլլար: Իր զաւակները մեծցնելէ եւ անոնց կեանքը հաստատելէ ետք, իր կեանքին մէջ առաջին անգամ այլ պարտաւորութիւն կամ պարտականութիւն չունէր այլեւս որեւէ մէկու հանդէպ: Ան հրճուեցաւ իր թոռնիկով, 1970ին ծնած Օլիւիէ Էմմանուէլ Ռաֆֆիով:

Իր կեանքին ամբողջ ընթացքին, հայրս երբեք չունեցաւ նիւթական սեփականութիւն: Բայց իր սրտին հարստութիւնը սահման չունէր: Ան տուաւ ամէն ինչ որ ունէր, նոյնիսկ՝ իր չունեցածը: Մահուան հետ այդքան երկար քալած ըլլալով, ան բացայայտած էր **կեանքին** արժէքը, զոր կ'ըմբռնէր իբրեւ զարմանալի խառնուրդ մը սրբութեան, յարաբերականութեան եւ ...ունայնութեան: Յաճախ կ'ըսէր. «Պէտք է աշխատինք այնպէս կարծես յափտենապէս պիտի ապրինք, բայց միշտ ի մտի ունենալով որ յաջորդ երկվայրկեանը մեզի չի պատկանիր»: Իր բազմաչարչար սրտին մէջ ատելութիւն չկար, բայց կար տխրութիւն՝ թէ մարդ երբեմն պարզապէս կը մոռնայ մարդկային ըլլալ:

Օրերուն հետ նենգ յոգնածութիւն մը սողոսկեցաւ իր ներսիդին: Եռանդը քիչ քիչ նուազեցաւ եւ մարեցաւ 4 Փետրուար 1972ին: Ան ընդամէնը եօթանասունհինգ տարեկան էր: Եօթանասունհինգամեայ նուիրում, անձնագրիութիւն, եւ սէր: Հիմա իրաւունքն ունէր մեկնելու:

Եթէ արդարութիւն գոյութիւն ունի, համոզուած եմ որ ան խաղաղութեան մէջ կը հանգչի, շրջապատուած բոլոր անոնցմով որոնց կը սիրէր:

Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան Գրացանկ
List of Books Published by
Haigazian University Press

- 1) *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*. Edited by Aida Boudjikianian, Beirut 2009:
- 2) Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil., *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 And the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut February 2010 (սպառած):
- 3) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, Beirut 2011, 30\$ (սպառած):
- 4) Dr. Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009*, Beirut 2014:
- 5) Dr. Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939*, Beirut 2015:
- 6) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, 2nd ed., Beirut 2015:
- 7) Հաճնոյ Հերոսամարտի 90ամեակի Գիտաժողովի Նիւթեր եւ Վաւերագրեր Ու Լուսանկարներ, կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեան, Պէյրուֆ 2013, 228 էջ:
- 8) Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012. Մարտնագիտական Ցանկ, աշխատասիրեցին Դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեան եւ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան, Պէյրուֆ 2013:
- 9) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ./Haigazian Armenological Review, Vol. 33, 2013, 566 էջ:
- 10) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ./Haigazian Armenological Review, Vol. 34, 2014, 656 էջ:
- 11) Հայկազեան Համալսարան. Հայ Տպագրութեան 500-Ամեակի Ձեռնարկներ. 5 Մայիս 2012-22 Մարտ 2013, Պէյրուֆ, 2014, 104 էջ:
- 12) Հայկական Անդրսահմանային Տարածականութիւնը եւ Արդի Հաղորդակցական Միջոցները, Գիտաժողովի Նիւթեր, (15-17 Մայիս 2013), խմբ. Անդրանիկ Տազէսեան, Հրատ. Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն, Հայկական Սփիւռք Ա., Պէյրուֆ 2014, 246 էջ:
- 13) Հարիրամեակ Հայոց Յեղասպանութեան. Հերեանքներ եւ Յառաջադրանքներ, Գիտաժողովի Նիւթեր (31 Յունուար-1 Փետրուար 2015)/ Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications. Proceedings of the Conference (January 31-February 1, 2015), կազմ. եւ խմբ. Անդրանիկ Տազէսեան/Compiled and edited by Antranik Dakessian, 240 էջ:

- 14) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հոր. ԼԵ./Haigazian Armenological Review, Vol. 35, 2015, 944 էջ:
- 15) Անդրանիկ Տազեսեան, Լիբանանի Հայօճախը. Գիրք Ա., Համարկումին Խաչնդիները (1920-2005), 2015, 174 էջ:
- 16) Յակոբ Ա. Եագուպեան, Քննադատական Մտածողութիւնը Լիբանանահայ Վարժարաններու Մէջ, 2016, 158 էջ:
- 17) Իմ Ընդունիքիս Պատմութիւնը, կազմ.՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւն, խմբ.՝ Ա. Տազեսեան, 2016, 296 էջ (սպառած):
- 18) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հոր. ԼԶ./Haigazian Armenological Review, Vol. 36, 2016, 700 էջ:
- 19) Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի Մը Երաժշտացումը, աշխ.՝ Անդրանիկ Տազեսեան, 670 էջ, 2017:
- 20) Լիբանանի Հայերը (Բ.) Գիտաժողովի Նիւթեր (14-16 Մայիս 2014)/Armenians of Lebanon (II) Proceedings of the Conference (14-16 May 2014), խմբ. Ա. Տազեսեան, 366 էջ, 2017:
- 21) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume I, 1922-1972*, 654 pages, 2017:
- 22) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume II, 1972-2017*, 680 pages, 2017:
- 23) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հոր. ԼԷ./Haigazian Armenological Review, Vol. 37, 2017, 720 էջ:
- 24) Սորիոյ Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (24-27 Մայիս 2015)/Armenians of Syria: Proceedings of the Conference (24-27 May 2015) (2018), խմբ. Ա. Տազեսեան, 720 էջ, 2018:
- 25) Aghop Der-Karabetian, *Armenian Ethnic Identity in Context: Empirical and Psychosocial Perspective*, 270 pages, 2018:
- 26) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հոր. ԼԸ./Haigazian Armenological Review, Vol. 38, 2018, 852 էջ:
- 27) Hagop Babigian, *The Adana Massacres: An Eyewitness Account*, translated and annotated by Dr. A. B. Gureghian, foreword (and Overview) by Dr. A. B. Gureghian, 2018, 140 pages:
- 28) Յորդանանի Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (22-24 Մայիս 2016)/Armenians of Jordan: Proceedings of the Conference (22-24 May 2016) (2019), խմբ. Ա. Տազեսեան, 520 էջ, 2019:
- 29) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հոր. ԼԹ./Haigazian Armenological Review, Vol. 39, 2019, 928 էջ:
- 30) *The Symbolism of Water in Religion, Proceedings of an interreligious conference on water and Religion*, Religion, Education and Contemporary Concerns, vol. 1, edited by Wilbert van Saane, Beirut, 2019, 166 p.:

- 31) Հ.Բ.Ը.Միուֆեան Հաճընի Որբանոցը, 1919-1920/*The AGBU Hadjin Orphanage, 1919-1920*, Introduction, translation and annotation by Antranik Dakessian, 2020, 288 էջ:
- 32) *The Relevance of Intercultural Studies in the 21st Century, Proceedings of the Symposium*, Religion, Education and Contemporary Concerns, Vol. 2, edited by Arda Ekmekji, Beirut, 2020, 88 p.:
- 33) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հտր. Խ./*Haigazian Armenological Review*, Vol. 40, 2020, 928 էջ:
- 34) Այլս Քիփ Քլարք, Նամակներ Կիլիկիայէն (Օրագրութիւն), թարգմանութիւն, ներածական եւ ծանօթագրութիւններ՝ Անդրանիկ Տազէտեան, Հրատ. Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան, 2020, 168 էջ:
- 35) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Յորելեանական Հատոր (1970-2020), 2020, 422 էջ:
- 36) Իրաքի Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (29-31 Մայիս 2017)/*Armenians of Iraq: Proceedings of the Conference (29-31 May 2017)*, Խմբ. Ա. Տազէտեան, 770 էջ, 2021:
- 37) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հտր. ԽԱ./*Haigazian Armenological Review*, Vol. 41, 2021, 816 էջ:
- 38) *Centennial of Greater Lebanon: Constituting the Idea of a “Lebanese Identity” Perspectives from the Lebanese Arts and Letters/* منوية لبنان الكبير: تشكيل الهوية اللبنانية انطباعات من التراث اللبناني في الاداب والعلوم (Proceedings of the Symposium Organized on the Centennial of Greater Lebanon, February 5, 2021), edited by Antranik Dakessian, Beirut 2022, 128 pages:
- 39) Վահան Թէքէեան, Արեւի Խմբագրականներ, (1915-1945) (կազմ. եւ Խմբ.՝ Պետրոս Թորոսեան, Անդրանիկ Տազէտեան), 2022, 706 էջ:
- 40) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հտր. ԽԲ. Գիրք 1, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 42/1, 2022, 644 էջ:
- 41) Եգիպտոսի Հայերը Գիտաժողովի Նիւթեր 1 (12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)/*Armenians of Egypt Proceedings of the Conference (April 12-13 and May 29-30, 2018)*, Խմբ. Ա. Տազէտեան, 2022, 784 էջ:
- 42) *Dealing with the Past, Memory for the Future: A Compilation of Haigazian University Project Submissions*, “Dealing with the Past, Memory for the Future Series,” Book 1, 2022, 156 pages:
- 43) Noura Amikah, *The Narratives of the Survivors of the Beirut Port Blast in Relation to their Recollections of Past Tragedies in Lebanon*, “Dealing with the Past, Memory for the Future Series,” Book 2, 2022, 108 pages.
- 44) Reem Rehimi, *Anxiety, Depression, and Persistent Complex Bereavement Among the Families of the Enforced Disappeared and Deceased during the Lebanese Civil War*. “Dealing with the Past, Memory for the Future Series,” Book 3, 2022, 66 pages.

- 45) *Religion, Education, and Peace, Proceedings of an Online International Conference Held in March 2021*, Religion, Education and Contemporary Concerns, Vol. 3, edited by Jon Armajani and Wilbert van Saane, Beirut, 2021, 162 p.
- 46) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հրր. ԽԲ. Գիրք 2, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 42/2, 2022, 656 էջ:
- 47) Efronia Khatchadourian, *The Story of My Life*, translated by Herant Katchadourian, Haigazian University Press, Beirut, 2023, 260 p.
- 48) Եգիպտոսի Հայերը Գիրաժողովի Նիւթեր 2 (12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)/*Armenians of Egypt Proceedings of the Conference (April 12-13 and May 29-30, 2018)*, Խմբ. Ա. Տազէսեան, 2023, 350 էջ:
- 49) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հրր. ԽԳ. Գիրք 1, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 43/1, 2023, 520 էջ:
- 50) Ռուպինա Արթինեան, *Լիբանանահայ Խմբերգային Արուեստը 1920-2020*, 2023, 576 էջ:
- 51) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հրր. ԽԳ. Գիրք 2, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 43/2, 2023, 564 էջ:
- (52) هرانت دينك, امتان قريبتان... جاران بعيدان
translated into Arabic by Dr. Alexan Keshishian, Beirut 2012, 160 էջ:
- (53) د. نورا أريسيان, 100 عام على الإبادة الأرمنية: 100 شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية), Beirut 2015.

One day, we catch a turtle and two frogs. When we stop for the day, I hold the turtle's head, and with the sharp edge of a flint, I cut the head off with great difficulty. Then I try to crack the shell with stones. At that moment, a military police sergeant passes by, "Bring this too!" They seize me and take me away.

"Hey, you! I want fifty gold coins right now. Otherwise, you see what's happening. This is what'll become of you."

"Effendi, I don't have a piece of gold, let alone fifty gold coins." He strikes me on the head with his horse-whip....

"Effendi, look here! We had money, but it's all gone. We need money. If we had money, do you think I'd be working over a turtle shell? I would never eat a frog or turtle. And let me tell you this, too, Effendi. We're five orphans, yet you're going to shoot me when I've done nothing and am innocent. Fine! No problem. But if there's another world, I'll settle my account with you there and my hand will not let go of your collar."

The man softens, "You don't have money at all? Give me whatever you have and I'll set you free."

"Effendi, I kiss your hands and feet, I don't have anything."

"Then, get out of here!"

Ken Seigneurie is Professor in the Department of World Languages and Literatures at Simon Fraser University, British Columbia, Canada. He is Editor-in-Chief of the *Wiley Blackwell Companion to World Literature* (2020). His work has appeared in numerous publications such as *Middle Eastern Literatures*, *Comparative Literature Studies*, *Journal of Arabic Literature* and *Public Culture*.

Antranik Dakessian is Associate Professor in the Department of Armenian Studies at Haigazian University. Since 2011 he is the Director of the Haigazian University-based Armenian Diaspora Research Center and the Editor-in-Chief of *Haigazian Armenological Review (HAR)* since 2018.